

KÖNYVTÁRI

FIGYELŐ

1987 / 5

ORSZÁGOS
KÖNYVTÁRÜGYI TANÁCS -
KÖNYVTÁRTUDOMÁNYI
ÉS MÓDSZERTANI KÖZPONT

KÖNYVTÁRI FIGYELŐ

**HÁTRÁNYOS HELYZETŰEK
– OLVASÁSI KULTÚRA**

**33. ÉVFOLYAM
1987. 5. SZÁM**

**HU ISSN 0023–3773
ISBN 963 504 380 2
INDEX 26 408**

A szerkesztő bizottság elnöke:
Papp István

Szerkesztő bizottság:
Balázs Sándor, Bujdosó Ernő,
Földi Tamás, Gál Andorné,
Havasi Zoltán, Horváth Tibor,
Katsányi Sándor, Kiss Jenő,
Kováts Zoltán, Orosz Bertalanné,
Ruzsás Lajosné Tóth Gyula

Felelős szerkesztő:
Gerő Zsoltné

Szerkesztő:
Pál Ilona

Szerkesztőség:
Budavári Palota F épület
Budapest 1827
Telefon: 757-533/519 vagy 517 m.

Megjelenik kéthavonként.
Példányszám: 1350
Egyes szám ára: 30,- Ft
Évi előfizetési díj: 180,- Ft

Terjeszti a Magyar Posta.
Előfizethető
bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál,
a Posta hírlapüzleteiben
és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál
(HELIR) Budapest, 1900 V., József nádor tér 1.,
közvetlenül, vagy postautalványon,
valamint átutalással a HELIR 215–96162
pénzforgalmi jelzőszámra.

Külföldre előfizethető
a Kultúra
Könyv- és Hírlapkereskedelmi Vállalatnál
Budapest P.O.B. 149
1376

Múzsák Közművelődési Kiadó
Budapest, 1988
Felelős kiadó: Nemes Iván igazgató
Megjelent: 10,725 A/5 ív terjedelemben
Készült a Múzsák Közművelődési Kiadó
nyomdájában
11262/87

KÖNYVTÁRI HIGYELŐ

NY. 1272/1973
OLVASÓI KÖNYVTÁR

1973. ÉVI
1272/1973

1272/1973
1272/1973
1272/1973

TARTALOM

Abstracts	453
Inhaltsangaben	455
Резюме	458
RÖVIDÍTÉSEK JEGYZÉKE	461

Előszó (NAGY Attila – SKALICZKI Judit)	463
FERGE Zsuzsa	
Társadalmi struktúra – társadalmi hátrány	465

I.

GEREBEN Ferenc	
Olvasásszociológiai adalékok a hátrányos helyzet megítéléséhez	477
LŐRINCZ Judit	
„A szótehetségem nem olyan...” (Egy kisközség cigányairól)	492
NAGY Attila	
A szakmunkástanulók olvasási— és könyvtárhasználati szokásairól	
– a hátrányos helyzet ürügyén	503
KOCSIS István	
Hátrányos helyzet – tehetséggondozás – olvasótábor	517

II.

CSÓCSÁNNÉ HORVÁTH Emmy	
Kultúra – fogyatékoság – hátrányos helyzet	527
BERECZKY Lászlóné	
A hátrányos helyzetű olvasók és a házhoz szállítás	535

DARU Gerőné	
A vakok rehabilitációjáról	545
SKALICZKI Judit	
Vakok, könyvek, könyvtárak	550
BARTOS Éva	
Biblioterápia a könyvtárosi munkában	563

E számunk szerzői, munkatársai: BARTOS Éva (Pest megyei Tanács), BEREZKY Lászlóné (OSZK KMK), CSOCSÁNNÉ HORVÁTH Emmy (Bárczi Gusztáv Gyógypedagógiai Tanárképző Főiskola), DARU Gerőné (Vakok és Gyengénlátók Országos Szövetsége), FERGE Zsuzsa (MTA Szociológiai Intézet), GEREBEN Ferenc (OSZK KMK), KOCSIS István (Városi Könyvtár, Hatvan), LŐRINCZ Judit (OSZK KMK), NAGY Attila (OSZK KMK), SKALICZKI Judit (OSZK KMK)

ABSTRACTS

HANDICAPED PERSONS – READING CULTURE

NAGY Attila, SKALICZKI Judit: **Preface.** – The guest editors' introduction [pp. 463–464]

FERGE Zsuzsa: **Social structure and social handicap.** – In the more tolerant political atmosphere, poverty studies were given a new impetus. The phenomena in which handicaps manifest themselves are clarified by the author, describing and explaining Townsend's definition of the "objective relative deprivation" concept; then the causes are described, which may be mainly of a natural basis, intermediated by society; mainly related to the social structure; equally social and individual; finally, mainly individual. Poverty, multiple handicap and the objective relative deprivation are in the last analysis a factor of social power and interest-relations, that is, structurally determined. So that it may be gradually eliminated, a parallel development of the objective structure and the circumstances of consciousness is needed. [pp. 465–476]

GEREBEN Ferenc: **Reading-sociological contributions to the interpretation of handicap.** – Based upon a national reading-sociological survey on a 1000-person sample, the essay disusses social groups far behind the average performance of reading culture. It has been found in the research into the breakdown of non-readers as well as into the levels of performance of reading periodicals and books that a low level of education and the unskilled, mainly agricultural, manual work tend to lead to reading performances much worse than the average. From the point of view of reading culture, the following groups can also be considered handicapped: pensioners, villagers (especially in small communities) as well as those over 60 years of age. The overlaps taken off, the above groups amount to about 55–60% of the adult Hungarian population, and the proportion of those reading books very seldom, if any, is the same. This handicap seen in reading could also be pointed out in taste as well as book buying and library using habits. [pp. 477–491]

LÓRINCZ Judit: **Gipsies in a small village.** – The population of Tiszaigar is between 1000 and 1050, decreasing. This decrease, the unfavourable schooling conditions and an employment rate under the county average mean all a handicap. – The gypsy population living here is by and large permanent. The 100–120 gipsies used to live in a mass, next to the cemetery, in hovels. This colony began to be eliminated in the late 1960's. By the mid-eighties, their houses became wedged in the peasant houses. – This writing is an attempt to familiarize the reader with the primary and secondary socialization processes. How a gypsy family can take a socialization role, what the school and the library can do so that the improvement of the level of civilization may at the same time mean a raise of cultural level. [pp. 492–502]

NAGY Attila: **On the reading and library using habits of apprentices—in connection with handicap.** – At the turn of 1983–84, a nationally representative reading-sociological survey was made (on a 1000-person sample) of the reading and library using habits of the 15–18 year olds. The paper primarily shows the responses of apprentices after finishing the eighth grade, mostly contrasted with grammar school pupils. With them, reading is one of the least popular leisure-time activities. Their most popular books are best sellers, science fiction titles, thrillers and adventure books. 44% of the apprentices in-

interviewed use no library. However, their skills to recognize values (tested on stanzas without indicating the poets) are not far from the grammar school pupils'. At the same time, it must be clear that 10–15% of the age group, not even attending apprentice schools (unskilled workers, those living in apprentice homes, the physically or mentally handicapped etc.) can be considered the most handicapped. [pp. 503–516]

KOCSIS István: Handicap, talent care and cultural summer camp. – The essay gives the history of the development of the movement of cultural summer camps (or "reading camps"). Describes the cultural life in camps to show the role of the reading camp as a new cultural forum in the compensation of inequality of cultural chances. Describes actual cases to indicate the way the cultural summer camp can be a scene of a complex development of personality. [pp. 517–526]

CSOCSÁNNÉ HORVÁTH Emmy: Culture, deficiency and handicap. – The author gives a definition of deficiency, and describes, according to a classification known in special education of backward children, the characteristics and types of mental, hearing, speech defects, disorders in vision, locomotion as well as multiple handicap. Mentions the special devices which promote, through special education, the societal rehabilitation of the handicapped. Points at the injuries and traumas which hinder, or often prevent, having a fair share of the universal values of human culture, but also shows the society's chances to alter this. [pp. 527–534]

BERECZKY Lászlóné: Handicapped readers and the home delivery service. – The author discusses the library services to persons handicapped by health or age (the elderly, the sick, the physically handicapped and those living in old people's homes), with a brief reference to prisoners. Outlines the guidelines of the IFLA Section of Libraries Serving Disadvantaged Persons, then the medium-range plan of this section for 1986–1991 is summarized. Describes the standpoints of the Library Department of the Ministry of Culture, the leading organ of Hungarian librarianship, relating to the library services to underprivileged readers in the 6th and 7th five-year plan periods. [pp. 535–544]

DARU Gerőné: On the societal rehabilitation of the blind. – The author writes about the blinds, who constitute one of the most serious groups of the handicapped. Gives details of the work of the institutions and organizations devoted to the social adaptation of the blind. Draws the attention to the society's responsibility for an adequate assistance of injured people so that they may enjoy human dignity and equal rights. In this respect, there is a lot to do, since the blind, in want of suitable well-equipped training institutions, are limited to a few careers established for them many years ago. [pp. 545–549]

SKALICZKI Judit: Blind persons, books and libraries. – The world's blind population may be 30 million, they can only gather information from Braille documents or talking books. The article describes the history of the development of blind printing and of talking books, the formation of the central libraries for the blind. Examines the most advanced library provision systems of the present, operating in the United Kingdom, the United States, Scandinavia and the Netherlands. Makes a specific distinction between the two types of service, gives details of the services based only upon central libraries or upon public libraries, emphasizing the importance of the latter library type in provision. Finally, the Hungarian situation and the possibilities are described. [pp. 550–562]

BARTOS Éva: Bibliotherapy in library work. – It was in the sixties that a technique, several thousand years' old but revived practically in the past century: bibliotherapy, came to the focus of librarianship. It was first applied in hospitals, penal institutions, provisional homes etc. The sessions are directed by a bibliotherapist with a knowledge in literature, psychology, pedagogy and sociology. Unfortunately, therapist training has not been institutionalized in Hungary. The study describes actual cases to demonstrate bibliotherapy. [pp. 563–567]

INHALTSANGABEN

Personen in ungünstiger Lage – Lesekultur

NAGY Attila – SKALICZKI Judit: **Vorwort.** – Einleitung der Gastredakteure. [S. 463–464]

FERGE Zsuzsa: **Sozialstruktur – gesellschaftlicher Nachteile.** – In der mehr toleranter, politischer Atmosphäre erhielten die Untersuchungen einen neuen Aufschwung. Die Abhandlung erklärt die Symptome, in welchen die Nachteile zum Ausdruck kommen usw. der Definition von Townsend entsprechend, mit der Darlegung und Erklärung des Begriffs der „objektiv-relativen Deprivation.“ Danach beschreibt die Verfasserin die Gründe derselben, die hauptsächlich von Naturgrundlage und gesellschaftlicher Vermittlung charakterisiert sind; sie sind besonders an Sozialstruktur gebunden, sie sind gleichzeitig gesellschaftlich und individuell; schliesslich können sie vor allem individuelle Gründe haben. Sie stellt fest, dass die Armut die mehrfach ungünstige Lage, die objektiv-relative Deprivation begründet und in letzter Instanz Folgen der gesellschaftlichen Kräfte- und Interessenverhältnisse sind, d.h. diese sind strukturell festgesetzt. Um diese stufenweise zu beseitigen, ist die gemeinsame Entwicklung der objektiven Struktur und der bewussten Verhältnisse notwendig. [S. 465–476]

GEREBEN Ferenc: **Lesesozilogische Erläuterungen zur Beurteilung der ungünstigen Lage.** – Die Abhandlung basiert auf die Daten einer lesesozilogischen Untersuchung, die unter 1000 Personen, das ganze Land umfassende Mustermenge durchgeführt wurde. Sie befasst sich mit jenen Schichten, die von dem durchschnittlichen Leistungsniveau der Lesekultur weit zurückstehen. Von der Untersuchung des Leistungsniveaus bei der Zusammensetzung der Nichtleser, wie auch bei den nur die Presse und auch Bücherleser verschiedener Schichten stellt sich heraus, dass meistens die niedrige Schulbildung und die unqualifiziert durchgeführte (hauptsächlich landwirtschaftliche) manuelle Arbeit eine viel schlechtere Leseleistung als der Durchschnitt, bietet. Vom Standpunkt der Lesekultur können noch die folgenden Schichten als sich in ungünstiger Lage befindliche Personen betrachtet werden: Pensionierte, Dorfeinwohner (besonders Einwohner der Kleingemeinden) und jene Schichten die über 60 Jahre alt sind. Die Überlappungen abrechnend, betragen diese Schichten etwa 55–60% der ungarischen Bevölkerung; solche ist auch die Proportion jener Einwohner, die überhaupt keine Bücher oder nur sehr selten lesen. Die vom Standpunkt des Lesens wahrnehmbare ungünstige Lage war auch im Geshmack, in den Gewohnheiten der Buchanschaffungen und in der Bibliotheksbenützung nachweisbar. [S. 477–491]

LŐRINCZ Judit: **„Meine Wortbegabung ist nicht eine solche...“** (Über die Zigeuner einer Kleingemeinde). – Die Bevölkerungszahl in Tiszaigar bewegt sich zwischen 1000–1050. Sie wird von einem demographischen Sinken charakterisiert. Die sinkende Zahl der Einwohner, die ungünstigen Schulungsbedingungen und die kleinere Zahl der Beschäftigten im Komitat bedeuten eine ungünstige Lage. – Die Zahl der hier lebenden Zigeuner ist im grossen und ganzen ständig. Die 100–120 Zigeuner wohnten in einem Block beim Friedhof, in armseligen Hütten. Ende der 60er Jahre wurde die Liquidation der Kolonie in Angriff genommen. Mitte der 80er Jahre keilten sich ihre Häuser unter den Bauernhäusern ein. – Der Artikel versucht die primären und sekundären sozialisierenden Vorgänge in

erlebnisartiger Nähe zu bringen. Wie erfüllen die einzelnen Zigeunerfamilien ihre sozialisierende Rolle; was kann die Schule und die Bibliothek tun um das Zivilisationsniveau zu erhöhen? All dies könnte die Fortbewegung des kulturellen Niveaus bedeuten. [S. 492–502]

NAGY Attila: Über die Lesegewohnheiten und Bibliotheksbenützung im Kreise der Facharbeiterschüler – unter dem Vorwand der ungünstigen Lage. – Um die Wende der 1983–1984 Jahre wurde eine das ganze Land betreffende repräsentative lesesozilogische Untersuchung (mit 1000 Personen) vorgenommen, um die Lesegewohnheiten und die Bibliotheksbenützung unter den Jugendlichen zwischen 15–18 Jahre feststellen zu können. Dieser Artikel stellt entscheidend die Antworten jener Jugendlichen dar, die nach Absolvierung der 8 Klassen als Schüler an den Facharbeiterinstituten weiterstudieren; die Antworten sind meistens mit den Antworten der Gymnasialschüler verglichen. Bei ihnen ist das Lesen eine am wenigsten bevorzugte Freizeittätigkeit. Ihre populärsten Lesestücke sind die Lektüren, wissenschaftlich-phantastische Bücher, Krimis und abenteuerliche Jugendromane. 44% der befragten Facharbeiterschüler benützen keine Bibliothek. Was die Werterkennung anbelangt (sie mussten Gedichtteile ohne Kenntnis der Dichter bewerten), unterscheidet sich ihr Vernögen kaum von denen der Gymnasialschüler. Gleichzeitig müssen wir damit im reinen sein, dass die Schichte, die keine Facharbeiterinstitute besucht und 10–15% dieser Altersgruppe ausmacht (Hilfsarbeiter, in Instituten lebende Jugendliche, unvollkommene Jugendliche, usw.) in jeder Hinsicht als Jugendliche in ungünstiger Lage beurteilt werden können. [S. 503–516]

KOC SIS István: Ungünstige Lage – Begabungsbetreuung – Leselager. – Die Abhandlung beschreibt die Geschichte, wie sich die Bewegung des Leselagers entwickelte. Das kulturelle Leben im Lager wird dargestellt, das die Rolle eines neuen Bildungsforums spielt und die Ungerleichheiten der kulturellen Chancen liquidiert. Der Artikel bringt konkrete Fälle und zeigt dadurch, wie das Leselager die Stätte der komplexen Persönlichkeitsentwicklung sein kann. [S. 517–526]

CSOCSÁNNÉ HORVÁTH Emmy: Kultur – Mangelhaftigkeit ungünstige Lage. – Die Abhandlung definiert den Begriff der Mangelhaftigkeit. Den in der Heilpädagogik bekannten Gruppierungen gemäss, beschreibt die Abhandlung separat jene Typen, die am meisten charakterisierende Eigenschaften aufweisen. Diese sind die Minderwertigen auf den Gebieten des Gehörs, der Sprache, der Sehkraft, der Bewegungsfähigkeit, des Intellekt-Willens und der sich ansammelnden Defekten. Jene spezielle Mittel werden dargestellt, die mit Hilfe des heilpädagogischen Unterrichts und der Erziehung, die soziale Rehabilitation der Minderwertigen fördern. Der Artikel weist auf jene Schichten hin, die ihre Teilnahme an dem universellen Werten der menschlichen Kultur vermindern oder evtl. verhindern. Gleichzeitig beschreibt der Artikel die vor der Gesellschaft bestehenden Möglichkeiten, die diesen Umstand ändern könnten. [S. 527–534]

BERECZKY Lászlóné: Leser in ungünstiger Lage und die Heimförderung. – Die Abhandlung befasst sich mit der Bibliotheksversorgung von Menschen, die in ungünstiger Lage leben und infolge ihres Gesundheitszustandes und Alters (Bejahrte, Kranke, Bewegungsbehinderte und in Sozialheimen lebende) versorgt werden müssen. Hinweis erfolgt auch auf die Probleme der in Gefängnis Verurteilten. Die Richtlinien der IFLA Section of Libraries Serving Disadvantages und die mittelstreckigen Pläne der Sektion für 1986–1991 werden dargestellt. Der Artikel beschreibt die Stellungnahme des leitenden Organs ungarischen Bibliothekswesens, namentlich die Bibliotheksabteilung beim Ministerium für Bildung; diese Stellungnahme befasst sich mit der Bibliotheksversorgung der sich in ungünstiger Lage befindlichen Einwohner, während der 6. und 7. Fünfjahrplanperiode. [S. 535–544]

DARU Geróné: Über die gesellschaftliche Rehabilitation der Blinden. – Die Verfasserin schreibt über eine der am meisten betroffenen Gruppen, namentlich über die Blinden. Sie berichtet detailliert über die Arbeit jener Institutionen, Organisationen, die dazu berufen sind, dass sie die soziale Anpassung der Blinden fördern. Sie lenkt die Aufmerksamkeit auf die Verantwortung der Gesellschaft, damit sie

den verletzten Menschen entsprechend helfen und ihnen die menschliche Würde und die Möglichkeit der Gleichberechtigung sichern soll. In dieser Hinsicht muss vieles unternommen werden, da den Blinden mangels gut ausgestatteter Bildungsinstituten nur einige Berufsmöglichkeiten zur Verfügung stehen; diese Berufe wurden vor mehreren Jahren, Jahrzehnten für sie ausgebildet. [S. 545–549]

SKALICZKI Judit: Blinde, Bücher, Bibliotheken. – Auf dieser Welt leben annähernd 30 Millionen Blinde. Sie können sich die Informationen, Kenntnisse nur von mit Brailleschrift geschriebenen Dokumenten oder von Tonbädern aneignen. Der Artikel bespricht die Geschichte der Brailleschrift und der Tonbücher, die Entstehung der Zentralbibliothek für Blinde. In der Gegenwart werden die meist entwickelten bibliothekarischen Versorgungssysteme überblickt, die sich in Grossbritannien, in den Vereinigten Staaten, in Holland und in den skandinavischen Ländern befinden. Die Verfasserin schreibt ausführlich über die Differenz zwischen den zweierlei Versorgung. Diese Dienstleistungen basieren bloss auf die Zentralbibliothek bezw. auf die allgemeinen öffentlichen Bibliotheken. Die Wichtigkeit des letztwähnten Bibliothekstyps in der Versorgung wird hervorgehoben. Zum Schluss wird über die Lage und Möglichkeiten in Ungarn geschrieben. [S. 550–562]

BARTOS Éva: Bibliotherapie in der bibliothekarischen Arbeit. – In den 60er Jahren wurde die Aufmerksamkeit im Bibliothekswesen auf einen solchen Vorgang gelenkt, der mehrere 1000 Jahre bekannt war und praktisch nur in vergangenem Jahrhundert erweckt wurde. Dies ist die Bibliotherapie. Das erstmal wurde sie in Krankenhäusern, Verbesserungsanstalten und Erziehungsanstalten, in Strafvollziehungsinstituten, Übergangsheimen usw. angewendet. Die Beschäftigungen werden seitens eines Bibliotherapeuten geleitet, der literarisch, psychologisch, pädagogisch, soziologisch gerüstet ist, Leider hat sich die Bildung solcher Therapeuten in Ungarn noch nicht eingebürgert. Die Abhandlung stellt die bibliotherapeutische Tätigkeit an konkreten Fällen dar. [S. 563–567]

РЕЗЮМЕ

Люди, находящиеся в невыгодном положении – культура чтения

НАДЬ Аттила – ШКАЛИЦКИ Юдит: Предисловие. – Введение редакторов-гостей.
[стр. 463–464.]

ФЕРГЕ Жужа: **Общественная структура – общественная невыгода.** – Исследования по бедности в более толерантной политической атмосфере получили новый размах. Те явления, в которых невыгоды выражаются, в труде освещаются с сообщением и толкованием понятия, определяемого Тоузендом, как "объективно-релятивная депривация". Потом истолковываются причины невыгод, которые могут лежать главным образом на естественных основах, могут посредничаться общественно, связаны с общественной структурой, могут быть одновременно социальными и личными, и могут быть исключительно личного характера. Устанавливается, что бедность, многократное невыгодное положение, объективно-релятивная депривация в конечном счете являются придатком соотношения общественных сил и интересов, значит определены структурно. Для их постепенного устранения необходимо совместное развитие объективной структуры и сознания. [стр. 465–476.]

ГЕРЕБЕН Ференц: **Данные социологии чтения к определению невыгодного положения.** – На основе данных государственного исследования по социологии чтения, проведенного с выборкой, которая состояла из 1000 взрослых, в статье занимается слоями, которые далеко отстали от среднего уровня культуры чтения. Из исследования состава не читающих, и также уровня чтения книг и печати у разных слоев выясняется, что на более худшее среднего чтение делает склонным прежде всего низкое школьное образование и физическая (главным образом сельскохозяйственная) работа, сделанная без квалификации. С точки зрения культуры чтения в невыгодном положении могут быть еще следующие слои: пенсионеры, сельские жители (главным образом в маленьких деревнях), и старшие 60-летнего возраста люди. Несчитая излишние повторения эти слои составляют приблизительно 55–60% венгерского взрослого населения. Та же самая пропорция тех, которые совсем не, или только очень редко читают книгу. Наблюдаемое с точки зрения чтения невыгодное положение можно было показать и в вкусе и навыках приобретения чтения и пользования библиотекой. [стр. 477–476.]

ЛЕРИНЦ Юдит: **"У меня способности к слову не таковы..." (О цыганах маленькой деревни).** – Число жителей деревни Тисаугар около 1000–1050 лиц. На нее характерна демографическое убавление. Понижение численности населения, неблагоприятные условия школьного образования и низшая областного среднего занятость – все это причиняют невыгодное положение. 100–120 лиц цыганского населения жило на одном месте в домышках; в конце 1960-ых годов началась ликвидация колонии. К середине 80-ых годов их дома вклинились среди другие дома. В статье попробуется поближе показать процесс первичной и вторичной социализации. Как выполняет свою социализационную роль цыганская семья, что может сделать школа и библиотека, для того, чтобы улучшение уровня цивилизации обозначало и продвижение вперед культурного уровня. [стр. 492–502.]

НАДЬ Аттила: О навыках чтения и пользования библиотекой у учеников ПТУ, под предлогом невыгодного положения. – В 1983–83 гг. проводилось государственное, репрезентативное исследование по социологии чтения (с выборкой в 1000 лиц) о навыках чтения и пользования библиотекой у 15–18-летних молодых. В статье показываются главным образом ответы тех молодых, которые после окончания 8-ого класса общей школы стали учениками ПТУ, по сравнению с ответами учеников гимназии. В их кругу чтение является самым нелюбимым проведением свободного времени. Их наиболее популярные чтения – это лектуры, научно-фантастические книги, детективы и приключенческие юношеские романы. 44% опрошенных учеников ПТУ не пользуется никакой библиотекой. Но их способность осознания ценности (они должны были оценивать отрывки из стихов, у которых не были даны авторы) почти не отличается от способности гимназистов. В то же время мы должны видеть и то, что 10–15% этого возрастного контингента, которые не ходят даже в ПТУ (подручные, живущие в разных институтах, дефективные и т.п.) можно считать находящимися в наиболее невыгодном положении. [стр. 503–516.]

КОЧИШ Иштван: Невыгодное положение – ухаживание за талантами – читательский лагерь. – В статье показывается история формирования движения читательских лагерей. С описанием культурной жизни лагерей представляется роль читательского лагеря как новой народно-образовательной формы в устранении неравенств культурных шансов. С показанием конкретных случаев дается представление о том, каким образом читательский лагерь может быть местом комплексного развития личности. [стр. 517–526.]

ЧОЧАННЭ ХОРВАТ Емми: Культурные недостатки и невыгодное положение. – В труде дается дефиниция понятия недостатка, и по знакомой из дефектологии группировке отдельно излагаются самые характерные черты и типы лиц, имеющих умственные, речевые, умственно-волевые дефекты, лиц с плохим слухом или слабым зрением, ограниченных в движении, а также лиц, имеющих больше из таких дефектов. Представляются те специальные средства, которые способствуют общественной реабилитации дефективных людей через дефектологическое образование и воспитание. Показывается на также повреждения, которые понижают или даже препятствуют их участию в универсальных ценностях человеческой культуры, но одновременно показываются и возможности общества в изменении такого положения. [стр. 527–534.]

БЕРЕЦКИ Ласло: Читатели, находящиеся в невыгодном положении и доставка книг на дом. – В статье занимается библиотечным обслуживанием лиц, находящихся в невыгодном положении из-за состояния своего здоровья или возраста (старые, больные, ограниченные в движении и живущие в социальных учреждениях), и ссылается и на вопрос тюремных заключенных. В главных чертах сообщаются директивы I/LA Section of Libraries Serving Disadvantaged Persons и среднесрочный план этой секции на 1986–1991 гг. Излагается также и установка ведущего органа венгерского библиотечного дела, Библиотечного отдела Министерства просвещения о библиотечном обслуживании читателей, находящихся в невыгодном положении в эпохе 6-ой и 7-ой пятилеток. [стр. 535–544.]

ДАРУ Геренз: Об общественной реабилитации слепых. – Автор пишет об одном из самых тяжелых групп дефективных людей, о слепых. Она подробно показывает работу тех учреждений и организаций, которые призваны на оказание помощи в общественном приспособлении слепых. Обращает внимание на ответственность общества в необходимой помощи пораженных людей, дать им человеческое достоинство и обеспечить для них возможность равноправия. В этом отношении есть немало работ, так как из-за отсутствия хорошо оборудованных образовательных учреждений слепые выданы тем нескольким профессиям, которые формировались для них уже несколько лет или десятилетий назад. [стр. 545–549.]

ШКАЛИЦКИ Юдит: Слепые, книги, библиотеки. – На свете живет приблизительно 30 миллионов слепых. Они могут приобретать знания, информации только из книг, написанных с брайлевским шрифтом и из "озвученных" книг. В статье показывается история формирования брайлевского шрифта и озвученной книги, создание центральных библиотек для слепых. В настоящем времени просматриваются наиболее развитые системы библиотечного обслуживания, созданные в Великобритании, в США, в скандинавских странах и Нидерландах. Подробно занимается различием двух видов обслуживания, услугами, основанными только на центральной библиотеке и на массовых библиотеках, подчеркивая важность этого последнего типа библиотеки в обслуживании. Под конец пишется о венгерском положении и возможностях. [стр. 550–562.]

БАРТОШ Ева: Библиотерапия в работе библиотекаря. – В 1960-ых годах в библиотечном деле обращалось внимание на библиотерапию, на метод, которому уже много тысяч лет, но в практике который используется с прошлого века. Сперва метод был использован в больницах, исправительных домах, местах заключения, временных приютах и т.п. Занятия ведет библиотерапевт, имеющий литературные, психологические, педагогические, социологические знания. К сожалению, у нас еще нет подходящих учреждений для образования библиотерапевтов, метод используется автодидактами. В труде с описанием конкретных случаев характеризуется библиотерапевтическая деятельность. [стр. 563–567.]

RÖVIDÍTÉSEK JEGYZÉKE

LC/NLS	Library of Congress National Library Service for the Blind and Physically Handicapped – Országos Szolgáltatás Vak és Fizikailag Hátrányos Helyzetűek számára
NLB	National Library for the Blind – Vakok Országos Könyvtára
RNIB	Royal Institute for the Blind – Vakok Országos Szövetsége
TPB	Talboks-och punkskriftsbiblioteket – Hangoskönyv- és Pontírásos Könyvtár
UPU	Universal Postal Union – Egyetemes Postai Szövetség
WHO	WORLD Health Organization – Egészségügyi Világszervezet

ELŐSZÓ

A felnőtt, érett, egészséges személyiség egyik fontos ismérve, hogy szembe tud nézni saját gyengeségeivel, fogyatékoságaival, létüket tudomásul veszi s nem kívánja mindenáron a hibátlanság, a tökéletesség látszatát kelteni.

Talán a társadalom egészére is vonatkoztatható a fenti analógia, s ily módon pozitív tendenciaként értékelendő, hogy egyre bátrabban, részletesebben merjük magunk, s a világ számára is – a változtatás igényével és reményével – feltárni, majd értelmezni társadalmi folyamataink negatív összetevőit, kulturális életünk gyengeségeit, ellentmondásait és persze a tennivalókat is. Ez a bajok, a hiányosságok, a mulasztások számbavételére vonatkozó törekvés vezette a *Könyvtári Figyelő* szerkesztőbizottságát is, amikor a hátrányos helyzetűek könyvtári ellátásának gondjaival foglalkozó célszám megjelentetése mellett döntött.

Sajnos összeállításunkban a teljes körkép felrajzolására (konkrét kutatások, megfelelő szerzők, valamint elegendő terjedelem hiányában) kísérletet sem tehattünk. Rendkívül fontos témák maradtak ki: ingázók, munkásszálláson élők, állami gondozottak, kórházi ápoltak, siketek, mentálisan sérültek, szociális otthonok lakói, vendégmunkások stb.

Néhány esetben egyéb okok miatt kellett a közléstől eltekintenünk. Például a büntetésvégrehajtó intézmények könyvtári ellátásáról a *Könyvtári Figyelő* 1987/1. számában olvasható *Dóra Béla* cikke, de a kórházi betegek ilyen irányú igényeiről és helyzetéről szóló írás kizárólag terjedelmi okokból maradt csak ki. Továbbá a KMK az 1981–82-es, valamint a 85–86-os tanévekben rendezett már ilyen témájú tanfolyamokat, s az előadások egy része önálló kiadványként is napvilágot látott. (*Hátrányos helyzetű olvasók könyvtári ellátása*. Szerk.: *Csapó Edit*, Bp. 1984. Múzsák.)

Bizonyos dolgozatok megjelentetését annak ellenére tartjuk indokoltnak, a tematikus egység szerves részének, hogy nem tartalmaznak direkt könyvtári vonatkozásokat (szegénység, cigányság, fogyatékoságok, vakság). Véleményünk szerint ugyanis a könyvtári szolgáltatások elvszerű kiszélesítését, továbbfejlesztését meg kell előznie bizonyos tényfeltáró, a rejtett és direkt igényeket megfogalmazó, a társadalom alaposabb megismerését célzó munkának.

A hátrányos helyzet főként szociális összetevőit (szegénység) és következményeit taglalja *Ferge Zsuzsa* megvilágító erejű bevezető tanulmánya, majd néhány – kulturálisan mindenképpen hátrányos helyzetű – társadalmi réteg sajátos problémáinak bemutatása következik.

Gereben Ferenc a nem olvasás okait elemzi (képzetlenség, igénytelenség, szociális és kulturális elesettség stb.) tényfeltáró írásában. *Nagy* Attila a viszonylag lemaradó, de bizonyos esélyekkel határozottan rendelkező szakmunkástanulók olvasási kulturájának néhány jellemzőjét vázolja fel. A cigányság hallatlanul összetett gondjairól, még hosszú ideig súlyos nehézségeket okozó életmódjáról, a hagyomány és szokásrend által meghatározott, az írásbeliségtől meglehetősen távol álló kultúrájáról *Lőrincz* Judit dolgozata szól.

A szociális természetű hátrányokkal foglalkozó írások sorát egy módszertani (*eset-tanulmány*) jellegű cikk zárja. Az olvasótábor természetesen csupán egy a felzárkóztatásra, a hiányok pótlására alkalmas eszközök sorából. Mégis fontosnak tartjuk *Kocsis* István tapasztalatainak és gondolatainak közlését, mert az időközben országossá lett mozgalom megszületése 15 évvel ezelőtt éppen szerzőnk aktív közreműködésével „esett meg”. Az általa szervezett táborokban ugyan nem döntően hátrányos helyzetű gyerekek fordulnak meg (ők is!), de céljai, ötletei, módszerei feltétlenül alkalmasak arra, hogy más táborokban is alkalmazva az ingerszegény környezetből érkező, kevésbé érdeklődő gyerekekben kíváncsiságot, kérdező kedvet ébresszenek, motivációs bázist építsenek, tehát a kulturális egyenlőtlenségek csökkentését szolgálják.

Egyébként a lemaradók, a hátrányos helyzetű fiatalok érdekeit is azok a táborok szolgálják hatékonyabban, ahol vannak úgynevezett húzó emberek, átlagon felüli tájékozottsággal, érzékenységgel, ambícióval megáldott „tanársegédek” is.

A tanulmányok második csoportja az egészségügyi hátrányokkal és azok következményeivel foglalkozik.

Elsőként *Csocsánné Horváth* Emmy a különböző fogyatékoságokat és az eltérő rehabilitációs erőfeszítéseket mutatja be, majd *Bereczky* Lászlóné ad áttekintést a könyvek házhoz szállításának külföldi és hazai helyzetéről. *Daru* Gerőné a vakok társadalmi és kulturális beilleszkedésének sajátos nehézségeit ismerteti. Erre rímel *Skaliczki* Judit dolgozata, a vakok és csökkentlátók könyvtári ellátását szolgáló törekvések, eredmények nemzetközi és hazai bemutatása.

A célszám záróköveként *Bartos* Éva írását tesszük közzé. A biblioterápia az egészségügyi és/vagy szociális szempontból nehéz helyzetű csoportok esetében egyaránt sikerrel alkalmazható, újszerű módszer.

NAGY Attila – SKALICZKI Judit
vendégszerkesztők

TÁRSADALMI STRUKTÚRA – TÁRSADALMI HÁTRÁNY*

FERGE ZSUZSA

A szegénység a nyolcvanas évek elején szűnt meg Magyarországon tabu téma lenni, amit kutatások és könyvek szaporodó száma jelez. A „tabuvá” tételnek 1950 táján politikai okai voltak. A voluntarizmus lényegéhez tartozott, hogy saját ideológiailag felépített vágyait tekintette tényeknek, s nem vett tudomást az ezeknek ellentmondó jelenségekről. Így 1950-ben a politika deklarálta, hogy a szegénység megszűnt, így tehát nem lehetett a kérdést vizsgálni – és nem lehetett közvetlen eszközökkel segíteni sem rajta. A valóságban a foglalkoztatási lehetőségek és a társadalombiztosítási ellátások bővülésével a hetvenes évek közepe felé sikerült radikálisan lecsökkenteni, ha nem is megszüntetni a szegénységet. A szegénységgel kapcsolatos tabu a toleránsabb politikai légkör mellett így azért is gyengülhetett meg a nyolcvanas évek elején, mert a probléma kevésbé volt feszítő, mint a korábbi 50–100 évben bármikor. Az utolsó években viszont – részben legalábbis – azért fordul tudomány és politika érdeklődése a szegénység felé, mert a helyzet romlik. A nehezen megépített létbiztonság sok ponton megingott. A társadalombiztosítási ellátások és bérek reálértéke csökken. A munkahelyeket el lehet veszíteni, s egyes térségekben egyre nehezebb elhelyezkedni. Sőt, az alapvető szükségletek – pl. háztartási energia – árának emelkedésével még a nehezen megszerzett lakások rezsijének fedezése is nehezebbé, esetenként lehetetlenné vált. Az új jelenségek feszültségnövelők és cselekvést követelnek.

A kedvezőtlen társadalmi jelenségek létének elismerése megelőzte a szegénység-fogalom elfogadását. A hatvanas évek közepe-vege óta széles kör számára világossá vált az, hogy hierarchizáltan strukturált társadalomban élünk, amelyben objektív folyamatok termelik állandóan újra az „előnyös” és „hátrányos” helyzeteket. A rossz helyzetek leírására olyan fogalmak terjedtek el, mint a „hátrányos” vagy „halmozottan hátrányos” helyzet, a „veszélyeztetettség” (különösen az iskolás korú gyermekeknél), vagy a „beilleszkedési zavarokkal küzdés”. A szóhasználatban ma sincs egyetértés, s az említett fogalmak – többé-kevésbé tisztázott tartalommal – egymás mellett élnek.

A fogalmi viták persze önmagukban nem különösen termékenyek vagy érdekesek – noha gyakran nemcsak formai, hanem tartalmi, szemlélet- vagy felfogásbeli ellentéteket is kifejeznek.

A fogalmi vitánál mégis fontosabbnak tartom annak tisztázását, hogy mi a fogalom tartalma, mi a mostoha társadalmi helyzetek természete, jelentősége, oka, következménye, milyen tendenciák várhatók, s melyek a társadalmi cselekvés jobbítási lehetőségei?

* Egy 1984-ben megjelent tanulmány átdolgozott változata. Ferge Zs.: Társadalmi struktúra – társadalmi hátrány = Hátrányos helyzetű olvasók könyvtári ellátása Bp. 1984. MŰZSÁK

Az okok és okozatok megkülönböztetése, különválasztása számos társadalmi jelenség esetében igen nehéz. Így vagyunk a hátrányos helyzettel is. Ki tudja biztonsággal megmondani, hogy egy alagsori szükségelakás oka-e az itt felnövő gyermekek gyenge iskolai eredményeinek, majd előnytelen munkaerőpiaci helyzetének, esetleg tartós betegségének vagy agresszív magatartásának, vagy következménye a szülők alacsony iskolázottságának, alacsony keresetének, esetleg annak, hogy nem voltak képesek a tanácsnál érdekeikért harcolni, 3–4 gyermek esetén papíron létező jogukat érvényesíteni? Mint-hogy a válasz bizonytalan, ma „hátránynak”, hátrányos helyzetnek nevezzük azt is, ha valaki öreg, fogyatékos, sokgyerekes, elmebeteg, azt is, ha alacsony a jövedelme, rossz a lakása, a munkája. Szemmel láthatóan igencsak vegyes jelenséghalmaz ez, amiben biológiai, demográfiai, társadalmi jelenségek keverednek, és szinte mindent lehet egyszerre oknak és okozatnak tekinteni. A nehézségek ellenére mégis azt hiszem, érdemes lenne különválasztani egyfelől azokat a jelenségeket, amelyekben a hátrányok kifejeződnek: ezt nevezem Peter Townsend (1979) magyarul nem jól hangzó, de legalább egyértelmű kifejezésével *objektív relatív deprivációnak*¹. Másfelől külön kellene vizsgálni a depriváció okait, amelyek között az alábbiakban megkülönböztettek *főként természeti, főként társadalmi-strukturális, főként egyéni* valamint *egyszerre egyéni és társadalmi okokat*.

Mi az objektív relatív depriváció?

A depriváció szó eredete latin, bár a latinban csak a *privatio* létezik, ami valami rossztól való szabadulást jelent. Mi az angolszász szociológiában meghonosodó értelemben kezdjük használni a kifejezést, amikor a *de-privatio* valami *jótól* való megfosztottságra utal.

Townsend (1979) a szegénység és egyenlőtlenség problematikájának összekapcsolása során dolgozta ki az „objektív relatív depriváció” fogalmát, melynek tartalma a következő: „Egyénekről, családokról és a népesség egyes csoportjairól akkor mondhatjuk, hogy szegénységben élnek (azaz, hogy az objektív relatív depriváció helyzetében vannak), ha nem rendelkeznek elegendő forrással ahhoz, hogy úgy táplálkozzanak, olyan tevékenységekben vegyenek részt és olyan életfeltételekhez és javakhoz jussanak, amelyek társadalmunkban szokásosak, vagy legalább széles körben elfogadottak, és helyeslésre találnak. Az átlagos egyénhez vagy családhoz képest annyival szűkösebbek a rendelkezésükre álló források, hogy ténylegesen kirekesztődnek az átlagosan elterjedt életmódokból, szokásokból, tevékenységekből.” A lényeg, ha úgy tetszik, a súlyos, halmozott hátrány: az egyén vagy család helyzete nem egy-két szempontból rosszabb, mint a többségé, hanem sok lényeges vonatkozásban.

A kifejezés mindhárom összetevőjének megvan a maga jelentősége, érdemes hát ezek tartalmát részletesebben kibontani.

Az „objektív” jelző arra utal, hogy az adott összefüggésben nem az a kérdés, hogy az egyének a társadalom többi tagjához képest önmaguk helyét hogyan ítélik meg, hogy tudatosul-e bennük saját helyzetük, vagy sem. Csupán arról van szó, hogy amennyiben nagyjából megjelölhető és mérhető, hogy a különböző társadalmi gyakorlatok tekinte-

tében melyek a szokásos, elfogadott szintek vagy körülmények, akkor ezen szintekhez és körülményekhez képest milyen az egyén vagy család helyzete. Tagadhatatlan persze, hogy ennek az ún. objektív meghatározásnak is van szubjektív vonása.

A depriváció, megfosztottság vagy szegénység szubjektív érzése igen nagy mértékben függ a választott vonatkoztatási szinttől vagy csoporttól. Eredetileg a kifejezés ebben az értelmezésben került be a szociológia szótárába is (l. Merton 1980, Runciman 1966, Stouffer 1949)². Ilyen értelemben az egyén vagy család depriválnak érezheti magát akkor is, ha saját helyzetét, noha az adott struktúrán belül relatíve jó lehet, egy másik csoporthoz képest rossznak, igazságtalanul lebecsültnek véli. (E jelenségek elég széles körben tapasztalhatók nálunk, amikor pl. viszonylag jó helyzetű csoportok a fejlett „fogyasztói társadalmak” hasonló munkát végző csoportjaival hasonlítják össze helyzetüket, vagy amikor értelmiségi csoportok viszonyítják helyzetüket egymáshoz.) Az is lehetséges persze, hogy objektíve valóban rossz helyzetű egyének érzékelik szubjektíve helyzetük rossz-szaságát. Az eredmény az előbbihez hasonló; az objektív depriváltságot méltánytalanságként, igazságtalanságként, elfogadhatatlan egyenlőtlenségként élik meg. Csak persze az érzés alapja más, hiszen az utóbbi esetben a helyzet nem csak másénál rosszabb – hanem rossz.

A szubjektív depriváció, akár „jogosult” objektíve, akár nem, valamennyire mindig feszültség-hordozó. Ennyiben jobb mutatója a társadalmi változásokra irányuló, már kialakulóban levő igényeknek, mint az objektív depriváció. E feszültség azonban nem feltétlenül az objektíve legsúlyosabb társadalmi problémákat jelzi. Ezért igaz az, hogy egy, a társadalmi viszonyokat alapjában változtatni kívánó politikának nem elég a már észlelhető feszültségekre, a már kifejeződő követelésekre figyelnie. Éppen a legrosszabb helyzetű csoportoknál hiányozhatnak az eszközök ahhoz, hogy önmagukra felhívják a figyelmet, hogy saját érdekeikért kiálljanak, pedig az ő helyzetük javítása (is) a teljes társadalmi viszonyrendszer jobbitásának elengedhetetlen feltétele.

Több oka lehet annak, hogy az objektív depriváció tényét az érintettek nem érzékelik. Gyors, forradalmi társadalmi változások idején akkor is megszűnhet a szegénység érzése, ha az egyén helyzete (még) nem változott. A lehetőségek ekkor korlátlanok, a súlyos létproblémák záros határidőn belül megoldhatónak tűnnek. A társadalommal való együttmozgás, a lét alakításában való részvétel olyan öntudatot adhat, amely elsöpri a szegénység tudatát. Megfordítva, ha egy konszolidált struktúra uralkodó erőinek sikerül az adott helyzetet úgy legitimálni, hogy abban minden, ami van, szükségszerűnek, sőt, az egyedüli lehetségesnek tűnik, akkor a depriváltság ténye még akkor sem válik feszültségforrássá, ha tudatosul. A status quo fenntartása azonban könnyebb, az adott helyzet megkérdőjelezésének az esélye kisebb, ha a rossz helyzet, mint ilyen, nem is tudatosul. Ez akkor lehetséges, ha az egyén (csoport) saját rossz helyzete felismerésének, felmérésének eszközeitől is meg van fosztva. A mai, modern társadalmakban az ennyire kiüresített tudat – szélsőséges esetektől eltekintve – ritka jelenség. Az adott helyzet szükségszerűként való beállítása, ilyenként való elfogadtatása azonban rendkívül gyakori ma is, s különböző ideológiák segítségével hozható létre. Itt csak utalhatok arra, hogy míg korábban a vallás volt e tekintetben a legfőbb ideológiai eszköz, addig ma két különféle, a gazdasági helyzettel kapcsolatos érvelés tűnik fontosnak.

Az egyik a gazdaság megfelelő működésének fontosságára, a gazdasági lehetőségek szűkösségére hivatkozva tartja az adott helyzetet szükségszerűnek. Ez ma nemcsak a jelent, hanem a romló jövőt is igazolja. Mind gyakrabban hangzik el, hogy a gazdaság talpraállításaért és új vágányra állításaért a lakosságnak áldozatokat kell hoznia, a „munkanélküliséget vállalni kell”. Ugyanakkor még azok a hálók sincsenek készen, amelyek meggátolhatnák, hogy az áldozatok és terhek ne sújtsák aránytalanul azokat, akik legkevésbé képesek további terhek vállalására (pl. a gyermekeseket, vagy azokat, akiket nem legalább tizedmagukkal építenek le a vállalatok). A másik oldalon viszont egymást követik a jelzések arról, hogy szűk, de relatíve erős társadalmi csoportoknak a romló helyzet ellenére is sikerült gazdasági előnyöket kiharcolniuk a maguk számára. Működő társadalmi szolidaritások hiányában tehát az valószínűsíthető, hogy a gazdasági források szűkössége és további szűkülése mellett a jövedelmi egyenlőtlenségek, s ezzel az objektív depriváció – vagy szegénység – növekszenek.

A másik ideológiai töltésű igazolás az érdemekre való hivatkozás, az egyéni felelősség hangsúlyozása. Ezzel igazolható mind az érintettek, mind a többiek számára, hogy a rossz helyzet végül is „megérdemelt”. A kérdést annyira lényegesnek tartom, hogy más összefüggésben (a depriváció „egyéni” okai kapcsán) még visszatérek rá. Már itt szeretném azonban hangsúlyozni, hogy az „érdem-ideológia” bírálatával nem azt akarom sugallani, hogy az egyén felelőssége társadalmilag érdektelen vagy nem létező, vagy hogy a társadalomnak nem kell (valamilyen formában) értékelnie teljesítményeket és érdemeket. Az érdem-ideológia azon formáját tartom bírálandónak, amely egyfelől nem veszi figyelembe, hogy mennyi társadalmi erő és érdek működik mind az elismerést érdemlő érdemek és teljesítmények, mind pedig az érdemtelenység vagy rossz teljesítmény meghatározásánál, másfelől pedig „elfelejtkezik” azokról a társadalmi feltételekről, amelyek az egyes egyén teljesítőképességét végső fokon meghatározzák. A rossz helyzetekért való egyéni felelősség ideológiája az utóbbi időben tovább erősödött pl. az egészségügyi helyzet romlására adott magyarázatként, sőt, a munkanélküliséggel összefüggésben is.

Az objektív relatív depriváció kategóriájának következő kulcsszava a „relatív”. Ez kapcsolja össze a szegénység és az egyenlőtlenség problematikáját. A szegénység társadalmi kezelése és később társadalomtudományi kutatása abban az időben vette kezdetét, amikor az akkor gazdaságilag legfejlettebb országokban is még széles tömegek éltek olyan körülmények között, hogy anyagi eszközeik valamilyen emberinek tekinthető létfeltételek minimális biztosításához, a társadalmilag szükséges emberi reprodukciókhoz sem voltak elégségesek. Azt ugyan már akkor is tudta mindenki (ha mástól nem, Adam Smith-től), hogy nincs általános, elvont „emberi” létminimum, hogy még az úgynevezett elemi fiziológiai szükségleteket sem lehet az adott társadalomtól, az adott történelmi pillanattól függetlenül meghatározni. Ebben az értelemben soha nem létezett „abszolút” szegénységi szint vagy küszöb, a szegénységi szint mindig tértől és időtől függ. Abszolút szegénység, a minimális létfenntartási szint körüli vergődés, szűkölködés természetesen volt és van. Köre azonban a gazdasági és társadalmi fejlődéssel szűkült. Az elmúlt száz évben több olyan periódus is volt Magyarországon, amikor ez a többség sorsa volt – pl. az 1929-es válság vagy 1950 körül.⁵ Ma itt a népesség 5–10%-a lehet ilyen helyzetben, bármilyen számítási módszerből induljunk is ki. Az abszolút, létfenntartási szintű szegénységi küszöbnél még nehezebb a relatív depriváció küszöbeit kijelölni.

Townsend nem a priori feltételezésekkel, hanem empirikusan közelített a kérdéshez. Megvizsgálta a javakhoz—lehetőségekhez való hozzájutás esélyeinek elosztását, azután állapította meg, hogy milyen jövedelmi szint alatt következnek be fontos területeken súlyos elmaradások, vagy mikor következik be különféle rossz esélyek kapcsolódása. Csak ezután rögzít bizonyos minimális jövedelmi szinteket. Ennek az az előnye más meghatározásokkal szemben, hogy nem tételezi fel, hogy „relatív depriváció” mindig lesz, amíg lesznek „átlag alatt élők”, vagyis amíg lesz egy alsó 10 vagy 20 %. Ha van jövedelmi differenciáltság, de nem túl jelentős, akkor (Townsend logikája szerint) a legalacsonyabb jövedelmű csoportnál sem hoz magával halmozott hiányokat és kizárásokat.

A relatív szegénység vagy depriváltság ebben az értelmezésben tehát a társadalmi egyenlőtlenség egyik aspektusa, ami nem csak az egyenlőtlenség tényét, hanem mértékét is figyelembe veszi. Bármilyen magas legyen is az abszolút jövedelmi szint, életszínvonal stb. egy országban, jelentős jövedelemszóródás esetén akár nagyobb csoportok is kiszorulhatnak társadalmilag fontosnak tekinthető gyakorlatokból vagy szükséglet-kielégítésekéből.

Az abszolút szegénység vagy depriváltság csökkentéséhez, sőt esetleg megszüntetéséhez elméletileg elégséges, ha a gazdasági növekedés eredményeiből valamilyen mértékben profitál a lakosság többsége, esetleg úgy, hogy közben a források elosztásának egyenlőtlensége nő. A relatív depriváltság csökkentése azonban nemcsak a rendelkezésre álló társadalmi gazdagság növekedésétől függ, hanem az erőforrások társadalmi elosztásának struktúrájától, e struktúra változásától is.

S végül nézzük az objektív relatív depriváció harmadik elemét, a „deprivációt.” Gyakran felcserélhetően használják a „szegénység” és a „depriváció” fogalmát, és ez a köznapi nyelvben aligha lehet másként. A tudományos elemzésben azonban precízebb, ha nem a tradicionális fogalmat használjuk. A „szegénység” fogalma ugyanis hagyományosan tapad az anyagi szűkösséghez, vagy épp az alacsony jövedelmekhez. Márpedig – ismét Townsend fogalmazásában – „az életszínvonalak nem egy, hanem több olyan rendszer működésétől függnnek, amelyek forrásokat osztanak el egyének, családok, csoportok és közösségek között. Amikor pusztán pénzjövedelmekre összpontosítanak, akkor elfelejtkeznek azokról a – hagyományos és modern társadalmakban egyaránt kialakított – finom módozatokról, ahogyan ezek előnyöket nyújtanak és újraelosztanak” (i. m. 54–55). Ehhez még azt tenném hozzá, hogy a szükségletek körének bővülésével, változatosabbá válásával, általában a társadalmi élet, értékek és normák átalakulásával egyre több olyan társadalmi gyakorlat alakul ki, amely nem csak anyagi lehetőségekhez kapcsolódik, de amelybe a bekapcsolódás a „teljesjogú társadalmi tagság” feltétele.

Csak néhány példát említek, amelyek – úgy vélem – a mi körülményeink között is érzékeltetik a szoros értelemben vett jövedelmi szűkösség és a szélesebben értelmezett depriváltság közötti különbséget. Így például nem elég, hogy az embernek munkából származó jövedelme legyen. Az is szükséges, hogy ezt a mai társadalom emberéhez méltó módon szerezzék meg – azaz ne egészségét károsító, képességeit visszaszorító munkával, vagy olyan fáradtsággal, önkizsákmányolással, ami lehetetlenné teszi, hogy másfajta tevékenységekbe is bekapcsolódjon. (Ezt pl. soha nem veszik figyelembe azok, akik a közműves segéd munkáznál vagy a mezőgazdaságban dolgozónál csak azt látják, hogy a hét-

végeken és szabadsága alatt rengeteget keres – s azt nem, hogy nincs egyetlen szabad hétvégeje sem, és soha nem jut el nyaralni.) Vagy nem elég, hogy – megfelelő munkajövedelem hiányában – az állam támogatást ad, az is szükséges, hogy ennek feltételei ne legyenek méltatlanok, megalázóak – mint ez számos segélynyújtásnál ma nálunk is történik. Ahogyan S.M. Miller és P. Roby⁴ (1970, p.12.) fogalmaznak: „olyan társadalmakban, amelyekben jelentős egyenlőtlenségek vannak, a kormányoknak arra kellene törekedniük, hogy a minimumszintek emelkedését biztosítsák ne csak a jövedelmeknél, az anyagi ellátottságnál és a társadalmi szolgáltatásoknál, hanem az önbecsülés szintjénél is, az iskolázási és mobilitási esélyeknél is, számos döntés meghozatalában való részvételnél is”. Ehhez hozzátevé a humanizáltabb munkafeltételek igényét, minden közintézményben a humanizáltabb emberi kapcsolatok igényét, a társadalmilag értékelt javak és gyakorlatok olyan együtteséhez jutunk, amelyből a kirekesztettség többet jelent, mint anyagi szegénységet.

Mindezek alapján az „objektív relatív depriváció” kategóriáját megfelelő értelmezésekkel, kiegészítésekkel nálunk is használhatónak tartom. E kategória segítségével írhatnánk le, hogy milyen területeken és milyen mértékben nyilvánulnak meg ún. hátrányok. Megfelelő adatbázis alapján azután megállapíthatnánk, hogy milyen mértékig jellemző az objektív relatív depriváció a magyar társadalom különböző csoportjaira.

A legújabb vizsgálódások, számítások alapján az valószínűsíthető, hogy az „abszolút szegények”, a szűk létfenntartási szintet éppen elérők, vagy épp az alatt maradók a népesség 5–10%-át teszik ki.⁵ Ez látszólag kis szám, valójában 0.5–1 millió súlyos megélhetési nehézségekkel küzdő embert jelent: sokgyermekeseket, öreg nyugdíjasokat vagy segélyen élőket (akik nem szereztek nyugdíjjogosultságot); tanulatlan, rendszeres munkához nem jutó, vagy azt sok okból nem vállaló munkásokat. Az abszolút szegénység mellett a népesség további 16–20 %-a tekinthető úgy „relatív depriváltak”, hogy több hátrány együttes jelenléte veszélyezteti, azaz bármikor abszolút rossz helyzetbe sodorhatja, illetve hogy az átlagos jövedelem kétharmadát nem éri el. Ezek az arányok sem történelmileg, sem nemzetközileg nem különösen magasak vagy szégyenletesek. Igaz, hogy Európában van néhány ország, amelyek sokkal radikálisabban oldották meg (csökkentették 1–3 %-ra) a szegények arányát. Ezt jól működő gazdasággal, és jó társadalom- és szociálpolitikával érték el (mint Svédország). Van azonban jó néhány nálunk gazdagabb ország – mint pl. Anglia – ahol az abszolút szegények és a relatív depriváltak aránya a miénkhez hasonló, vagy akár a fölött van.

Ez természetesen nem ad okot megnyugvásra. A szegénység kérdését nem lehet napirendről levenni. Nemcsak azért, mert megfelelő társadalmi cselekvés hiányában a helyzet romlani fog. Azért sem, mert a társadalmi mozgások lelassulásával együtt felerősödtek a szegénységet „családon belül” újratermelő mechanizmusok. Ez pedig azt jelenti, hogy – ha nem történik semmi – gyerekek százezrei nőhetnek fel úgy, hogy nem lesz eszközük saját sorsuk jobbítására.

A depriváció okai

1. Az okok egy része lényegében *biológiai-fiziológiai* eredetű, de társadalmilag közvetített. Sem az egyén, sem a társadalom nem tehet arról (közvetlenül bizonyára nem), hogy valaki szellemileg vagy testileg fogyatékosnak született, s még kevésbé arról, hogy megöregedett, vagy hogy még gyerek. Mégis, mindezek az állapotok (és számos más fiziológiai állapot) azonnal és szükségképpen jövedelmi hátrányt jelentenek, hiszen az ilyen egyén nem keresőképes, vagy csak korlátozottan az. Emellett képtelen bekapcsolódni egy sor társadalmi gyakorlatba. A következmények egy része „természetes”, azaz a tudomány mai állása mellett aligha elhárítható. Más következmények esetén azonban a természeti adottságból azért lett társadalmi hátrány, mert a javak elosztásánál ható elvek, értékek, gyakorlatok az adott társadalmi feltételek talaján úgy működnek, hogy a gazdaságilag nem vagy kevésbé „hasznos” egyének vagy csoportok az elosztásban hátrányt szenvednek.

Az aktív keresők értékelését mutatja, hogy a népesség 45–50 %-át kitevő munkaerőhöz kerül az összes lakossági jövedelem 75–80 %-a. A másik oldalon a népesség 50–55 %-a kapja saját jogcímen az összes jövedelem 20–25 %-át. Ez nem jelenti azt, hogy az aktív munkaerő 3–4-szer olyan jól él, mint a „nem-munkaerő”, azaz a gyerekek, betegek, idősek. A családokon belül természetesen végbemegy újraelosztás. Ám ennek kimenetele sem lehet más, mint az, hogy ha egy családban sok a nem kereső, akkor ott egészében alacsony lesz az életszínvonal.

Az utolsó évtizedben az idősek anyagi helyzete relatíve javult, a gyermekeseké pedig romlott az össznépeséghez képest. Ezt az állítást sokan kétséggel fogadják, hiszen közismert, hogy a nyugdíjasok felének igen alacsony a nyugdíja, s hogy többségüknél folyamatosan romlik a nyugdíjak reálértéke. Az állítás mégis igaz, mert mind több idős ember válik nyugdíjra jogosulttá (még ha ez részben igen alacsony özvegyi nyugdíj is), és mert az elhalt idősebb nyugdíjasok helyébe fiatalabbak lépnek, akiknek nyugellátása magasabb. Így átlagosan ma már csak néhány százalékkal marad el a nyugdíjas háztartások egy főre jutó jövedelme azon háztartásokétól, amelyekben van kereső. E közben azonban a mintegy 2,5 millió idős harmada – és ez is jóval több, mint félmillió ember – a létminimum alatti, vagy ahhoz közeli szinten él. A legrosszabb közöttük az idős, egyedülálló öregek helyzete, akik jelentős részénél magány, rossz lakáskörülmények és romló egészségi állapot párosulnak alacsony jövedelemmel.

A gyermekeseknél viszont alig érzékelhető javulás. Ma is az a helyzet, mint 10 vagy 20 éve, hogy a kétgyermekes családok egy főre jutó jövedelme kétharmada, a három- és több gyermekeseké fele a gyermektelenekének. Más oldalról nézve: 1982-ben a gyermektelen családok 2%-a élt havi 2200 Ft jövedelem alatt, míg a 3 gyermekesek 44%-a, a négy- és több gyermekesek 83%-a volt ebben a helyzetben.

Végeredményben 1982-ben az össznépeség 19,5%-a volt saját jogú nyugdíjas, de a legalacsonyabb jövedelmi népességtizeden belül arányuk „csak” 15% volt. Ugyanakkor az össznépeség 9%-a volt 6 éven aluli gyermek – de a legszegényebbek között arányuk ennek több, mint kétszerese, – 19% volt.

Hogy a gyerekesek, idősek, fogyatékosok anyagi ellátottsági szintjét alakító elvek elméletileg működhetnének másként, az biztos. Hogy a mai gazdasági adottságok mellett működhetnének-e másként, s milyen mértékben, ez vitatott. A mai helyzet is, a változtatás mértéke, üteme is részben azon múlik, hogy mennyire sikerül a társadalmi szolidaritás gondolatát elfogadtatni; hogy mennyire sikerül gyengébb érdekeknek is hangot kapniok; s hogy mennyire ismeri el, fogadja el a társadalom, hogy a gyermekek jobb otthoni (és iskolai stb.) feltételei jelentik a társadalom további harmonikusabb fejlődésének alapját.⁹

Az említett „hátrányokat” főként és elsősorban *anyagi eszközökkel* lehet csökkenteni. Triviálisan igaz, hogy a gyermekes családok anyagi lemaradását a magasabb családi pótlék vagy (inkább) a gyermekek számára nyújtott több természetbeni juttatás (ingyenes vagy névleges áru óvodai-iskolai étkeztetés, tanszerellátás, közlekedés stb.) segítené behozni. A nyugdíjasoknál, főleg az alacsony nyugdíjasoknál, a nyugdíjemelés a kézenfekvő megoldás. De jelentős anyagi eszközöket igényelne olyan munkahelyek tömeges létrehozása is, amelyek a koruk vagy egészségi állapotuk miatt csökkent munkaképességük számára nyújtanának tevékenységi lehetőséget; olyan járművek, lefeljárók beszerzése és kialakítása, amelyek megkönnyítenék a rokkantak mozgását.

Az anyagiak mellett természetesen *érték- és szemléletváltozásra* is szükség lenne. Ezt több anyagi forrás elősegítheti, de magában nem oldja meg. Hogy egy társadalom az öregeket, rokkantakat „leírja”, vagy kísérletet tesz társadalmi „értékük” megőrzésére, hogy a gyermekek felnevelését jelentős részben magánügynek tekinti, vagy közügynek, az nem csupán anyagi kérdés.

2. Az okok másik nagy csoportja alapvetően *társadalmi* eredetű. Sem a természet, sem az egyén nem tehet róla, hogy hosszú történelmi előzmények után olyan társadalmi munkaszervezet alakult ki, amely az egyik egyén vagy csoport számára lehetővé teszi, hogy számos képességét kifejlessze és működtesse, módja legyen saját és esetleg mások munkájában a tevékenység céljának, módjának, eszközeinek meghatározására, más egyének és csoportok számára azonban számos képesség kifejlesztése, kiművelése „feleslegessé” válik, nekik a munkában csak az „eszköz”, a végrehajtó szerepe jut. Alapvetően a társadalmi struktúra adott működési módja hozza magával, hogy nem véletlenszerűen kerülnek egyének és csoportok a munkamegosztás különböző pontjaira. A család, amelybe az egyén beleszületik, a körülmények, amelyek között felnőtt, igen nagy mértékben meghatározzák életesélyeit.

Mivel a társadalmi pozíciók struktúrája egyben társadalmi erőviszonyokat jelöl, nem különösen meglepő, hogy az első csoport munkakörülményei, elosztásban való részesedése kedvezőbben alakul, mint a többieké. Hogy e társadalmi besorolások mögött meghúzódhatnak „természeti” okok – azaz, hogy pl. az ún. velünk született intelligencia is belejátszik abba, hogy végül hová kerülünk –, az lehetséges. Annak azonban már az előzőek alapján is világosnak kell lennie, hogy természeti különbségek társadalmi hátránnyá alakulása nem tekinthető „természetesnek”, azaz változtathatatlanak.

Hasonlóképpen, sem a természet, sem az egyén nem tehet róla, hogy hosszú történelmi előzmények után napjainkban olyan településszerkezet alakult ki, amely ismert

módon több vagy kevesebb társadalmi esélyt, több vagy kevesebb lehetőséget nyújt a társadalmi javakban és szolgáltatásokban való részesedésre. Igaz, a települési lejtőn való elhelyezkedés kevésbé jelent egyértelműen társadalmi erőviszonyokat, mint az előző esetben. Sok a kereszthatás, a városi előnyökből a gyenge társadalmi csoportok keveset profitálnak, s az erősebb csoportoknak vannak eszközeik a falusi hátrányok ellensúlyozására. Így a változtatás valamivel könnyebbnek bizonyult eddig a települési lejtő, mint a tisztán társadalmi lejtő esetében – persze csak valamivel.

Ugyanígy, a természet és az egyén vajmi keveset tehet arról, hogy a mai lakásállomány olyan, amilyen. Megint csak logikusan adódik a társadalmi erőviszonyok működéséből, hogy kik foglalják el a mindenkor legrosszabb lakásokat – amelyek jelentős része ma nálunk objektíve és abszolúte is rossz. Ez a lakásrétegződés olyan szorosan kapcsolódik a társadalmi erőviszonyokhoz, hogy a felnőtt generáció esetében társadalmi helyzetének következménye, okozata. Egyben azonban közvetítő láncszem, s így ok is abban, hogy az itt felnövekvő gyerekek társadalmi helyzete nehezen javul.

A társadalmi munkaszervezethez s a tudás és hatalom egyenlőtlen elosztásához kapcsolódó deprivációs jelenségeket nem lehet egyszerűen az elosztás eszközeivel kiküszöbölni. Az anyagiak itt legfeljebb kompenzálást tesznek lehetővé, bár a társadalmi erőviszonyok még ezt a kompenzálást is kérdésessé tehetik.

A valóban alapvető, struktúrát létrehozó társadalmi viszonyokon kellene változtatni. Ám itt sorakozik fel a legtöbb erő és érdek az adott helyzet fenntartása mellett, a változtatási igények itt ütköznek a legnagyobb ellenállásba. A helyzet fenntartását támasztják alá azok az ideologikus érvek, hogy a rosszabb munkát végzők jelentős része „nem kíván mást”, mert „tudja, hogy nem is alkalmas másra”, vagy mert „a monoton munka jó, mert közben másra gondolhat”.

A mai helyzet egyik dilemmája, hogy a gazdasági hatékonyság fokozása a kapun belüli munkanélküliség felszámolását, illetve a nem hatékony munkahelyek számának csökkentését igényli, ugyanakkor a mai gazdasági erőforrások nem elégségesek megfelelő számú hatékony munkahely gyors kialakítására. (Ez még sok erőforrás mellett sem egyszerű.) Vannak, lesznek tehát olyan leépítések, illetve olyan új munkába lépési igények, amelyeket nem fedez megfelelő munkaerőkereslet. Ez megnehezíti a fiatalok elhelyezkedését általában, olykor már ma is megkérdőjelezi a nők munkához való jogát, de a jelek szerint leginkább a leggyengébb munkaerőt sújtja, a képzetleneket, a cigányokat, a „vándormadarakat”, a megbízhatatlanokat, a börtönből szabadultakat, a csökkent munkaképességűeket. Nem tudom azt mondani, hogy a gazdaságnak nincs igaza – de azt sem, hogy csak ez az egyetlen igazság létezik. A megoldás itt sem egyszerűen elosztási kérdés. Az esetleg bevezetendő, a mai elhelyezkedési támogatásnál teljesebb, valóban mindenkire kiterjedő munkanélküli járandóságok a deprivációnak csak egyik összetevőjét enyhítenék. A munkanélküliség szükségessége körül folyó mai viták érvényességét nagyon gyengíti, hogy saját hazai tapasztalat (legalábbis tömegesen) régóta nincs, s hogy a jelentős munkanélküliséggel küzdő országok most már bőven rendelkezésre álló tapasztalatait és erre épülő elméleti általánosításait még a kérdés szakértői sem veszik figyelembe.

Lehet, hogy egyelőre nagyobb a munkanélküliség körül folyó vitáknak a füstje, mint a lángja – de ez a füst sokakat megzavarhat. Annyi „eredménye” mindenesetre már van, hogy – egyfelől – kezd megváltozni a munka státusza. A munkavégzés lehetőségét sokan egyre kevésbé kezelik jogként, egyre inkább az érdem tétjeként. És itt lép be a másik folyomány. Az egyébként is szilárd társadalmi talajra épülő érdem-ideológia ismét erősítést kap. Aki elveszíti munkáját, vagy nem talál másikat, az maga a felelős. (Miért nem becsülte meg magát jobban, miért nem vállalja el a rosszabb munkát stb.). És ebben az ideológiában is sok az igazság. Csak épp nem számol a deprivációhoz vezető okok strukturális okaival, és azzal sem, hogy ha objektíve kevesebb a munkahely, mint a munkát kereső ember (globálisan vagy egy adott területen), akkor szükségszerűen kialakul a munkanélküliség.

3. Az okok harmadik csoportja *egyszerre egyéni és társadalmi*. Ide tartozónak vélem a bűnözés és az alkoholizmus, a rossz munkaerőkölcs, a lump, link életmód számos esetét, gyakran a leányanyak úgymond felelőtlen gyermekvállalását, a családi életet tönkretévő brutalitást, talán még azt is, amit a genetikus „önártóan magas gyermekszámnak” nevez. E jelenségek túlnyomó többsége egyszerre okozata előző deprivált helyzeteknek s oka jövőbelieknek.⁷

Amennyiben okozat, annyiban nem az egyén felelősségéről van szó. Ma mind többen hajlamosak erről megfeledkezni. Terjed az a nézet – különféle megfogalmazásban –, hogy az előző harminc év mindenkinek óriási lehetőségeket kínált. Akik nem éltek ezzel, „önhibájukból” maradtak le. Lehet szánni, esetleg büntetni kell őket, de *most már* nem a társadalom hibája, hogy ilyen helyzetben vannak. Helyzetük nem „társadalmilag méltánylandó” okból adódott, a társadalom tehát felelősséget sem igen vállalhat helyzetük javításáért.

A morális felháborodás lehet esetenként jogos. Csak nem szabadna elfelejtkezni a következőkről: először arról, hogy vannak és újratermelődnek azok a munkahelyek, amelyeket csak a felemelkedés, önjobbítás vágyát nélkülözőkkel lehet betölteni, akiknél rendszerint a munkán kívüli létükben is hiányoznak ezek az ambíciók. Másodszor arról, hogy a nagy kihívások és nagy lehetőségek nem érintettek mindenkit. Kihez a területi, kihez a társadalmi távolság miatt jutott el nehezen, vagy épp sehogyan sem a nagy társadalmi lendület szele – s ott ez húzóerőt sem jelenthetett. Úgy is lehet fogalmazni, hogy két-három évtized aligha lehet elég több száz év „bűneinek” a jóvátételére. Harmadszor pedig azt is tudomásul kellene venni, hogy bár az ember választó lény, aki életutat, sorsot, magatartásmintákat, erkölcsöt is választhat magának, a választás lehetőségei nem egyformák. Könnyebb a jó utat választania annak, aki mindig csak ezt látta, s olykor emberfelettien nehéz annak, aki rosszul indult. Különösen nehéz ez ma, amikor a társadalmi sodrás lanyhulásával és a társadalmi felelősség kisebb vállalásával épp azoknak kellene magukat önerejükkel felemelni, akiket eddig elkerült a felemelkedés igénye és lehetősége.

4. Az utolsó csoportba a deprivációhoz vezető olyan okokat sorolnám, amelyek csakugyan *lényegében az egyéni* (és esetleg a természeteni) múlnak. Ilyenek, úgy vélem, a bűnözés és alkoholizmus eddig nem tárgyalt formái, illetve bizonyos felelőtlen magatartások. A bűnöző, alkoholista vagy felelőtlen egyént a társadalom egyfelől bünteti,

másfelől kísérletezhet gyógyítással, megelőzéssel, rehabilitációval. A gyógyítás és megelőzés jól ismert nehézségein túl azonban az a baj, hogy az egyéni bűnökért gyakran a deviáns egyén családja, gyermekei is fizetnek. A depriváltság különböző tényezői pedig a gyermekeknél például újabb, depriváltsághoz vezető okokat hoznak létre. A jelenlegi szociálpolitikai intézkedések ebben az esetben sem célravezetőek: az egyén társadalomellenes magatartásának családjára háruló következményeit ugyanis általában elfogadhatónak tartják. (Pl. az egyik szülő – legyen bár egyedülálló – havi 21 napos munkaviszonyának hiánya esetén a gyermekek nem kapnak családi pótlékot; a „rossz munkaerő” apa gyermekének esetleg nem jár óvoda stb.). A megoldás itt is részben anyagiakon, részben a szemléleten múlik, gyors fordulatra tehát nemigen számíthatunk.

Ennél az okcsoportnál még egy sajátosságra hívnám fel a figyelmet. Manapság terjed egy olyan, tudományos bizonyítékokat is felhasználó felfogás, hogy – jóllehet az egyén a felelős – az alkoholizmus, a bűnözés és számos egyéb normaszegő magatartás erőteljesen társadalmi helyhez kötött: pl. ez vagy az a jelenség, úgymond, a szakképzetlen munkások körében „a leggyakoribb”. Az „igazságot” megfelelő adatok hiányában nehéz megismerni, és, mint utaltam rá, a statisztikák a megközelítést gyakran igazolják. Én azonban valószínűnek tartom, hogy számos ilyen jelenség nem annyira társadalmi helyzethez kötött, mint azt az adatok mutatják, csak éppen rossz helyzetek esetén a deviancia szembetűnőbb lehet. A háztartásstatisztika szerint pl. az alkoholfogyasztás nagyobb „fent”, mint „lent”, csak hogy a kedvezőbb helyzetű csoportok tagjai kevésbé vannak szem előtt: nem munkakezdés előtt, hanem után, nem nyilvános helyen, hanem otthon isznak. Vagy: egy kisebb Közért-lopás az egyik gyereknél – a szülő vagy iskola segítségével – nyom nélkül elsimítható, a másikinál maradandó bélyeg lesz belőle (még ha pillanatnyi következménye nincs is.) Azután: kedvezőbb helyzetek mellett ugyanazon magatartásnak enyhébb lehet a következménye. Az íróasztal, ellentétben a forgácsológéppel, még sohasem vágta le ittás ember kezét. A nagyobb jövedelemből a jelentős alkoholfogyasztás ellenére is több marad a család többi tagjának. Más a következménye egy felelőtlen és elromlott házasságot követő válásnak a gyermekek számára, ha az elvált felek továbbra is kénytelenek egy lakásban, gyakran egy szobában élni, mint ha a válás után rendeződnek a körülmények, nincsenek állandó feszültségek.

Összefoglalva: a további kutatások és a helyzet javítását célzó intézkedések kidolgozása során világosabban kellene meghatározni egyfelől magát a problematikus jelenséget, amit objektív relatív deprivációnak nevezek, másfelől ennek lényegi okait.

Az okok között megkülönböztetem főként természeti alapú, társadalmi közvetítésű; főként társadalmi struktúrához kötött; egyszerre társadalmi és egyéni; végül főként egyéni okokat. Az elemzés egyik szintjén ezek az okcsoportok valóban más típusúnak mutatkoznak, s több-kevesebb pontossággal szétválaszthatók. Részletesebb tárgyalásuk azonban következetesen visszautalt a strukturális viszonyokra, azokra a társadalmi erő- és érdekviszonyokra, amelyek hatására természeti eredetű különbségekből társadalmi hátrány lesz, vagy amelyek meghatározzák, hogy mit tekint a társadalom súlyos, hátrányokkal büntethető egyéni hibának. Az okok megkülönböztetése a gyakorlat szempontjából perdöntő, hiszen más eszközökkel, más kilátásokkal, más erőviszonyok terében kezelhető az egyik, mint a másik ok-típus. Elméletileg tekintve azonban a szegénység, a több-

szőrösen hátrányos helyzet, az objektív relatív depriváció végső fokon egyaránt strukturális meghatározottságúak. E jelenségvilág egyik vagy másik megjelenési formája alkalmasint önmagában is kezelhető – fokozatos kiküszöböléséhez azonban az objektív struktúra és a tudati viszonyok együttes fejlődése szükséges.

JEGYZETEK

1. *TOWNSEND*, Peter: Poverty in the United Kingdom. A Survey of Household Resources and Standards of Living. Penguin, 1979. (Ismertetését magyarul ld. Valóság, 1980. 3. sz.)
2. *MERTON*, R.K.: Társadalomelmélet és társadalmi struktúra. Bp. Gondolat, 1980.
RUNCIMAN, G.: Relative Deprivation and Social Justice. Routledge and Kegan Paul, 1966.
STOUFFER, S. et al.: The American Soldier, Princeton, 1949.
3. *FERGE* Zsuzsa: Fejezetek a magyar szegénypolitika történetéből. Magvető, 1986.
FERGE Zsuzsa – *MILLER*, S.M.: Dynamics of Deprivation. Gower. 1987.
4. *MILLER*, S. M. – *ROBY*, R.: The future of Inequality. Basic Books, 1970.
5. *BOKOR* Ágnes: Szegénység és depriváció. MSZMP KB Társadalomtudományi Intézet, 1985.
 A szegénység arányát több módon lehet meghatározni. Magyarországon készült tételes létminimumszámítás (KSH, Fekete Gyula számításai), s ezen az alapon vált vizsgálhatóvá, hogy ezt hányan nem érik el. Bokor Ágnes idézett könyvében Townsend módszerét adaptálta. E mellett az is kiszámításra került, hogy hányan és milyen csoportok élnek az átlagjövedelem fele alatt. A számítások eredményei nem estek túl messze: pl. 1982-ben a népesség 5 %-a élt az átlagjövedelem fele alatt, Bokor Ágnes pedig 11 %-ra tette a súlyosan, több szempontból depriváltak arányát. A közelítéseknel egyébként a szegénység összetétele sem azonos. Csupán a jövedelmi helyzet alapján számolva a szegények között több a gyermek és gyermekes család, mint a komplex deprivációs mutató alapján. Az utóbbi mutató szerint a depriváltak többsége idős. Bokor Ágnes vizsgálatában ugyanis a magány, a betegség, a munkavégzés hiánya is deprivációs tényezők, s ezek valóban az időseknél kummulálódnak – s párosulnak sokszor alacsony jövedelemmel is.
6. A kézirat nyomdába kerülése óta számos újabb esemény és folyamat erősítik a cikkben eredetileg jelzett tendenciákat. (Ilyenek mindenekelőtt az adótörvények, valamint a költségvetés oktatást és egészségügyet érintő takarékosági intézkedései.)
7. *GÖNCZÖL* Katalin: A hátrányos helyzet és a bűnözés. Valóság, 1982. 8. sz.
8. *HUSZÁR* István: A hátrányos helyzetűek Magyarországon. Szociológia, 1981. 3-4. sz.

OLVASÁSSZOCIOLÓGIAI ADALÉKOK A HÁTRÁNYOS HELYZET MEGÍTÉLÉSÉHEZ

GEREBEN FERENC

Hátrányos helyzet: nyilvánvalóan viszonylagos fogalom. Függ attól, milyen szempontból nézem, s attól is, mihez viszonyítom. Jelen esetben a hátrányos helyzetet az olvasás- és könyvkultúra szempontjából vizsgáljuk, s azon társadalmi rétegeket, csoportokat soroljuk ide, amelyek az olvasáskultúra alacsony teljesítményszintjein az átlagost jóval meghaladó mértékben fordulnak elő. (Mindez azonban nem jelenti azt, hogy az olvasási hiányosságokat tekintjük az alapvető és legsúlyosabb hátrányosító tényezőeknek.)

Megközelítésünk szociológiai és empirikus jellegű, vagyis *társadalmi* (és nem pl. biológiai) hátrányokkal foglalkozunk, mégpedig egy országos felnőtt mintán végzett olvasásszociológiai felmérés¹ adatbázisára támaszkodva.

Kik a nem olvasók?

A hátrányos helyzetű társadalmi rétegek kitapintására – első megközelítésben – vizsgáljuk meg a nem olvasók társadalmi összetételét.

A „nem olvasó” természetesen szintén relatív fogalom. Tekintsük át röviden e kategória néhány lépcsőfokát. A felnőtt társadalom mintegy 6-7%-a (kb. félmillió ember) sorolható a semmit nem olvasók csoportjába, ők sem könyvet, sem semmiféle sajtóterméket nem vesznek a kezükbe.

Egy további 6-7%-ot kitevő népesség-hányad csak napilapot olvas (több-kevesebb rendszerességgel), más sajtótermékkel és könyvvel nem szokott élni. Ez utóbbi kategória kibővített változatát a felnőtt lakosságnak az a szűk egyharmada (kb. két és félmillió fő) jelenti, amely könyvet nem, de valamilyen fajta sajtóterméket (főleg napi- vagy hetilapot) azért olvas.

Mindebből következik, hogy a felnőtt népességnek csaknem 40%-a (38-39%), mintegy 3 millió magyar állampolgár tágabb értelemben szintén nem olvasónak tekinthető, ugyanis nem olvas könyvet.²

1. tábla
Nem olvasók százalékos megoszlása

Munkamegosztásban betöltött hely	Semmit	Könyvet
	nem olvasók	
Értelmiségi	1,4	0,5
Középszintű szakember	–	3,3
Egyéb szellemi	–	2,3
Szakt munkás	2,8	15,2
Betanított, illetve segéd munkás	19,7	24,8
Mezőgazdasági fizikai	16,9	12,6
Nyugdíjas	28,2	21,2
Háztartásbeli és egyéb eltartott	31,0	20,0
Összesen:	100,0	100,0
N =	71	389

Most pedig vegyük szemügyre, hogy milyen társadalmi csoportokból verbuválódnak a szűkebb és tágabb értelemben vett nem olvasók. A semmit sem olvasók tábora szinte kizárólag inaktív, valamint szakképzetlen fizikai rétegekből áll; a könyvet nem olvasóknak is jó 80%-át teszik ki ezek a társadalmi csoportok (különösen magas hányadot juttatva a segéd- és betanított munkásoknak.) Az iskolázottság hiányosságai az olvasási kedvet – mint már régóta tudjuk – erősen korlátozzák. Olyannyira, hogy az egyáltalán nem olvasóknak 83%-a, s a könyvet nem kedvelők 55%-a a 8 osztálynál alacsonyabb végzettségűek közül került ki. A nem olvasók körében az idősebb korúak túlsúlyát regisztráltuk: a semmit sem olvasók 70%-a, a könyvet elkerülők több mint fele 50 évesnél idősebb. Végül pedig a nem olvasók mindkét típusában a kérdezettek zöme (kb. kétharmada) falusi lakos volt.

Egészítsük ki a képet a nem olvasó családok kategóriájával. A reprezentatív minta tagjainak 15,5%-a élt olyan családban, ahol a 7 éven felüli családtagok közül senki nem olvasott könyvet. E családok egyharmada 2000 lakosnál kisebb falvakban, összesen kétharmada pedig különböző nagyságrendű községekben lakott. Ami foglalkozási összetételüket illeti, zömük – együttesen háromnegyedrészüket – a homogén munkás, illetve homogén inaktív összetételű családokból került ki. A fiatal generációk családon belüli je-

lenléte, illetve hiánya nagyon fontos tényezőnek bizonyult: a nem olvasó családok bő háromnegyedét azok a háztartások tették ki, amelyekben nem volt 18 éven aluli fiatal – vagyis a gyerekek és fiatalok hiánya a családban „olvasásidegen” légkör teremtésére hajlamos.

Eddigi tapasztalataink úgy összegezhetőek, hogy *a nem olvasók főleg az inaktív, vagy (szakképzetlen) fizikai foglalkozású, az idősebb, az alacsony iskolai végzettségű és a falun élő társadalmi csoportokból verbuválódnak.* Íme a hátrányos helyzetű rétegek kontúrjai – az egyik nézetből.

Olvasási teljesítményszintek

Az alábbiakban nem a nem olvasók, hanem a különböző szempontok szerint rétegződő társadalmi alakulatok felől közelítjük meg problémáinkat, nyitott kérdésnek tekintve olvasói magatartásuk (ezúttal mennyiségi) teljesítményszintjeit.

A sajtó-, illetve könyvolvasás aktivitási fokát a könnyebb összehasonlíthatóság érdekében 0–5-ig terjedő pontszámok átlagértékével fejezzük ki. (A 0 pont a nem olvasás, az 5-ös pedig a rendszeres olvasás jelölője.)³ A 2–4. sz. táblázatok együtt mutatják be a sajtó- és a könyvolvasás átlagos pontszámait.

2. tábla

Az olvasásgyakorlás pontszámok mutatói (0–5)

A munkamegosztásban betöltött hely	Sajtóolvasás (napi-, hetilap és folyóirat együtt)	Könyvolvasás
Értelmiség	4,43	3,96
Középszintű szakember	3,87	2,63
Egyéb szellemi	3,51	2,96
Szaktanácsos	3,22	1,93
Betanított, illetve segédmunkás	2,78	1,11
Mezőgazdasági fizikai	2,29	0,65
Nyugdíjas	2,60	1,75
Háztartásbeli és egyéb eltartott	2,29	0,97
A felnőtt népesség átlaga	3,01	1,84

3. tábla

Az olvasásgyakoriság pontszámok mutatói (0–5)

Iskolai végzettség	Sajtóolvasás (napi-, hetilap és folyóirat együtt)	Könyvolvasás
0 – 5 osztály	1,95	0,68
6 – 7 osztály	2,29	0,90
8 osztály	3,05	1,68
8 általános + szakmunkás-bizonyítvány	3,32	2,07
Középiskola	3,75	3,06
Főiskola és egyetem	4,32	3,72
A felnőtt népesség átlaga	3,01	1,84

4. tábla

Az olvasásgyakoriság pontszámok mutatói (0–5)

Életkor (év)	Sajtóolvasás (napi-, hetilap és folyóirat együtt)	Könyvolvasás
20 – 25	3,53	2,72
26 – 30	3,35	2,05
31 – 40	3,39	2,17
41 – 50	3,01	1,68
51 – 60	2,88	1,63
61 fölött	2,33	1,38
A felnőtt népesség átlaga	3,01	1,84

A 2–4. táblák egybehangzó tanulsága, hogy a sajtó- és a könyvolvasás mutatói erős párhuzamosságot mutatnak: rétegről rétegre haladva együtt süllyednek, együtt emelkednek. (A sajtóolvasás pontszámai persze magasabbak, hiszen jóval többen olvasnak napilapot és hetilapot, mint könyvet.)

Az újabb megközelítés általában megerősíti, legfeljebb kiegészíti és árnyalja a korábban tapasztaltakat. Így pl. a 2. tábla adatai szerint is az inaktív és a szakképzetlen fizikai

rétegek teljesítménye marad el az átlagtól, de közülük két réteg, a mezőgazdasági fizikai foglalkozásúak és a háztartásbeliek különösen elmaradott helyzetére csak itt derülhetett fény. (Ezek a rétegek ugyanis – főleg a mezőgazdasági dolgozók – kisebb létszámuk miatt a nem olvasóknak viszonylag alacsony hányadát teszik ki, ugyanakkor rendkívül hajlamosak arra, hogy keveset, illetve semmit se olvassanak.)

Korábbi észleléseinket megerősítve az alacsony iskolai végzettség és a magas életkor újból az olvasás mellőzésére hajlamosító tényezőknek bizonyultak. A 3. tábla azonban azt is illusztrálja, hogy a végzettségi szint emelkedését a sajtóolvasási mutatók sokkal egyenletesebben követik, mint a könyvolvasás lüktetészerűen meg-meglóduló átlagszámjai. Bár a könyvolvasás felé tett út első jelentős állomása kétségtelenül a 8 általános szintje, s mivel az itt mért mutatók az országos átlag körül helyezkednek el, az igazi hátrányos helyzetet e vonatkozásban az általános iskolát el nem végzettek kategóriájában ragadhatjuk meg. Az igazi minőségi ugrást azonban csak a középiskolai végzettség szintjén tapasztaljuk.

Az életkor növekedésével lanyhul ugyan az olvasási kedv (4. tábla), de a csökkenés nem egyenletes: kisebb megtorpanások tagolják. 40 éves kor fölött ugyanis a mutatók már kezdenek az átlagos nivå alá ereszkedni, igazából azonban csak 60 év felett beszélhetünk jelentős visszaesésről. Feltűnő, hogy a különböző életkorcsoportok olvasási mutatói sokkal kevésbé távolodnak el egymástól, mint a végzettség és a munkamegosztás szerinti rétegződés átlagpontszámjai. (Az életkorcsoportok két szélső értéke: a 20–25 évesek, valamint a hatvanévesnél idősebbek könyvolvasási pontszámjai között csak 1,34 a különbség; az értelmiség és a mezőgazdasági fizikai foglalkozásúak közötti amplitúdó értéke viszont 3,31; a diplomások és a legfeljebb 5 osztályt végzettek között pedig 3,04.) *Az iskolázottság és a munkamegosztásban betöltött hely tehát sokkal erősebben befolyásolja és differenciálja az olvasási aktivitást, mint az életkor, és – tegyük hozzá – mint a lakóhely nagyságrendje.* (Ez utóbbi táblázatos szemléltetésétől eltekintettünk, mert a legkisebb községek 1,10-es átlagpontszámától Budapest 2,83-os könyvolvasási mutatójáig a település nagyságrendjével párhuzamosan teljesen egyenletesen emelkedtek az olvasási aktivitás átlagértékei is.)

Összegezve az eddigieket, a kétféle megközelítés együttes tapasztalatai szerint az olvasáskultúra legnagyobb hiányosságaira hajlamos szociológiai tényezőknek egyrészt a munkamegosztás „háztartásbeli és egyéb eltartott”, valamint „mezőgazdasági fizikai dolgozó” kategóriái (együttes arányuk a reprezentatív mintában – s közelítőleg a felnőtt népességben – mintegy 20 %-os); másrészt az iskolázottságnak a 8 osztály alatti fokozatai (együttes arányuk mintegy egyharmados) bizonyultak.

A két arányszám természetesen nem összegezhető mechanikusan, mivel az iskolázottságból és a munkamegosztásból eredő hátrányos helyzet nagymértékben átfedi egymást. A mezőgazdasági fizikai dolgozók és a háztartásbeliek együttes alakulatának kétharmada egyúttal 8 osztálynál alacsonyabb végzettséggel rendelkezik: a felnőtt népességnek ezt a kb. 13%-át sorolhatjuk ebbe a különösen (és halmazottan) hátrányos helyzetű csoportba. (A semmit, illetve csak napilapot olvasók együttes aránya is pont ennyi volt!) Ehhez járul még a felnőtt népességnek az a 26 %-a, amelyik csak az egyik (iskolázottsági) vagy csak a másik (munkamegosztásbeli) hátrány szenvedő alanya. Együttesen tehát a fel-

nőtt népesség *csaknem 40%-a sorolható a hátrányos helyzet első, súlyosabb fokozatába.* (Talán nem véletlen, hogy ez az adat megegyezik a könyvet nem olvasók százalékos arányával!)

A második fokozatba a nyugdíjasok és a szakképesítés nélküli munkások (együttesen: a minta 37 %-a); a 60 évnél idősebbek (a mintasokaság egyötödét teszik ki); valamint a falusi lakosok, jelesül az 5000 lakosnál kisebb községes és kisközséges lakói (kb. egyharmados aránnyal) tartoznak.

Az egyes kategóriák természetesen egymást és az előző fokozatban szereplők egyikét-másikat is keresztül-kasul átfedik. Így pl. a szakképzetlen munkások és a nyugdíjasok együttes csoportjának 45 %-a nem végzett 8 osztályt, (ez a felnőtt népesség mintegy 17%-át jelenti); egyharmaduk pedig községes, illetve kisközségekben él. Az 5000 lakosnál kisebb települések felnőtt lakóinak 42 %-a szintén 8 osztálynál alacsonyabb végzettségű. (Ezt az iskolázottsági kategóriát a hátrányos helyzet ún. 1. fokozatában már figyelembe vettük.) A 60 év feletti korosztály gyakorlatilag egyúttal nyugdíjas is. Az átfedéseket leszámítva végül is a hátrányos helyzet 2. fokozatába mintánk (és a felnőtt népesség) mintegy 30%-a sorolható.

A két fokozat együtt a felnőtt népesség 70%-ára terjed ki. Ha ebből levonjuk azt a csoportot, amelyik a munkamegosztásból eredő hátrányát (főleg a nyugdíjasok közül) közép- vagy főiskolai végzettséggel tudja kiegyenlíteni, akkor kb. 60-65%-nyi hányad marad. Mivel más kiegyenlítő tényezők is játszhatnak némi szerepet (pl. nagyvárosi lakhely, fiatal életkor), becslésünk szerint a *felnőtt népesség 55–60 %-áról állítható, hogy társadalmi-demográfiai státusából kiindulva az olvasásra az átlagostól elmaradó mértékben motivált.*

Az „olvasási hierarchia” tényadata visszaigazolja a társadalmi esélyeken alapuló becslést: az 55-60%-os hányad egyúttal a könyvet nem, illetve nagyon ritkán olvasók együttes arányszámát is jelenti.

A hátrányos helyzetű rétegek olvasási szokásai

Az eddigiekben – a legalacsonyabb olvasási teljesítmények felől közelítve – lényegében az olvasáskultúra hátrányos helyzetű rétegeinek részletes felderítésére törekedtünk. Bár a nem olvasók túlnyomó többsége, mint láttuk, e rétegekből került ki, nem kell azt hinnünk, hogy a hátrányos helyzet kizárja az olvasást: a hangsúly az *átlag alatti* teljesítményeken van. Hogy milyenek is részletesebben ezek a teljesítmények, azt az 5–7. táblázatok szemléltetik. A táblák a hátrányos helyzetűnek megismert rétegek olvasási és ízlésadatait a felnőtt népességre vonatkozó országos adatokkal veti egybe.

Az 5. tábla azt tanúsítja, hogy a sajtótermékhez való kapcsolatnak legelterjedtebb formája a napilap(ok) és egy másik fajta sajtótermék (általában hetilap) együttes olvasása. (Csaknem a lakosság fele követi ezt a szokást.) Megfigyelhető, hogy a hátrányos helyzetű rétegek e tekintetben nem viselkednek kirívóan: e kategória százalékszámai viszonylag közel vannak az országos átlaghoz. Jelentősebb eltérések csak a két szélsőséges kategóriában mutatkoznak: minden fajta sajtóterméktől leginkább a 0–5 osztályt vég-

5. tábla
Hátrányos helyzetű rétegek kapcsolata a sajtótermékekkel (Százalékos megoszlás)

Sajtótermékek olvasása	Országos átlag (20 év fölötti népesség)	Iskolai végzettség		Munkamegosztás szerint			Életkor	Település nagyságrendje		
		0-5 oszt.	6-7 oszt.	Betan. és segédmunkás	Mezőgazdasági fizikai	Nyugdíjas		Háztartásbeli	60 év fölött	Község (2001-5000 lakos)
Nem olvas semmi-féle sajtóterméket	7,1	28,2	13,0	7,5	17,6	10,6	19,0	17,0	11,0	11,5
Csak napilapot olvas	11,1	15,4	19,7	17,7	8,8	15,3	12,4	17,4	14,3	13,7
Napilapot nem olvas, de valamilyen más sajtóterméket igen	7,9	7,7	12,0	6,4	11,9	6,9	17,4	8,9	11,7	13,1
Napilapot, s mellette vagy hetilapot, vagy folyóiratot olvas	47,0	38,4	44,7	52,8	52,9	48,2	43,0	43,5	40,9	52,4
Mindhárom típust olvassa	26,9	10,3	10,6	15,6	8,8	19,0	8,2	13,2	22,1	9,3
Összesen: N =	100,0 1 000	100,0 117	100,0 208	100,0 186	100,0 68	100,0 189	100,0 121	100,0 190	100,0 154	100,0 183

zettek, majd a háztartásbeliek, a mezőgazdasági fizikai dolgozók, valamint az idős korúak tartózkodnak; míg a napilapok, hetilapok és folyóiratok együttes olvasása a hátrányos helyzetű rétegek zömében csak nagyon kevéssé terjedt el. (Adataink szerint legkevésbé a mezőgazdasági fizikai dolgozók, a háztartásbeliek és a 2000 lakos alatti falvak lakói között.)

A könyvolvasás gyakorisága tekintetében (ld. 6. tábla) hasonló a helyzet: az átlagtól való eltérések a szélsőséges kategóriákban a legnagyobb mértékűek. A könyvet nem olvasók legmagasabb arányszámait (csaknem háromnegyedes arányt!) a 0–5 osztályt végzettek és a mezőgazdasági fizikai dolgozók produkálták. A rendszeres olvasók kategóriájában – a nyugdíjasokat és a 60 év feletti kérdezetteket leszámítva – minden táblázatban szereplő réteg jelentősen elmarad az átlagos teljesítménytől, s lényegében ezt észlelhetjük az időnkénti (évente 4–11 könyvet) olvasók között is. A nyugdíjasok adatai állnak a legközelebb az átlagokhoz minden kategóriában, és mindkét – 5–6. – táblázatban.

A nyugdíjasok rétege meglehetősen polarizált: adataik azt bizonyítják, hogy a sok nem olvasó mellett viszonylag magas (az országos átlaggal megegyező) a gyakori könyvolvasók aránya is. Szükségszerűen heterogén réteg ez, amelynek elkülönített vizsgálata ugyan indokolt, de legalább annyira indokolt az is, hogy eredeti foglalkozásuk kategóriába sorolva vegyük őket szemügyre. Ez úgy lehetséges, hogy az egyes munkamegosztás szerinti rétegeket külön-külön még életkorcsoportonként is tagoljuk, és ebben a részletezésben vizsgáljuk olvasási teljesítményszintjeiket. Ezt a feladatot mi a könyvolvasás gyakoriságának már ismertetett pontszámok mutatójával igyekeztünk megoldani. Elsőrendű tapasztalatunk az volt, hogy az olvasási teljesítmény az életkor előrehaladásával minden foglalkozási rétegben külön-külön is csökken: tehát a nyugdíjas korú értelmiségi, munkás és mezőgazdasági dolgozó – tipikus esetben – egyaránt kevesebbet olvas javakorabeli osztályos társánál. (A rétegek előbbi sorrendjében a 31–50, valamint az 51 év feletti korosztályok 0 és 5 között mozgó könyvolvasási pontszámai a következők voltak: 4,01–3,69; 1,68–1,47; 0,98–0,68.) Az átlagpontszámok alakulása egyúttal azt is bizonyította, hogy az egyes rétegek közötti különbségek lényegesen nagyobbak, mint a rétegeken belül, az életkor növekedésével bekövetkező változások. (Hasonló tapasztalatok vezettek minket az előző fejezetben ahhoz a felismeréshez, hogy a – magas – életkor a hátrányos helyzetre hajlamosító tényezőknek második fokozatába tartozik.)

Korábban szó esett a könyvet egyáltalán nem olvasó családokról, s ezek arányát az összes magyar család 15,5%-ában jelöltük meg. Ideje, hogy ezt a képet kiegészítsük azon családokkal, amelyekben minden 7 éven felüli családtag olvas könyvet (42,1%), s azokkal, ahol olvasók és nem olvasók egyaránt akadnak (42,2%).

Ezekhez az átlagos arányszámokhoz képest a homogén mezőgazdasági fizikai foglalkozású családok nyújtják a legrosszabb teljesítményt (az egyáltalán nem olvasó családok 45%-os, a teljes egészében olvasó családok 7%-os arányával); őket a homogén inaktív családok (34 és 38%) követik. A kisebb települések felé haladva nemcsak az egyáltalán nem olvasó családok aránya nő, hanem olyan családot is egyre ritkábban találni, amelyiknek minden tagja könyvolvasó. (A 2000 lakosnál kisebb falvakban élő családok az első kategóriában az országos átlag kétszeresét, az utóbbiban viszont csak felét produkálják.)

6. tábla

Hátrányos helyzetű rétegek könyvolvasási gyakorisága (Százalékos megoszlás)

Könyvolvasás gyakorisága	Országos átlag (20 év fölötti népesség)	Iskolai végzettség		Munkamegosztás szerint			Életkor 60 év fölött	Település nagyságrendje	
		0–5 oszt.	6–7 oszt.	Betan. és segédmunkás	Mezőgazdasági fizikai	Nyugdíjas		Ház-társbeli	Község (2001–5000 lakos)
Rendszeresen (havi átlagban legalább 1 könyv)	17,2	3,4	5,3	4,3	4,4	17,5	13,2	7,1	7,6
Időnként (negyed-évenként legalább 1 könyv)	27,2	11,1	15,4	22,0	7,3	25,9	18,9	17,5	19,7
Nagyon ritkán (évente legalább 1 könyv)	16,6	12,8	16,3	21,5	16,2	12,7	12,6	24,7	12,6
Nem olvas	39,0	72,7	63,0	52,2	72,1	43,9	55,3	50,7	60,1
Összesen. N =	1 000	117	208	186	68	189	190	154	183

Olvasásról azonban nem beszélhetünk csak mennyiségi kritériumok alapján. Felmérésünk során kísérletet tettünk az olvasás minőségének egyik fontos jellemzője: az olvasói ízlés kategorizálására, mégpedig a kérdezettek által legkedvesebbnek, legemlékezetesebbnek mondott szerzők és művek alapján, azok domináns érték- és stílusbeli vonulatait nyomonkövetve.

A 7. táblázat azt szemlélteti, hogy ezek az ízléstípusok hogyan oszlanak meg az egyes hátrányos helyzetű rétegek körében. (Mivel ott már csak a könyvolvasók szerepelnek, az alacsony elemszámok miatt a korábbi táblázatokhoz képest a 7. tábla fejlécében bizonyos rétegeket összevontunk.)

Néhány alapvető társadalmi réteg olvasói ízlésének alaposabb bemutatására már a korábbiakban kísérletet tettünk,⁴ ezért itt csak a 7. táblázat legkirívóbb tanulságaira utalunk. Az olvasás legalacsonyabb minőségi teljesítményszintjére ugyancsak az alacsony iskolai végzettség és a szakképzetlen fizikai munka (beleértve a mezőgazdaságot is) hajlamosít a legjobban: ez a „modern” ízlésképletnek az átlagtól jelentősen elmaradó; a „romantikus” és/vagy „lektűr” kategóriáknak pedig az átlagot meghaladó részesedési arányában fejeződik ki. A nyugdíjas réteg heterogenitását a 7. tábla is tükrözi: egyrésztől feltűnően nagy (átlag közeli) a „modern” ízlésszintűek aránya, másrészt pedig a régi klasszikusokat is átlag felett kedvelik, beleértve a romantikát is. E réteg irodalmi szórakoztatásáról láthatóan nem a direktbb lektűr, hanem „jól csomagolt” és hatásos bestsellerek gondoskodnak. Lényegében ugyanez mondható el a 60 év feletti korosztályról. A háztartásbeliek és a kis falvak lakói ízlés tekintetében sok mindenben hasonlítanak, pl. abban a nyugdíjasoktól merőben elütő jelenség tekintetében, hogy a „lektűr”-t messze a „bestseller” elé helyezik.

A hátrányos helyzet az ízlés terén tehát egyrészt a régi (főleg a romantikus) és a kevésbé értékes irodalom preferálását, másrészt az értékes mai irodalom elutasítására való fokozott hajlamot jelenti.

Az olvasmánybeszerzési szokások

Felmérésünk kitért a különböző olvasmánybeszerzési források használatára is. A 8. táblázat kategóriái sűrített formában fejezik ki a különböző házon kívüli beszerzési lehetőségek (könyvvásárlás, könyvtári és baráti kölcsönzés) igénybevételének különféle módozatait. A táblázat fejlécébe (a hátrányos helyzetű rétegek sorába) a könyvet nem, vagy alig olvasók népes csoportját is felvettük.

A hátrányok talán legbeszédesebben abban a kategóriában mutatkoznak meg, amelyik a házon kívüli beszerzési források *teljes mellőzését* állapítja meg: itt majd minden réteg adata (főleg a háztartásbelieké és a kisközségek lakosaié) jelentősen meghaladja az országos átlagot. A baráti kölcsönzés *kizárólagos* igénybevétele a hátrányos helyzetű rétegek legadekvátabb olvasmánybeszerző módozatának látszik: majdnem mindegyik (a táblázatban szereplő) társadalmi alakulat – elsősorban a szakképzetlen fizikai dolgozók és az alig olvasók – ezen a téren messze az országos átlag felett teljesít. A könyvet nem vásárló, *csak könyvtárba járó* magatartásnak e körben szűk társadalmi bázisa van,

7. tábla

Hátrányos helyzetű rétegek olvasói izlése (Százalékos megoszlás)

Ízléskategóriák*	Országos átlag (20 év feletti könyvolvasó népesség)	Iskolai végz.		Munkamegosztás szerint			Életkor 60 év feletti	Település nagyságrendje Község (5000 lakos alatt) és külterület
		0 – 7 osztály	8 – 12 osztály	Szakképzetlen fizikai	Nyugdíjas	Háztartásbeli		
„Modern” (a mai értékes irodalom dominanciája)	7,2	0,9	–	5,7	2,3	4,7	3,3	
„Klasszikus” (a XIX-XX. sz.-i klasszikus realista irodalom dominanciája)	19,5	20,2	21,3	23,6	25,6	23,5	20,1	
„Romantikus” (a XIX. sz.-i romantikus irodalom dominanciája)	12,6	24,8	18,5	17,0	18,6	20,0	16,8	
„Bestseller” (fő vonulata a „nagy irodalom” látszatát keltő félművészi, illetve művészi életrajzi, történelmi, társadalmi stb. regények)	28,1	21,1	14,8	33,0	13,9	29,4	17,4	
„Lektűr (romantika)” (Krimi, kalandregény stb. dominanciája)	23,1	19,3	35,2	9,4	27,9	9,4	30,9	
„Ismeretközlő” (kizárólagos non fiction érdeklődés)	6,7	7,3	6,5	8,5	4,6	8,2	7,4	
Megállapíthatatlan	2,8	6,3	3,7	2,8	7,1	4,8	4,2	
Összesen:	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	
N =	611	109	108	106	43	85	149	

* Az egyes kategóriák részletesebb ismertetését ld.: Az olvasás anatómiája. Bp. Gondolat K. 1982. 199. p.

Olvasásról azonban nem beszélhetünk csak mennyiségi kritériumok alapján. Felmérésünk során kísérletet tettünk az olvasás minőségének egyik fontos jellemzője: az olvasói ízlés kategorizálására, mégpedig a kérdezettek által legkedvesebbnek, legemlékezetesebbnek mondott szerzők és művek alapján, azok domináns érték- és stílusbeli vonulatait nyomonkövetve.

A 7. táblázat azt szemlélteti, hogy ezek az ízléstípusok hogyan oszlanak meg az egyes hátrányos helyzetű rétegek körében. (Mivel ott már csak a könyvolvasók szerepelnek, az alacsony elemszámok miatt a korábbi táblázatokhoz képest a 7. tábla fejlécében bizonyos rétegeket összevontunk.)

Néhány alapvető társadalmi réteg olvasói ízlésének alaposabb bemutatására már a korábbiakban kísérletet tettünk,⁴ ezért itt csak a 7. táblázat legkirívóbb tanulságaira utalunk. Az olvasás legalacsonyabb minőségi teljesítményszintjére ugyancsak az alacsony iskolai végzettség és a szakképzetlen fizikai munka (beleértve a mezőgazdaságot is) hajlamosít a legjobban: ez a „modern” ízlésképletnek az átlagtól jelentősen elmaradó; a „romantikus” és/vagy „lektűr” kategóriáknak pedig az átlagot meghaladó részesedési arányában fejeződik ki. A nyugdíjas réteg heterogenitását a 7. tábla is tükrözi: egyrésztől feltűnően nagy (átlag közeli) a „modern” ízlésszintűek aránya, másrészt pedig a régi klasszikusokat is átlag felett kedvelik, beleértve a romantikát is. E réteg irodalmi szórakoztatásáról láthatóan nem a direktbb lektűr, hanem „jól csomagolt” és hatásos bestsellerek gondoskodnak. Lényegében ugyanez mondható el a 60 év feletti korosztályról. A háztartásbeliek és a kis falvak lakói ízlés tekintetében sok mindenben hasonlítanak, pl. abban a nyugdíjasoktól merőben elütő jelenség tekintetében, hogy a „lektűr”-t messze a „bestseller” elé helyezik.

A hátrányos helyzet az ízlés terén tehát egyrészt a régi (főleg a romantikus) és a kevésbé értékes irodalom preferálását, másrészt az értékes mai irodalom elutasítására való fokozott hajlamot jelenti.

Az olvasmánybeszerzési szokások

Felmérésünk kitért a különböző olvasmánybeszerzési források használatára is. A 8. táblázat kategóriái sűrített formában fejezik ki a különböző házon kívüli beszerzési lehetőségek (könyvvásárlás, könyvtári és baráti kölcsönzés) igénybevételének különféle módozatait. A táblázat fejlécébe (a hátrányos helyzetű rétegek sorába) a könyvet nem, vagy alig olvasók népes csoportját is felvettük.

A hátrányok talán legbeszédesebben abban a kategóriában mutatkoznak meg, amelyek a házon kívüli beszerzési források *teljes mellőzését* állapítja meg: itt majd minden réteg adata (főleg a háztartásbelieké és a kisközségek lakosaié) jelentősen meghaladja az országos átlagot. A baráti kölcsönzés *kizárólagos* igénybevétele a hátrányos helyzetű rétegek legadekvátabb olvasmánybeszerző módozatának látszik: majdnem mindegyik (a táblázatban szereplő) társadalmi alakulat – elsősorban a szakképzetlen fizikai dolgozók és az alig olvasók – ezen a téren messze az országos átlag felett teljesít. A könyvet nem vásárló, *csak könyvtárba járó* magatartásnak e körben szűk társadalmi bázisa van,

7. tábla

Hátrányos helyzetű rétegek olvasói izlése (Százalékos megoszlás)

Ízléskategóriák*	Országos átlag (20 év fölötti könyvolvasó népesség)	Iskolai végz.		Munkamegosztás szerint			Életkor 60 év fölött	Település nagyságrendje Község (5000 lakos alatt) és külterület
		0 – 7 osztály	8 – 10 osztály	Szakképzetlen fizikai	Nyugdíjas	Háztartásbeli		
„Modern” (a mai értékes irodalom dominanciája)	7,2	0,9	–	5,7	2,3	4,7	3,3	
„Klasszikus” (a XIX-XX. sz.-i klasszikus realista irodalom dominanciája)	19,5	20,2	21,3	23,6	25,6	23,5	20,1	
„Romantikus” (a XIX. sz.-i romantikus irodalom dominanciája)	12,6	24,8	18,5	17,0	18,6	20,0	16,8	
„Bestseller” (fő vonulata a „nagy irodalom” látszatát keltő félművészi, illetve álművészi életrajzi, történelmi, társadalmi stb. regények)	28,1	21,1	14,8	33,0	13,9	29,4	17,4	
„Lektűr (romantika)” (Krimi, kalandregény stb. dominanciája)	23,1	19,3	35,2	9,4	27,9	9,4	30,9	
„Ismeretközlő” (kizárólagos non fiction érdeklődés)	6,7	7,3	6,5	8,5	4,6	8,2	7,4	
Megállapíthatatlan	2,8	6,3	3,7	2,8	7,1	4,8	4,2	
Összesen: N =	100,0 611	100,0 109	100,0 108	100,0 106	100,0 43	100,0 85	100,0 149	

* Az egyes kategóriák részletesebb ismertetését ld.: Az olvasás anatómiája. Bp. Gondolat K. 1982. 199. p.

8. tábla
A hátrányos helyzetű rétegek olvasmánybeszerzési módzatai (Százalékos megoszlás)

Az olvasmánybeszerzés (összevont) mutatói	Országos átlag (20 éven felüli népesség)	Munkamegosztás szerint				Életkor	Település nagyságrendje		Könyvolvasás gyakorisága Nem, illetve nagyon ritkán olvasók
		Betan. és segédmunkás	Mezőgazdasági fizikai	Nyugdíjas	Háztartásbeli		Község (2001–5000 lakos)	Község (2000 lakos alatt) és külterület	
Szokott könyvet is venni és könyvtárba is jár	15,2	4,3	4,4	7,9	3,3	6,3	11,0	9,8	2,9
Vásárol, de könyvtárba nem jár	36,5	34,4	23,5	25,9	28,9	21,1	31,8	25,7	24,3
Könyvtárba jár, de nem vásárol	3,5	3,2	1,5	6,3	3,3	6,3	1,9	4,4	1,8
Sem könyvtár, sem vásárlás – csak baráti kölcsönzés	19,9	30,1	32,3	24,9	16,5	24,2	28,7	15,8	29,0
Semmilyen külső forrásból nem szerez be olvasmányt	24,9	28,0	38,2	35,0	48,0	42,1	26,6	44,3	42,0
Összesen: N =	100,0 1 000	100,0 186	100,0 68	100,0 189	100,0 121	100,0 190	100,0 154	100,0 183	100,0 535

az átlagot csak az idősebb korú nyugdíjasok adata haladja meg jelentősebben. A könyvtár és a könyvesbolt *együttes* használata olyan elitjelenségnek bizonyult, ami a hátrányos helyzetű rétegektől (különösen az alig olvasóktól) meglehetősen távol áll. A 9. tábla a könyvtárakhoz fűződő kapcsolat kinagyított vizsgálatára nyújt lehetőséget. Látható, hogy a táblázatban szereplő társadalmi csoportok túlnyomó hányada még soha nem került közeli nexusba könyvtárral. A magukat könyvtári tagnak mondó kérdezettek aránya az alig olvasók, a maximum 7 osztályt végzettek, a mezőgazdasági fizikai dolgozók és a háztartásbeliek körében különösen alacsony, de egyik rétegben sem éri el az országos átlagot. Az alacsony olvasói teljesítményszintekre hajlamosító hátrányos társadalmi szituációk tehát a könyvtárhasználat vonatkozásában is nagyon erősen éreztetik gátló hatását.

Igy van ez nemcsak az egyén, hanem a családok viszonylatában is: a részben vagy egészben mezőgazdasági fizikai foglalkozású, illetve homogén inaktív összetételű családok kétharmadában-háromnegyedében egyetlen könyvtári tag sem található. (Ha nagyritkán akad köztük könyvtárhasználó, akkor az általában fiatalkorú.)

Nem ringathatjuk magunkat abban az illúzióban sem, hogy a könyvtárral való kapcsolat hiányait a családi könyvgyűjtemények figyelmet érdemlő mértékben pótolhatják. Igaz ugyan, hogy manapság Magyarországon 10 ember közül 9 olyan családban él, ahol már vannak könyvek, de a közkönyvtár és a házikönyvtár viszonyát alapvetően nem a *helyettesítő*, hanem a *kiegészítő* szerepkör jellemzi. Ez azt jelenti, hogy a könyv nélküli családok körében van a legnagyobb esélye annak, hogy egyetlen családtag sem jár könyvtárba, s a házi könyvállomány nagyságrendjével együtt nő a könyvtárral való kapcsolatfelvétel, sőt a családon belül több generációra is kiterjedő könyvtárhasználat valószínűsége.

Nemcsak arról van szó, hogy a hátrányos helyzetű rétegeknek kevesebb a könyve otthon⁵, s hogy a könyvtárakat is sokkal gyérebben látogatják az átlagosnál, hanem arról is, hogy ha netán könyvtári tagok lesznek, ezt az intézményt iskolázottabb, „magasabb” státuszú, fiatalabb és olvasottabb társaiknál sokkal egysíkúbban használják, sokkal kevesebb szolgáltatásra (általában csak a pusztán könyvkölcsönzésre) tartanak igényt.⁶

A társadalomban élő *könyvtárkép* vizsgálata⁷ során is visszatérő tapasztalatunk volt, hogy ez, a könyvtárhasználat „előttjének” tekinthető tudati kép milyen erősen rétegezett, s hogy az imago hiányosságai, fehér foltjai milyen nagyfokú egybeesést mutatnak a társadalmi diszpozíciók fehér foltjaival. Például: a könyvtárban épp azok látják meg legkevésbé a lehetőséget a kulturált kikapcsolódásra, az elmélyült búvárkodásra, az olvasmányok beszerzésére, az av-eszközök használatára, stb. akiknek otthoni körülményei (lakásviszonyai, kulturális eszközellátottsága) a legtöbb hiányosságról árulkodnak, tehát akik – a mi külső nézőpontunkból szemlélve – leginkább rászorulnának a könyvtár szolgáltatásaira. Ők persze nem érzik azt, mert a hátrányos helyzet – mint ez lépten-nyomon fájdalmasan tapasztalható – *hajlamos a halmozódásra*, pl. a szociális elesettség és a kulturális érdektelenség felmérésünkben is édestestvéreknek bizonyultak.

Mi ugyan most az olvasáskultúra hiányosságaiból kiindulva próbáltuk meg fölfejtetni a hátrányos helyzet gordiusi csomóját, de teljesen nyilvánvaló, hogy az alacsony iskolázottságból és a szakképzettség hiányából adódó alacsony társadalmi státusz, a rosszul

9. tábla
A hátrányos helyzetű rétegek kapcsolata a könyvtárral (Százalékos megoszlás)

Könyvtárrag-e?	Országos átlag (20 éves felüli népesség)	Iskolai végzettség	Munkamegosztás szerint				Életkor	Település nagyságrendje		Könyv olvasás gyakorisága
			Betan. és segédmunkás	Mezőgazdasági fizikai	Nyugdíjas	Háztartásbeli		Község (2001–5000 lakos)	Község (2000 lakos alatt) és külterület	
Soha nem volt könyvtári tag	51,2	80,0	62,9	79,4	59,9	82,6	67,9	62,0	70,4	71,9
Egykor igen, de már nem tag	30,1	14,2	29,6	14,7	25,9	10,8	19,5	25,1	15,4	23,4
Jelenleg is könyvtári tag	18,7	5,8	7,5	5,9	14,2	6,6	12,6	12,9	14,2	4,7
Összesen: N =	100,0 1 000	100,0 325	100,0 186	100,0 68	100,0 189	100,0 121	100,0 190	100,0 154	100,0 183	100,0 555

ellátott apró falvak korlátozott életviszonyai, s a mindezekkel általában együtt járó rosszabb jövedelmi és lakáskörülmények inkább *okozói*, s csak kisebb mértékben *okozatai* a könyv és az olvasás e rétegekben tapasztalt ingatag helyzetének.

Az „akinek van, annak adatik” (s nem annak, akinek nincs!) elvének makacs érvényesülése arra figyelmeztet, hogy ha a könyvtárügy valóban tenni akar valamit a hátrányos helyzetű rétegekért, akkor roppant nehéz feladatra vállalkozik. Részben azért, mert ezek a rétegek (talán az idős korúak kivételével) csak nagyon kis hajlandóságot mutatnak a könyvtárak felkeresésére; másrészt pedig azért, mert az okozati (olvasási) szférából kiindulva próbál hatást gyakorolni az oki (társadalmi) szféra egyre keményebb világára. Ehhez a próbálkozáshoz nem elegendő a jó szándék hangoztatása: olyan *expanzív stratégiákat* kell alkalmaznunk, a közművelődési könyvtárügy olyan *nem hagyományos* örhelelyeit és végvárait kell létrehoznunk, amelyek a „könyvtáros könyvtárát” már nemcsak a használó, hanem a *potenciális használó könyvtárává* alakítják át.

JEGYZET

1. A felmérést az OSZK Könyvtártudományi és Módszertani Központban végeztük, 1000 fős, a 20 éven felüli népességet reprezentáló mintasokaságon.
2. Könyvet nem olvasóknak pontosabban azt tekintettük, akik a felmérést megelőző esztendőben egy könyvet sem olvastak el.
3. A könyvolvasás pontszámai a következők voltak: nem olvas: 0, nagyon ritkán: 1; időnként: 3; rendszeresen olvas: 5. A sajtóolvasás összevont mennyiségi pontszámában mind a napilapok, mind a hetilapok, mind pedig a folyóiratok olvasási gyakorisága kifejeződik, de nem egyenlő súllyal. A nem olvasók mindhárom kategóriában 0 pontot kaptak, az időnkénti olvasók azonban (napilap-, hetilap-, folyóirat sorrendben): 1,2 illetve 3 pontot; a rendszeres olvasók pedig: 2,3 és 5 pontot. Az összesített pontszámot végül 2-vel osztottuk, tehát például aki mindhárom sajtóterméket rendszeresen olvasta, az itt is (10:2) 5 pontot kapott.
4. Ld: GEREBEN Ferenc: A könyv és az irodalom közönsége. In: Az olvasás anatómiája. Bp. Gondolat K. 1982. (Különösen: 200–208. p.)
5. A házikönyvtárak mennyiségi és minőségi jellemzőinek részletes rétegspecifikus taglalását ld: V. KULCSÁR Júlia – MÁNDI Péter: Könyvek otthon. MKKE, Bp. 1983.
6. E témáról részletesebben egy korábbi alkalommal adtam számot, ld: Könyvtárhasználat, könyvtárhasználat – egy országos felmérés adatainak tükrében. In: Könyvtárhasználat, könyvtárkép Szerk. Kamarás István. NPI, 1982. (Különösen: 16–18. p.)
7. Ld: GEREBEN Ferenc: A felnőtt népesség könyvtárképe, In: Könyvtárhasználat, könyvtárkép. I.m.

„A SZÓTEHETSÉGEM NEM OLYAN . . .”

(Egy kisközség cigányairól)

LŐRINCZ JUDIT

Tiszaigaron a falu szélén, a temetővel szemben lakott a falu 100–120 főnyi cigánysága. Ma üres, puszta a hely, egy ház sem maradt hírmondónak. Az öregek történetei elevenítik meg a múltat. Egykori életmódjukból persze még őriznek bizonyos elemeket a mostaniak is, annak ellenére, hogy házaik a paraszt-porták közé ékelődnek.

Tiszaigár népessége a századfordulón volt a legnagyobb, a demográfiai apadás a XX. században folyamatos, az 1980-as népszámlálás szerint a lakónépesség: 1039 fő. A 15 éven felüli népességből legalább 8 általánost végzett 43,3 %, Szolnok megye községekének átlaga e tekintetben: 51,9 %.

A múlt

A század elején a tiszaigari cigányok sátorban laktak és nagyobbrészt kézműveségből éltek. Feltehető, hogy vándorló életmódjuk hasonló volt a teknős cigányokéhoz. Cigány nyelven érintkeztek.

Értettek a seprűkötéshez, vályogvetéshez, tapasztáshoz, rézművességhez. Csengett is öntöttek, de a bádog hideg megmunkálásával, edényfoltozással, fűrócsinálással is foglalkoztak.¹

Vályogkunyhókban éltek a faluszéli cigánytelepen a vályogvető gödör pocsolyás partján. Temetősnak, vagy gödröknek nevezték a falunak ezt a részét. A telep zártsága, a putris életmód², a szó szimbolikus értelmében legalábbis azt jelentette, hogy el voltak „ásva”, „temetve”, a falu életébe csak foglalkozásukon és a házalásos formát öltő cserekereskedésen keresztül kapcsolódtak.

A zárt telep nemcsak földrajzi határt, de átléphetetlen szociális válaszfalat is jelentett egyben. A zárt, putris életmód masszív szubkultúrát őrzött. A paraszti életmód idegen volt számukra, s minthogy a cigányok nem képezték az agrártársadalom részét, a földműveléshez nem értettek, kirekedtségük megpecsételődött. A parasztházakhoz udvar tartozott, baromfit neveltek, disznót tartottak. A cigánysor putrijai egymás hegyénhátán sorakoztak jószág nélkül.

„Azelőtt 200, meg 300 vályogból össze volt húzva egy kis földi kunyhó, és a határból meg ilyen akácfa, meg egyenesebb fa ki volt vágva, és abból volt a teteje, letapasztottuk. Egyik éjszaka raktam felfelé, a másik éjszaka elmentem a határba ilyen egyenes akácfákat lopni, a harmadik nap, mikor hazajöttem, akkor lementem a tóba, zöldnádát vágtam a tetejére, hogy mégis, ha eső lesz, ne ázzon be. Ezt mind a magam erejéből, ahogy meg tudtam csinálni.” (R. I.)

A 100–120 főnyi cigányság hozzávetőlegesen 15–17 putriban lakott. A putrik egy része egy helyiségből állt, de parányi konyha és szoba tette ki a kétszobásúakat is. Átlagban tehát 7–8 ember jutott egy ilyen kunyhóra, volt amelyekben kevesebben laktak, és néhány közülük 12–15 ember életterét is jelentette.³

A nem verbális kommunikációban fontos szerepe van a térköz-szabályozásnak. Megállapítást nyert, hogy az ember térigénye nem azonos teste térfogatával, hanem különböző burkok veszik körül. Az ember személyiségének extenziójaként igényli ezeket a zónákat is. A kis alapterületű kunyhókban mindenfajta életfunkció abban a közelségben megy végbe, amit a proxemika „bizalmas távolságnak” nevez, s amely tulajdonképpen a szeretkezés, birkózás, vigasztalás és gyámolítás zónája. Az egymás iránt táplált pillanatnyi érzések, a térszükségletek kifejezhetetlenné válnak.⁴ A zsúfoltság már önmagában is deformál, neurotizál, de hozzájárulnak még a fertőzési lehetőségek, a betegségek gyors átadása, a rossz higiéniai viszonyok, az egészségtelen ivóvíz.

Mi történt a hagyományos cigányfoglalkozásokkal?

„Voltak cigányok, akik magasabb szinten álltak, akik értették valamelyik szakmát, a csengőöntést, a fúrókészítést, vagy a vesszőfonást.

– Aki csengőöntéssel foglalkozott, meg fúrókészítéssel, mit kaphatott ezért? Pénzben fizették, vagy terményt kapott érte?

– Általában vegyesen. Nagyobb volt az állattállomány, de ez a termelőszövetkezetek szervezésével megszűnt. Megszűnt ez a jellegű munka is, a csengőöntésnek nem volt értelme. Ugyan ez történt a fúrókészítéssel, jött az ipari ellátás, megszűnt az, hogy olcsóbban tudta megcsinálni, mint ahogy a boltban megvett valaki egy fúrót. Az árak nivellálása egyszerűen azt jelentette, hogy ami náluk kézműipari előállítás volt, akkor már nem ment, mert annyiért nem volt már érdemes megcsinálni, mint amennyiért a boltban meg lehetett venni. A szakajtókészítés, a fonás elsovadt, az igény tovább nem jelentkezett, a kenyérellátás iparilag történt, pékségek alakultak. Mindinkább tűntek el a saját sütések ... Az asszonyok tippán meszelőt készítettek⁵ de az ipar a szakmájukat egyszerűen tönkretette, azelőtt ez volt az itteni asszonyoknak a szakmája.” (S. B.)

Ezek a tevékenységek inkább kvázi-termelő tevékenységek, a hagyományos életformában termelő cigány ebből nem tudott meggazdagodni. A munkából szerzett haszon csak önmaga és családja szűkös viszonyainak újratermeléséhez volt elég. Az árakat a környezet szabta meg, és az alacsony árak nyilván összefüggtek a cigányok kisebbségi helyzetével.⁶

A 40-es, 50-es években tehát kihaltak az ősi, hagyományos cigányfoglalkozások. A csengőöntésnek, a fúrócsinálásnak és a bádoggal hideg megmunkálásának leáldozott. A falu iparcikkkel való hiányos ellátása egy darabig még lehetővé tette a kereskedést, a házalás formájában.

A mezőgazdaság kollektivizálása idején főként kőműves segédmunkát, tapasztást végeztek brigádban. Kis töredéküket felszívta az extenzív iparosítás, mivel a környéknek ez idő tájt ipara nemigen volt. Egerben és Budapesten helyezkedtek el földmunkára, kubikolásra, kábelfektetésre, tehát kvalifikáltságot nem igénylő munkákra.

Amikor a csoport együttélt, mindenkit erősebb szálak fűztek egymáshoz, a hagyományos foglalkozások, az értékesítés, a házalás, az újabb munka felvállalása, az élelemszerzés egy szerves közösség létfunkcióit jelentette. A létfenntartás biztosítása együttműködést kívánt, kialakultak az ehhez kapcsolódó szerepek. Ezek a nagy egymásraultaltságban élő szerves közösségek funkciótlaná váltak az extenzív iparosítás megindulásakor, majd a telep felszámolásával meg is szűntek.

Az asszony-szerep

A cigánycsaládokban még mindig szokás az, hogy gyermekszületés után az anya végleg otthon marad. A hagyományos életmódot élő cigánycsaládban az asszonyok nem dolgoztak, mégis a megélhetés, a családi élet fenntartásának gondja elsősorban a nőre hárult. Az anya a központ, az élet rendjének irányítója.

„Nem szólított az uram, nem küldetett, hogy én dolgozzak. Én ahogy hozzámentem, egy évre, tizenhat éves voltam, meglett az első gyerekem, ő akkor engem nem küldetett, azt mondta, majd ő dolgozik, én meg végezzem el otthon azt a munkát, ami engem hárit. Akkor én otthon megcsináltam amit kellett, neveltem a kisgyerekeket, mert az egyik pici volt, a másik kicsi... Elég volt nekem a 8 gyerek, mire hozzáfogtam, hogy azokat feltisztázzam, azoknak enni adtam, az nekem pontosan elég volt. Mire elvégeztem körülöttük, addigra csak sepertem le magamról a vizet, annyi baj volt velük. (I. A.-nè)

Vállalták a női szerepet, de a felelősséget, a család irányítását, a jövedelem beosztását is. A felbomlott cigányközösségek nőtagjait kötik a hagyományok, noha esetleg funkciójukat veszítve élnek tovább ezek az íratlan törvények.⁷ Hozzá kell még fűzni, hogy a háztartásban dolgozó nők is pénzt hoznak a házhoz, bár rendszertelenül. Tippant, kamillát (székfű-virágot) szednek a szezonban. Előfordul, hogy egy nyári hónap alatt 20–25 ezer forintnyi munkát végeznek. Egy kiló kamilláért 10, gyermekláncfűért és bogáncsért 6,— Ft-ot fizetnek. Néha kapálást is vállalnak napszámban.

Ki a faluba

Az MSZMP KB 1961 júniusi határozata döntött a zárt cigánytelepek felszámolásáról. Az 1957-es parcellázás és újabb kunyhók telepítése folytán Tiszaigarban nem került sor a határozat végrehajtására, csak a 60-as évek végén. A cigányok egy része nem akart szakítani eddigi szokásaival. De nemcsak a tradíciók, a putris életmód kötött a gödrökhöz. Akadtak olyanok, akik investáltak a házba a közelmúltban. Volt közöttük aki elvagyott, emberibb életét, felemelkedését a faluba költözéstől remélte.

„Mikor felépítettem a gyönyörű szép lakást, a családomat felneveltem, hogy örvendezzenek benne, akkor azt mondták nekem a tanácsból, hogy nem lakható helyen van, bontsuk le... ott halastavat csinálnak. De még a mai napig úgy van, nincs ott semmi a világon, az én szép lakásom meg odavan...

– A szomszédok hogy fogadták, mikor idejöttek?

– Hát egyik fogadott, a másik haragudott, hogy mink gyöttünk ide, cigányok vagyunk. Én azt mondtam, hogy saját pénzével odamegy vásárolni, ahova akar, olyat vásárol amivel bír, nem vehet százezrest, mert nincs tehetsége hozzá, nekünk jó lesz ez is, ezt feleltem. (R. K.-né)

„Én megépítettem a cigánysoron a lakásomat. Hát engem borzasztó bántottak ezek a cigányok, a többiek. Szóval mindig zsörgelődtek, veszekedtek velünk és nem hagytak maradásunkat. Én akkor azt mondtam, hogy jó, mert az asszony mindig rítt, amikor hazajöttem, mondtam, jó anyukám, ne törődj vele, keresünk a faluba árendás lakást.” (N.L.)

Azonkívül, hogy a falu főutcáján, Tiszaigaron egy cigánycsalád sem lakik, a szegregáció jelei nem fedezhetők fel.

Hány helyiségek a házak?

1 helyiségből álló ház
1 szoba, konyha
1 szoba, konyha + nyári konyha
2 szoba, konyha
2 szoba, konyha + nyári konyha
3 szoba, konyha + nyári konyha

Hány tagúak a családok?

2
2, 2, 2, 3, 5, 6, 7, 8
6
5, 6
3, 3, 7, 11, 12
6

Láthatjuk, hogy van olyan szoba-konyhás házacská, ahol hatan, heten, nyolcan is élnek, de a két szoba + nyári konyhás lakás sem nagy tizenegy, vagy tizenkét lakónak. Hány generáció él együtt? A 18 háztartásból egy generációs: 3, két generációs: 9, három generációs: 6. Három olyan ház van, amelyben testvérek élnek együtt családjikkal. Az egy lakásban lakók átlagos száma: 5,2. (Az adatok az 1980-as állapotot tükrözik.)

Az elv az volt, hogy a cigányok ne maradjanak egy tömbbe, hanem a falu parasztportái közé ékelődjenek házaik. Többnyire megüresedett parasztházak megvásárlása jelentette a megoldást, 10% készpénz lefizetése, igazolt munkaviszony, és OTP-hitel biztosítása mellett.

„Hogy úgy mondjam elnéptelenedik Igar. Az a lakosság, magyar lakosság, aki a termelőszövetkezetben nem találta meg a helyét elvándorol, vagy a fiatalok nem tudtak belépni a termelőszövetkezetbe. Ahogy a gépesítés növekedett, erősödtek a termelőszövetkezetek, a munkaerő létszáma csökkent, sokan a helyi lakosok közül elvándoroltak. Egy darabig hazajártak, aztán próbálták ott letelepedni, ott lakást szerezni. Oda vitték a családot is. Ez egyszerűen azt jelentette, hogy ezeket az üresen álló lakásokat vásárolták meg a cigányok hitellel, mert úgy gondolták, hogy most minek építsenek egy másikat. Ez kedvezményes lehetőség, és tetszett nekik, hogy magyar házat vettek meg.” (S. B. interjúrészlet)

A faluba költözés számos konfliktust hozott. A befogadás-beilleszkedés nem könnyű, a szomszédok gyakran hangot adtak ellenérzéseiknek, hangos szóváltások jelezték, ha egy-egy cigány-család „hont” foglalt.

A telepen élés nem kívánt szélesebb tájékozottságot, azt a környéket kellett jól ismerni, amely a vándorlási körzetet jelentette. A faluba költözés, a munkavállalás az iparban, újabb nehézségeket szül. Amikor a család tagjai távolabbi vidékekre, nagyvárosba kerülnek dolgozni, a kapcsolattartás levélen keresztül, vagy utazás, látogatás formájában lenne lehetséges. A kapcsolati kultúra egyoldalú gyakorlatát nehéz átváltani egy olyan rugalmasabb, a napi testközelí érintkezést nélkülöző családi kapcsolatra, amelyik más intenzitású és közvettebb.

„Analfabéta vagyok, mikor Salgótarjába dolgoztam, három keresztet tettem. Ha ír a lányom, másnak kell lemagyarázni, mit, meg hogy. Ha írnék, csak le kéne ülnöm, oszt kész lenne.” (B. E.)

Írni, olvasni

Tiszaigaron a negyven év feletti cigányok jelentős része analfabéta, a harminc-negyven év közöttieknek kis százaléka. A harminc éven aluliak körében többen elvégezték a nyolc általánost, igaz, az évismétlés gyakran előfordul. „Szalajtottam egyet”, ahogy ők mondják.

Az írni, olvasni tudás szinte alapfeltétele az elhelyezkedésnek. A nagyipar kialakulása hívta létre a következő elemi népoktatást. A legegyszerűbb számtani műveletek elvégzése, a gépek használati utasításának kiböngészése nélkül a termelésbe kapcsolódás szinte lehetetlen. Saját sorsuk elfogadható intézése is megkövetelné az írni, olvasni tudást.

A tizennégy éven felüliek száma: 64

A negyven év fölöttiek (N=24) közül analfabéta: 15

31–40 évesek (N=31) 4

21–30 évesek 2

14–20 évesek (N=9) 1

Analfabéta összesen: 22, azaz 34,3%

A helyzet jobb megértéséhez az országos adatokat hívjuk segítségül. A nem cigány lakosság körében az analfabetizmus csaknem felszámoltnak tekinthető, a tizennégy év feletti cigányok 39%-a volt analfabéta 1971-ben. A legidősebbek, az 59 éven felüliek 70%-a, a 35–59 év közöttiek fele, azaz 50%-a sohasem járt iskolába.⁸

„Nekem nincs iskolám egy se. Még azelőtt, mikor én még gyerek voltam, nem kellett... Szeretném, ha többet tudnék, ha tudnék olvasni, nagyon szeretnék, de nem tudok. Ezelőtt, a másik rendszerben jártam én napszamba míg fiatalabb voltam, akkor kaptam egy kis terményt mindig, azt vettünk egy malacot, aztán levágtuk azt abból éltünk.” (R. I.)

1961 utáni törekvés az, hogy legalább a négy elemi végezzék el a cigány tanköteles korú gyerekek. Országos viszonylatban a 20–24 éves cigányok 54%-a, a 15–19 évesek 57%-a nem jutott tovább az általános iskola 5. osztályánál.⁸

Tudjuk jól, hogy a két-három osztály elvégzése nem jelent írni és olvasni tudást. Hosszabb szövegek összefüggéseinek megértéséhez ez nem elégséges. A középgenerációt jelentő szülők is még a telepen nőttek fel, a tradicionális életmódot élték. A falu törvényei szerint az asszony nem engedheti mélyebbre szállni ivadékainak sorsát, mint amilyenben ő nőtt. De ha mélyebbre szállni nem is engedi gyerekeit, szárnypróbálgatásukban tud-e segíteni? Hogyan tölti be egy-egy cigánycsalád szocializációs funkcióját?

„ – Hát olyan dolog, tudja, hogy őket az állam támogatassa, kijárják a nyolcadik osztályt, őket utána fizetik odafönt az iskolába, vagy kollégiumba mennek, vagy hát remélem, hát biztos, hogy elmennek.

– Maga akarja, szeretné?

– Én muszájítom. Úgy tessék elhinni, hogy hát ez kitűnő tanuló, Árpádnak hívják eztet, az elsőben is annyi volt. Ha a kitűnő tanulóval nem megy tovább, hát az eggyessel menjen? Minden nap rájuk vágok én.

– Magát is megverték gyerekkorában?

– Nem is egyszer! Meg van olyan, amikor megérdemlik. Árpád is, ha nem olyan jegyet hoz, amelyet kell, adok én neki is. Megverem én mindegyiket.” (B. Gy.-né)

„Ahány fekete pontot hoz a kicsi, annyit cikkantok ollóval a fülibe.

– Ez mit jelent?

– Csinálok egy kis csonkítást.” (Sz. M.)

„Hát átlagosan négyes a hetedikes, habár én soha a ceruzát meg nem fogtam a kezibe, megnéztem amikor leírta a leckét, dehát és már most nem is értek hozzá, most már más minden. Még az elsős-kisfiammal se nagyon tudok foglalkozni, mert olyan új, új matematikát meg miegymásokat használnak, hogy én nem értem, tényleg nem értem.” (Sz. I. interjújából)

A tanköteles korú cigánygyerekek beiskolázása a kimutatások szerint egy évtizede 100%-os. A tényleges gyakorlat is ez lenne? De ha közel is áll ehhez, tudjuk, hogy a lemorzsolódás is megközelíti a 100%-ot. A nyolc osztályt a cigánytanulók 2-3%-a végzi el.

Matolay Magda és *Vekerdi József* szerint az 1969–70-es tanévben összesen 150 gimnáziumi és kb. 500 szakmunkás cigánytanuló volt, általában a nem telepi cigánygyerekek közül kerültek ki. (A cigánylakosság akkori összlétszáma a becslések szerint 200–300 ezer között volt.) A tanulmányi eredmények átlagosan elégséges szintűek.⁹

Nem dönthető el pontosan, hogy a gyógypedagógiára járók – akikre a „szellemi fogyatékos” „debil” stigmatizáló jelet könnyen ráragasztják – valóban értelmi fogyatékosok-e? Az esetek egy részében inkább arról van szó, hogy a kunyhók szűk világa egy másfajta ingervilágot jelentett, egy az iskoláétól idegen jelrendszert. A taktilis ingerek, a testközelség, a verbális készség hiánya és az absztrakciós, fogalmi gondolkodásra készítő iskola közötti feszültség megterhelő, nem egy esetben sokkos, vagy huzamosabb stresszes állapotot vált ki. A jelenlegi iskolarendszerben ez elég ok lehet arra, hogy a gyógypedagógiára irányítsák a „problémás” tanulókat.

Jövőkép

A fiatalabb és a középgenerációhoz tartozó szülők gyerekeikkel kapcsolatos jövőképét átgondolt tervek helyett inkább remények jelentik. A szakmunkássá válás perspektíva.

„ – A hetedik osztályos az 3,8 volt, a másik, ő a legjobb, ő négyes.

– És hova, mire szánják őket?

– A nagyobb fiú az autó és motorszerelő szeretne lenni, vagy mezőgazdasági gépszerelőnek szeretne menni, egy éve van még hátra.

– És itt a közelben ki tudja tanulni a szakmát?

– Hát Mezőtúron, vagy Kisújszálláson, oda menne a gyerek.” (R. I.)

A homályosabb, bizonytalanabb vágyak:

„Ide csak hazalátogatni gyöjjenek. Elmennek Pestre, azt majd tanulnak, vagy arra Szolnok fele, azt az isten majd megadja a szerencséjüket. Hát minek kéne a nyomorúság; már azt mondja meg! Meg hát ezért annyi gyerekük se legyen, mint nekünk van, hanem egy-egy nekik, azt jól van.” (B. Gy.-né)

„Nagyon jó tanuló volna az iskolában is, azt mondják neki, hogy ő nagyon hamar megtanulna. Neki nagyon jó feje van, úgy látszik. Továbbtanuló akarna lenni, az. Osztán most majd az apukája hívja őket 12-én tárgyalásra Füredre. Ő majd azt mondja az apukájának, hogy ő más nőket jobban szeret, mint a saját fiát? Hát akkor erre gondoljon, hogy ő még felső tanulónak akar menni.” (R. K.-né)

„Az osztályfőnököm volt itt a lakásunknál, és azt mondta az anyunak, hogy menjek továbbtanulni, van hozzá eszem. Mondta az anyu, ő engedne, csak miből? Nincs keresőnk se.

– Te szerettél volna továbbtanulni?

– Igen nagyon szerettem volna.

– Nagyon?

– Igen, bánatos voltam, volt két barátnőm, aki tényleg segített volna, akik most hazajárnak és még tartjuk a kapcsolatot. Engem is felvettek csecsemőgondozóra.

– És nem engedett el anyu akkor sem, mikor felvettek?

– Nem. Ő csak azt hajtotta, hogy nincs miből.” (P. T.)

Az iskolában beszélgetek tanáraikkal, H.R. mondja el, hogy négy nyolcadik ment ki a keze közül, a cigánygyerekek mind beiskolázásra kerültek, de egy kivételével, aki lakatos és hegesztő-, valamennyien otthagyták a szakmunkásképző intézetet, nem bírták a rendszerességet, a távollétet, az otthontól való elszakítottságot.

Hogyan telnek az esték?

Ha korán besötétedik, ősszel és télen kihalt a falu. Csak a presszó és a kocsmá előtt van zsinat. Az emberek behúzódnak házaikba, a függönyök mögöl a tv kékes fénye dereng. A kutyák megugatják a járókelőt. Ha késő esti órában be akarok jutni egy házhoz, hosszas kiabálás után nyílik csak az ajtó. Az utolsó busz Tiszafüred felé kilenc óra előtt pár perccel elmegy, s utána már se té se tova. Az itteniek nem járnak el estelente. Tévét néznek, néha-néha átruccannak egymáshoz névnapkor, ünnepkor, vagy vasárnap, de éjszakába általában nem nyúlnak ezek a tanyázások. A fiatalok szombat esténként a klubkönyvtárba mennek, diszko van.

Könyveket csak elvéve láttam a cigányok otthonaiban. Egy-egy meséskönyvet, Ablak zsiráfot olyan házakban, ahol kisiskolás van legnagyobb örömeikre igen. N. Lajoséknál, ahol mindkét fiú elvégezte a nyolc általánost, egyikük szakmát is tanult, szakkönyveken kívül szépirodalmat is találtunk. Mikszáth, Berkesi, Albatrosz-könyvek. Hogy ez inkább könyvkocsmá? De azért betűszeretet, hátha a választék majd bővül.

Egy másik házban:

„ – Nincsenek könyveik?

– Csak táskába valók, iskolakönyvek.

– Igen, de olyan olvasnivaló könyv?

– Hát tudja jár az újság...a Néplap, meg szoktam venni Szabad Földet csütörtök fele.

– Könyvtárba szokott járni?

– Én nem, csak a gyerekek. Nekem is hoznak. Mindegy az énnekem mit. Én amit olvasok, utána úgyis elfelejtem.” (I. L.-né)

Könyvtár

A klubkönyvtár a falu centrumában helyezkedik el, 69 m², két helyiségből áll. A könyvtári olvasók száma 1980-ban 198, 1984-ben 253. A könyvtárosok gyakran cserélődnek. A gyerekek, míg iskolába járnak könyvtártagok, kölcsönöznek is, de a cigány-

gyerekek, miután befejezik az iskolát nem járnak többé a könyvtárba, csak esetleg rendezvényre, diszkóba. 1987 januárjában tanúja voltam annak, hogy a könyvtáros milyen türelemmel, odaadással foglalkozott a cigánygyerekekkel. Sok a vissza nem hozott könyv.

„Az I. családnak például van egy nagy csomó adóssága, mert a gyerek, amint kikerült az iskolából, a könyv ott maradt, nem tudták visszahozni. Közben itt is személycserék voltak, egymásnak adtuk át a tasakokat. No most meglehetném azt, hogy felszólítom őket, letiltás meg ilyesmi. Én nem találok értelmét. Lehet, hogy magam ellen is dolgozom, de megpróbálok szólni úgy, hogy itt lakom, találkozunk az iskolában, boltban. Beszélgetni nem olyan reménytelen. Ha én őket elvadítom, többet nem jönnek be.” (S. I.-né, könyvtáros)

A Tiszafüredi Városi Könyvtár igazgatója Tiszaigar könyvtár eltartó képességét viszonylagosan hátrányos helyzetűnek minősíti; a népeség fogy, az iskolázottsági viszonyok kedvezőtlenek, a lakosság foglalkoztatottsága a megyei átlag alatt van.

A hetvenes évek vége felé több ízben szervezett olvasótábort, mesetábort a tiszafüredi járáshoz tartozott települések cigánygyerekei részére.

„– Hogyan jött a gondolat?

– Akkor optimistább volt a szakma. Tíz évvel ezelőtt meg voltunk győződve arról, hogy a könyvtár gyűjteménye, szolgáltatása és a könyvtárosok lelke az képes kéremszépen önmagában más tényezők jelenlétével, vagy akár hiányával is értéket teremteni. Szóval frissebb volt a diploma... magam is egy ilyen erősen szociológiai, könyvtárpolitikai eresztesű diplomamunkát csináltam 1973-ban, akkor egy olyan világ volt... Ki kellett törnie a tiszafüredi városi könyvtárnak és presztizst szerezni a városi intézményi hierarchiában” (részlet a városi könyvtárigazgatóval készült interjúból).

Az 1980 nyarán Tiszaörsön, a járási cigánygyerekek olvasótáborában elhangzott beszélgetésekből idézek¹⁰.

„Tudtam tanítónéni... tudtam, hogy ez olvasótábor lesz, mert N. tanítónéni már ezt nekünk mondta, és őt szeretjük mi az iskolában... Igen tanítónéni, szívesen jöttem ide, mert itt tanítónéni, játszunk, fürdünk, kicsit tanulunk is, foglalkozunk. Beszélgettünk József Attiláról, meg József Jolánról, a nővéréről, meg megjegyeztem tanítónéni a Kun Jánost, azokat a balladákat... az Ágnes asszonyt, a Fehér Annát...” (Juli)

„Olvasni? Kicsit szeretek. Meséket. Sárkányost, tündérmeséket, meg királyost. Otthon a „Kincskereső kisködmönt” olvastam, meg amikor Nagyvisnyón voltunk az olvasótáborban ott is kaptunk könyvet, azt is olvastam... Annak a címét már elfelejtettem. Ide az olvasótáborba volt kedvem jönni... Azt mondta apám, hogy mehetek... Apám nagyon szeret engem, mert ez az egy lánya van. Tanárnéni, már három lánya lett volna apámnak, de az egyik halva született, a másik két éves korában halt meg... Apám nem nőszült meg még most sem, nem is szeretném... (Hajnalka)

A tiszafüredi járásban 1981-ben volt az utolsó olvasótábor cigánygyerekek számára. A sikerélmények után felhalmozódtak a kudarcérzések.

„Elkezdtek vakargatni ennek a dolognak pedagógiai, élettani, szociológiai, szociálpszichológiai vetületeit, és úgy adódtak a dolgok, hogy gyerekek, mi tulajdonképpen hályogot operálunk... A hal úszik most is, evickél úgy ahogy, becsületesen el kell végezni ami adódik, de nem tudom a világot megváltani, megváltoztatni, nem az történik, amit szeretnék, nem az történik, amit akarok. (részlet a könyvtárigazgatóval készült interjúból)

A jószándék nem hiányzott az olvasótáborok szervezőiből, de a feladat – ugyanis a folyamatosabb gondozás igénye is felvetődött – meghaladta az erőket, a hályogkovács szerepet pedig továbbra nem vállalták. Talán mélységesen mély volt a kút, amibe bele-néztek.

Summa, summárum

A cigányok élete munkalehetőség, a kereset, a jövedelem, az iskolázottság, a jó lakás, a ruházkodás és a változatos étkezés hiányával jellemezhető. E konzistensnek tűnő rendszert egy eleménél sikerült megbontani, ez a valamivel jobb lakás. A rendszer stabil elemét jelenti még mindig az alacsony iskolai végzettség, korlátozott kódhasználat, s ennek következménye, hogy a társadalmi kommunikációs folyamatban nemigen tudnak részt venni.

Ahogy mindennapi életükben a stabil, hosszú idő alatt akumulálható „tőke” jellegű javak nem játszanak szerepet, munkájukban nem a felhalmozott ismeretek dominálnak. A fogyasztás és életkeretek bővített akumulációját többségük alig-alig ismeri. Akik ahhoz szoktak, hogy megélhetésük pillanatnyi és esetleges, a jövő számára nem kamatoztatható lehetőségektől függ, azok hogyan láthatnák meg, hogy kímélni kell önmagukat, hogy rövid ideig tartó, pillanatnyi előnyök nem alapozzák meg helyzetük javulását. A folyamatos, belső erőforrásokat, és az építkezés állhatatosságát, a holnapra gondolást nem ismerik.

Csoportjaik évezredekken át főként fogyasztásra orientált csoportok voltak, a hagyományos mesterségek produktumai csak az alacsony életlehetőségek újratermelését tették lehetővé. Az objektív körülmények, a történelmi, tradicionális okok és a rétegszolidaritás egymást erősítve képeznek akadályt, és nehezítik a felemelkedést.

Kurt Lewin a diszkriminációs konfliktusok elemzésekor beszél arról a bizonytalanság érzetről, amely azokban indukálódik, akik átlépik a szociális csoportok közötti határvonalat. Bizonytalanok egyfelől abban, hogy hozzátartoznak-e az új csoporthoz, amelybe lépni kívánnak, másfelől elbizonytalanodnak abban is, hogy mennyiben tartoznak ahhoz a csoporthoz, amelyet elhagynak.¹¹

Ha a cigányság telepen, vagy egy tömbbe épült „cs” házakban él, a határvonalat ők is, nem cigány környezetük is erősen észleli, a helyzet egyértelmű, földrajzi határaik éppúgy kijelöltek, mint szociális határaik. Ez a korlátozott mozgástér egyrészt feszültségeket hoz létre, másrészt a csoport megóvja érintetlenségét. Ez magyarázatul kínálkozik arra, hogy a nagyobb városokban kialakult telepek miért jelentenek olyan masszív szubkultúrát, valamint a faluban telepen élő cigányság életmódja miért adaptálódik nehezen a paraszti életmódhoz.

A telepről történő kikerülés mozgósít az asszimilációs cél irányába, ugyanakkor a régi szokások felszámolása erős konfliktusokat okoz. Ez interpszichés zavarnak tűnhet, pedig a környezet reakciója: mindkét környezeté. A nem cigány környezet a közeledésre gyakran válaszol elzárkózással. A cigány környezet szintén nyomást gyakorol a távozóra, akadályt gördít a kilépő útjába, nehezíti a csoporthatár átlépését. Iskolázatlanul,

alacsony műveltséggel, a kommunikációs készség hiányával a falu, a környező társadalom életében való részvétel is félelemmel terhes remény¹².

„Nem tanítottak a szüleim annak idején, hogy nahát én is lettem volna egy olyan értelmes, egy olyan ember, mint a többiek, hogy nahát tudnak írni, meg olvasni. Egy újságot elébem tesznek, vagy hát hiába teszi elébem, úgysem tudom elolvasni, fölösleges...”

Mert ha egy kicsit értelmezném a politikát, vagy tudnék hozzá a politikához, akkor már egy másforma ember is lett volna belőlem... Voltak itt ilyen gyűlések... akkor én is hozzá tudtam volna szólni.

– Nem szólt hozzá?

– Nem szóltam, mert a szótehetségem nem olyan, mint egy olyan embernek, aki írni, olvasni tud. A szótehetségem sokkal gyengébb, hogy nahát hiába kezdenék el egy problémát kifejezni magamból, lehet, hogy ők rosszul értenék, vagy mit tudom én, és akkor nem úgy fejezi ki magát az ember, és akkor volt abban az időben olyan is, hogy több embert innen Tiszaigarról is elvittek, mert nem olyan, hogy félreértették... vagy mert nem tetszett, amit mondtott.” (R. I.)

Tiszaigar alsófokú település, nem fejlesztik, az elnéptelenedés vár rá, legalábbis hosszabb távon. Előrepszik. A falunak juttatott szerény javak is utolsósorban érintik a cigány lakosságot, hiszen a hierarchiában legalul jut hely számukra. A beilleszkedés során azokat a helyeket foglalják el, amelyekre a nem cigány lakosság nem tart már igényt. A faluba költözés, a jobb lakásviszonyok kétségkívül az első lépést jelentik egy magasabb civilizációs szint eléréséhez. Az elhelyezkedési lehetőségek az iskolázottság, a jövedelem tekintetében nagyok a lépéshátrányok. A falu közösségi életében való tényleges részvételtől mérföldek választják még el őket, ugyanakkor saját szerves közösségük melege kihűlt.

JEGYZETEK

1. BAKÓ Ferenc szakszerűen részletezi ezeket a foglalkozásokat ld: – – A tiszaigari cigányok féművessége.
2. CSALOG Zsolt írta le a telepek három morfológiai típusát
 - a.) originális zárt telepek (hagyományos építkezéssel)
 - b.) pszeudo telepek, nem teljesen zárt koncentrátumok (nem tradicionális épületekkel)
 - c.) szórványok, magyar településbe ékelt szegmentumok (normál falusi, illetve városi épületek-lakások)
 ld: – – : A Szolnok megyei cigányok helyzete
 in: Beszámoló a magyarországi cigányok helyzetével foglalkozó 1971-ben végzett kutatásról 86–116. p.
3. Az 1971-es vizsgálat megállapította, hogy a cigányok 30%-ánál az egy helyiségre jutó személyek száma 4,5 vagy annál több, csak 17%-uknál jut minden személyre egy fekhely, 16%-uknál pedig az egy fekhelyre jutó személyek száma háromnál is több.
 ld: Kemény István: A magyarországi cigányok helyzete i. m. 24. p.
4. HALL, E.: Rejtett dimenziók Budapest, 1976. Gondolat. 275 p.

5. A tippan olyan pázsutfű-féle, amely nedves réteken, árterületeken nő. A belőle kötött meszelőnek az az előnye, hogy nem hagy csíkot a falon.
6. A jellemző cigányfoglalkozások esetében a tevékenység sajátos, egyedi jellege, kis volumene, korlátozottan piaci jellege következtében elsősorban nem gazdasági tényezők, hanem társadalmi viszonyok (erők) határozzák meg az árakat. Egyes esetekben a cigányok ügyességgel, ravasszággal „jól is járhatnak”, de többnyire ők húzzák a rövidebbet, a környező magyar társadalom határozza meg, hogy milyen szinten élhetnek. ld: RUPP Kálmán i. m. 75–76.p. v.ö. HAVAS Gábor: Korábbi cigányfoglalkozások in: Cigányvizsgálatok Budapest 1982.Művelődéskutató Intézet 161–181.p.
7. Az 1971-es vizsgálat szerint jelentős különbséget mutat a családokon belüli keresők és eltartottak aránya. A 100 keresőre jutó eltartottak száma a magyar háztartásokban 82, a cigány háztartásokban viszont: 224.
8. Az adatok a már többször idézett 1971-es vizsgálatból valók.
9. MATOLAY M. – VEKERDY J. cigánytelepekről szóló írását ld. Valóság 1970/12. sz. 38–49. p.
10. GAÁL Sándor tette közzé az 1980-as cigány olvasótábor beszélgetésének néhány részletét. „A házunkat nem mondhatnám valamilyen szépnek” címmel. Ld. Jászkunság. 1982/3. sz. 17–25. p.
11. LEWIN, K.: Csoportdinamika Budapest, 1975. Közgazd. K. 513 p.
12. VEKERDI József: „Nemzetiség vagy életforma” c. tanulmányában nagy tér- és időbeli kitekintéssel, széles szakirodalmi bázis felhasználásával argumentálja azt az álláspontot, hogy az életforma jellegzetességei adják a cigányság sajátos vonásait. Problémánk szempontjából különösen érdekes fejtegetése arról, hogy a közösségi gondolkodás- és viselkedésformák családi szinten maradtak. Éppen ez a magyarázata annak, hogy a család szükségletrendszere szabja meg az iskolai tudáshoz, műveltséganyaghoz való viszonyt is. A család szűkebb kontextusi háttéréhez kapcsolt korlátolt kód elégtelen, a kidolgozott kódot használó nagyobb közösséggel folytatandó eredményesebb kommunikációhoz ld.: Forrás 1984. 3. 44–65. p.

A SZAKMUNKÁSTANULÓK OLVASÁSI– ÉS KÖNYVTÁRHASZNÁLATI SZOKÁSAIRÓL – A HÁTRÁNYOS HELYZET ÜRÜGYÉN.*

NAGY ATTILA

„Megtanultam örülni a könyvtárba járó és krimit, vagy akármit olvasó gyerekek, mert olvas, s mert könyvtárba jár.” – írta egyik interjúkészítő könyvtáros kollégánk 1983. utolsó napjaiban, amikor egy országos vizsgálat keretében, 1000 fős reprezentatív minta segítségével igyekeztünk földeríteni a 15–18 éves korosztály olvasási és könyvtárhasználati szokásait.

A kérdőívek felvételében résztvevők sora számolt be hasonló élményről:

„A kapott eredmények kissé elszomorítottak, remélem az országos kép jobb lesz, mint az ajkai. Olvasottabbnak, a kulturális kérdések iránt fogékonyabbnak ismertem meg az ajkai ifjúságot, de lehet, hogy csak azért, mert a könyvtárban főleg ilyenekkel találkozom.” (*Rapp Gábor, Ajka Városi Könyvtár*) „Megdöbbenett, hogy a gyerekek alig tudnak hármat kívánni, hogy tíz év múlva ugyanúgy élnek – elképzeléseik szerint – mint ma a szüleik, hogy a „miért tetszett?”-re összefüggéstelenül válaszolnak.” (*Fülöp Attiláné Gödöllő, Városi Könyvtár*)

A meglepetés, a megdöbbenés a gyakorló könyvtárosok részéről teljesen hiteles reakció, hiszen saját családi, baráti és munkahelyi tapasztalataik is döntően a társadalom tanultabb, képzetebb rétegeiből – főleg a könyvtárakat használók köréből – származnak.

Írásunkban ezt a rácsodálkozást, kellemetlen meglepetést jelző beállítódást szeretnénk kissé tárgyyszerűbbé, személytelenebbé tenni, amikor a 15–18 évesek korcsoportjából kiemeljük a szakmunkástanulókat, s döntően az őket jellemző olvasási kultúra színvonalát mutatjuk be.

A részletek feltárása előtt egy tényt és néhány gondolatot szeretnénk az olvasó szíves figyelmébe ajánlani.

- Sajnos nem rendelkezünk speciális, a hátrányos helyzet kulturális összetevőit, jelesen az olvasási és könyvtárhasználati szokásokat taglaló vizsgálatral. Tehát írásunk a probléma „kemény magját” alapvetően megkerüli, s csupán közvetett adalékokkal szolgál a kérdéskör alapos feltárásához.
- 1983-ban vizsgálatunk időpontjában a megfelelő korévbe tartozók 15,9 %-a gimnáziumban, 19 %-a szakközépiskolában érettségizett, 35,1 százaléka pedig szakmunkásvizsgát tett (KSH 1986.). Szabad-e tehát az érintettek felét emleget-

*Írásomban jelentős mértékben építkez az MKE 1984-es vándorgyűlésen elmondott előadásomra, illetve a *Kortárs* 1986. februári számában megjelent dolgozatomra.

ni a hátrányos helyzet ürügyén? Nem ők jelentik-e inkább az átlagot, amihez viszonyítva a középiskolások képviselik az „előnyösebb helyzetet”, s a 8. osztályt (el sem) végzett segéd- és betanított munkások, a kisegítő iskolába járók, az állami gondozottak, az egészségügyi és büntetésvégrehajtási intézetekben élők az igazi hátrányokkal küzdők? A kérdésben természetesen adott a válasz is. Ugyanakkor azt is látnunk kell, hogy ezekben a végtelenen hátrányos helyzetű rétegekben olvasási és könyvtárhasználati szokásokat keresni inkább illúzió lenne, mint jól megalapozott feltevés.

Ha végezhetnénk is ilyen jellegű kutatást, abban is többnyire a könyvtár- és művelődéspolitikai illetékességi körén messze túlmutató (település- és szociálpolitikai, továbbá egészségügyi) problémák kikerülhetetlen gubancába botlanánk.

- A továbbiakban, írásunk egészében egy valójában megengedhetetlen absztrakcióról, de mégis létező valóságról „az átlagos szakmunkástanulókról” esik majd szó. Természetesen az átlag csak rendkívül komoly eltéréseket elfedő (artificium) műtermék. Hiszen milyen óriási különbség van egy kőműves és egy fodrásztanuló osztály beszéd- és viselkedéskultúrájában, tehát az egyes szakmák által „kiválasztott” gyerekcsoport jellemzőiben, vagy akár csak az adott ágazaton belüli eltérő foglalkozások között is, például egészen mások (jóval felkészültebbek, érdeklődőbbek) a bőrdíszművesek, mint a tímárok! Vagyis a korosztály egészét hitelesen megjelenítő 1000 fős mintánk 330 szakmunkástanulóját további alcsoportokra (nemek, évfolyamok, ágazatok, szakmák) kellene bontanunk, de akkor viszont már a reprezentatív jelleg veszne el. Kénytelenek vagyunk tehát a rendkívül fontos részleteket háttérben hagyva, a színek skáláját sajnos szűrítve, az „átlagosra” összpontosítani.

A következőkben azokról a szakmunkástanulókról, illetve olvasási kultúrájuk jellemzőiről lesz szó, akik ugyan nem tekinthetők minden vonatkozásban hátrányos helyzetűnek, de szüleik iskolázottságának alacsonyabb szintje, a 8. osztályban szerzett érdemjegyeik átlaga, a közismereti tárgyak óraszámja, valamint olvasási és könyvtárhasználati szokásaik miatt félreérthetetlenül kisebb esélyük van a kulturális értékek megismerésére és elsajátítására, mint a gimnazistáknak és a szakközépiskolásoknak.

- Az említett hátrányok némi korrekciójára pedig, a katonaság előtt szinte az utolsó intézményes lehetőség kínálkozik abban a három évben, melyet a 15–18 éves fiatalok ezen csoportja még – sok esetben családtól távol – kollégiumokban, szakmunkásképző intézetekben, többnyire könyvtárak közelében még eltölt. Tehát esetükben a helyzet kissé részletesebb bemutatása egyúttal bizonyos tennivalók megfogalmazódását is elősegítheti.

Szabadidős tevékenységek és olvasás

Országos időmérleg-vizsgálatok adataiból tudjuk, hogy a mai magyar felnőtt társadalomban az olvasásra, tanulásra fordított idő jelentősen csökkent az utóbbi évtizedben,

mégpedig társadalmi rétegenként eltérő ütemben. Ugyanakkor a tv előtt pedig egyre hosszabban ülünk szinte mindannyian. Tehát egyértelműen átrendeződés zajlik le a szabadidős tevékenységek rendszerén belül, s ezt a folyamatot a telekommunikáció mellett a munkaidőn túli termelőtevékenység térhódítása is befolyásolja.

Milyen következményekkel kell számolnunk ezen a téren a fiatalok körében? A helyzet felderítése érdekében egy 25 tételes tevékenységlistát adtunk a megkérdezettek kezébe, hogy a kedveltségtől függően osztályozzák le (1–5) a felsorolt foglalatosságokat. Az osztályzatokból számított csoportágiagok nyomán állt elő alábbi táblázatunk, mely az egyes tevékenységek kedveltségi rangsorát mutatja.

(Most és a továbbiakban az előnyök és a hátrányok világosabb megjelenítése érdekében a szakmunkástanulók adatai mellett kontrasztként a gimnazisták válaszait is rendre megadjuk. Az egyébként itt mellőzött szakközépiskolások választai rendszerint a két szélső pólus között, de a gimnazistákhoz közeli sávban foglalnak helyet.)

A szabadidős tevékenységek rangsora a csoportágiagok alapján.

Csoportok tevékenységek	(15–18 Mindenki)	Gimnazisták		Szakmunkástanulók	
		fiúk	lányok	fiúk	lányok
magnózás	1.	4.	6.	1.	1.
együttlét barátokkal	2.	3.	3.	3.	2.
kirándulás	3.	5.	2.	8.	3.
együttjárás fiúval/lánnyal	4.	1.	8.	2.	8.
játék, sport	5.	2.	5.	3.	12.
beszélgetés tapasztaltabbakkal	6.	7.	7.	10.	5.
televíziózás	7.	12.	10.	5.	4.
moziba járás	8.	10.	12.	7.	6.
szépirodalom – olvasás	9.	6.	1.	20.	10.
újságolvasás	10.	11.	8.	12.	13.
rádiózás	11.	16.	11.	11.	7.
autózás	12.	12.	18.	6.	16.
kézimunka, segítség	13.	22.	13.	16.	11.
ábrándozás, gondolkodás	14.	17.	14.	18.	15.
színházlátogatás	15.	14.	4.	22.	17.
házibuli	16.	9.	19.	14.	18.
szakirodalom-olvasás	17.	8.	16.	20.	20.
díszkózas	18.	24.	20.	13.	8.
képregény-olvasás	19.	23.	21.	15.	14.
popkoncert	20.	15.	22.	19.	19.
motorozás	21.	21.	25.	9.	24.
múzeumlátogatás	22.	19.	15.	24.	22.
műkedvelés (festegetés, zenélés, színjátszás)	23.	18.	17.	23.	21.
barkácsolás, kertészkedés	24.	19.	24.	17.	25.
gyűjtés (bélyeg, címke)	25.	25.	23.	25.	23.

A társas, kötetlen foglalatosságok kedvelése a korosztály egészére jellemző (együtt-lét barátokkal, partnerrel, kirándulás, stb.) az intellektuális vonatkozású tevékenységeket viszont a gimnazisták (szép- és szakirodalom olvasása, színház, múzeum) a szórakozást, ki-capcsolódást szolgáló formákat (magnózás, tv, diszkó, képregény, mozi) pedig a szakmun-kástanulók tartják sokkal fontosabbnak. A legkülönbélebb kérdésekre érkező válaszok esetében is hasonló tendenciát tapasztalunk majd: a két szélső pólust a gimnazista lányok és a szakmunkástanuló fiúk képviselik. Esetünkben elég utalni a szépirodalmi olvasmá-nyok iránti vonzódás mértékét mutató ranghelyekre, amely a gimnazista lányoknál lista-vezető kedvtelés, a szakmunkástanuló fiúk esetében a 20. helyen áll. (Listánkon 25 té-telt soroltunk fel!)

Olvasási szokások

A tényleges olvasási jellemzők bemutatása előtt egyetlen kitérő még engedtessek meg! Melyek a legfontosabb olvasási indítékok a 15–18 évesek körében? Azt szeretttük volna megtudni: „Véleménye szerint miért olvasnak általában a fiatalok?” A válaszok százalékos megoszlását, iskolatípusonként és nemenként bontva közöljük.

*Miért olvasnak általában a fiatalok?
(A válaszok megoszlása a megkérdezettek százalékában)*

Iskolatípus	Gimnázium		Szakmunkásképző	
	fiú (n=68) %	lány (n=142) %	fiú (n=217) %	lány (n=113) %
1. művelődés	34	35	31	36
2. szórakozás	27	28	24	29
3. kíváncsiság	15	11	13	12
4. izgalom	3	2	7	2
5. minta, utánzás	7	6	6	5
6. kötelező	5	5	2	2
7. unalom, magány	2	3	11	5
8. öröm, élmény	4	6	2	2
9. egyéb	3	3	2	5
0. nincs válasz	0	1	3	2
Összesen:	100	100	100	100
Átlagos válasz/fő	2,1	2,2	1,6	1,5

Érdekes módon a legfontosabb motívumok mentén nem találunk drasztikus eltéréseket. A magyarázatot két irányban is érdemes keresnünk. Egyrészt a szépítő, megfelelő

akaró tendencia talán a szakmunkástanulókat is erőteljesen befolyásolta, azaz „ők is tudják, mire megy ki ez a játék”, vagyis a műveltség körükben is érték, s ennek megszerzéséhez az olvasás az egyik legfontosabb eszköz. (Legalábbis a nyilatkozatok szintjén!)

Figyelemre méltó motívumokat tartalmaz a táblázat 7. és 8. sora. A menekülés inkább a szakmunkástanuló fiúkat (11 %) jellemzi, s az olvasás örömforrás mivoltát pedig a gimnazista lányok említik leggyakrabban (6 %).

Kissé tagoltabbá válik a kép, ha bemutatjuk az utolsó év olvasmányaira vonatkozó kérdésre kapott válaszok összevont táblázatát. („Próbálgjon visszaemlékezni, milyen könyveket olvasott az utóbbi 12 hónapban!” – kértük az interjú alanyát.)

(A válaszok megoszlása a megkérdezettek százalékában)

Az olvasott könyvek száma	Gimnazisták %		Szakmunkástanulók %	
	fiúk (n=68)	lányok (n=142)	fiúk (n=127)	lányok (n=113)
0 – 2 db	2	3	26	16
3 – 9 db	69	58	65	71
10 – és több	29	39	9	13
Összesen:	100	100	100	100

Az első kategóriában a nem olvasással „gyanúsítható”, saját bevallásuk szerint is rendkívül ritkán, évente csupán 1-2 könyvet olvasók találhatók, a másodikban a 2-3 havonta egy-egy művet kézbe vevők, tehát az úgynevezett időnkénti olvasók, míg a harmadik sorba a rendszeres – évi 10-12 könyvet említő – olvasók kerültek.

Az iskolatípus és a nemi szerepek közötti összefüggés a fentiekhez hasonlóan alakult is. Különösen éles formában van jelen ez az összefüggés a táblázat első sorában, a nagyon ritkán (vagy egyáltalán nem) olvasók körében. Az eddigieknél is markánsabbá válik a kép, ha az „Olvas-e jelenleg könyvet?” kérdésre érkezett válaszok megoszlását vetjük papírra: a gimnazista lányok 87 százaléka (fiúk 82 %) a szakmunkástanuló fiúk 47 százaléka (lányok 58 %) válaszolt (általunk nem ellenőrzött) igennel. Egyébként az adatok aprólékos elemzése után meg kellett állapítanunk, hogy a nemek közötti különbségek az iskolatípustól függően növekvő mértékben jelentkeznek. Vagyis a nemi szerepek befolyásolják ugyan az olvasási szokások alakulását, de az iskolatípus követelményeinek emelkedésével párhuzamosan a fokozatos kiegyenlítődésnek lehetünk tanúi. A gimnazistáknál 5 %, s a szakmunkástanulóknál pedig már 11 % a lányok előnye. Ha tehát az iskolai kényszerek – tantervek, követelmények – szorítása gyengül, például a szakmunkásképzőkben csupán hetente – kéthetente van 1 irodalomóra, ez a fiúk magatartásán, olvasási érdekeltségén látszik meg jobban, s a lányok saját örömeire is inkább hajlandók könyvet olvasni.

A mennyiségi mutatóknál jóval fontosabbak a minőséget, az olvasmányok összetételét is jelző adataink, s ez esetben a bőség zavarával küszködünk. A nagyon egyszerű „mit olvasnak fiataljaink?” kérdést négy nézőpontból közelítettük meg. (1. A kérdezés időpontjában olvasott művek; 2. Az utolsó 12 hónap olvasmányai; 3. A leginkább tet-sző művek az utóbbi 12 hónapban; 4. Maradandó élmények, emlékezetes művek minden eddigi olvasmányukból.) Nyilvánvalóan érdekes lehetne mind a négy kérdésre érkezett választómeget külön-külön elemeznünk, most azonban hely és idő hiányában mindössze egyetlen táblázat adataira és egy rangsorra szeretnénk következtetéseinket építeni. „Emel-
jen ki az utóbbi 12 hónap olvasmányai közül néhányat aláhúzással, amelyek nagyon tet-szettek és maradandó élményt jelentettek az Ön számára!” – kértük interjúalanyainktól, s a beérkezett válaszokat kategóriákba soroltuk, melyeket a műfaji és az esztétikai érték együttes figyelembevételével alakítottunk ki.

*Az utóbbi 12 hónap maradandó élményt jelentő olvasmányai
(A válaszok százalékában)*

	Gimnazisták		Szakmunkástanulók	
	fiúk (n=68)	lányok (n=142)	fiúk (n=217)	lányok (n=113)
1. Lektűr (I. Shaw, Roberts)	16	25	11	14 (1.)
2. Realisták, klasszikusok XIX. sz. és korábbi (Molière, Csehov, Balzac)	14	20	5	7 (8.)
3. Realisták, klasszikusok XX. sz. (Hemingway, Mann)	17	15	4	14 (4.)
4-5. Modern értékes (Böll, Kafka)	12	6	2	10 (10.)
4-5. Romantikus (Hugo, Dumas)	9	9	4	6 (9.)
6. Népszerű ismeretközlő (Autótípusok, Rock-lexikon)	9	4	11	8 (2.-3.)
7. Tudományos-fantasztikus (Lucas, Glut)	10	1	15	4 (2.-3.)
8. Újértékes gyermekirodalom (Kästner)	4	4	5	11 (5.)
9. Krimi (Chandler, Christie)	3	2	5	9 (6.-7.)
10. Kalandos ifjúsági irodalom (Bourroughs, Gerstäcker)	2	2	8	6 (6.-7.)
11. Szakkönyv (Czeizel, Szent-Györgyi)	3	0	1	0 (11.-12.)

*Az utóbbi 12 hónap maradandó élményt jelentő olvasmányai
(A válaszok százalékában)*

	Gimnazisták		Szakmunkástanulók	
	fiúk (n=68)	lányok (n=142)	fiúk (n=217)	lányok (n=113)
12. Visszaemlékezések, szociográfiák	1	1	1	0 (11.-12.)
Nem válaszolt	2	1	15	2
Átlagos válaszok (válaszok száma/fő)	2,6	2,4	1,6	1,8

A táblázat olvashatóságát akartuk könnyíteni részben a kategóriák sorrendjével, mely egyúttal a gimnazisták olvasmányainak rangsorát is szolgáltatja, részben pedig a zárójeles számsorokkal, melyek a szakmunkástanuló fiúk és lányok együttes válaszaiból adódó sorrendet mutatják.

Az adatsor feltehetően megmutat valamit a vizsgálati személyek olvasói ízléséből is, hiszen a kiemelkedő élmények valószínűleg az olvasói elvárások és a művek által közvetített történések, értékmozzanatok bizonyos mértékű megfeleléseit is jelzik. A nemek közötti eltérések az előzőekhez hasonlóan itt is felbukkannak, részben az iskolatípussal összefüggésben (lektűrök, modern értékes művek a gimnazistáknál népszerű ismeretközlő könyvek és a gyermekirodalom a szakmunkástanulóknál), részben pedig attól függetlenül, mint például a tudományos-fantasztikus irodalmat szinte kizárólag a fiúk olvassák. A rangsort ugyan mindkét iskolatípusban a lektűrök vezetik. Az értékes szépirodalom egésze (romantikus, klasszikusok, a kortársi irodalom legjava) alapvetően másként ítélődik meg az eltérő oktatási és képző intézményeket látogató ifjúság körében. A legkirívóbb különbséget éppen a modern értékes irodalommal szembeni magatartásban kell tapasztalunk, akár az egyszerű olvasottsági adatok, akár pedig a kiemelkedő élmények felől közelítve egyaránt tetemes ízlésbeli távolságot kell regisztrálnunk (4.-5. kontra 10. hely a kortársi, modern értékes művek a bemutatott táblázat rangsoraiban).

Ígazságtalanok lennének azonban, ha említés nélkül hagynánk a szakmunkástanulóknál a népszerű ismeretközlő- és a tudományos fantasztikus irodalom iránti kifejezett érdeklődést; illetve a javuló tendencia bizonyos jeleit. Az egy évtizeddel korábbi adatokhoz viszonyítva a jelen szakmunkástanulóinak olvasmányszerkezete (a könnyű és az értékes irodalom aránya) már igényesebbnek látszik. (Ferge 1979.)

Megkímélve az olvasót az eddigieknél is részletezőbb táblázatok elemzésétől, de egyúttal bizalmat is kérve, csupán a végső tanulással szolgálunk: A gimnáziumi évek (a tantervek, a követelmények) jelentős mértékben változtatják az odajárók olvasási szokásait, ízlését, a szakmunkásképző intézetek ilyen irányú hatásáról viszont inkább csak negatív értelemben lehet beszélni. Az egyik (a kisebbség) oldalán az igényesség fokozódása, a másikon (a többségén) pedig a stagnálás, az alapvetően szórakoztató szintű művek keresése a jellemző. Amint az már korábban is jól látható volt a mennyiségi és minőségi

mutatók skálájának két végpontján mindig a szakmunkástanuló fiúk és a gimnazista lányok állnak. Vagyis a többek között irodalmi műveltséggel is felvértezett, a humán értékek iránt fogékonyabb (ma még) gimnazista lányok, s e „hiábavaló” dolgokat nem kedvelő, (elvető) szakmunkástanuló fiúk képviselik majd a jövő családjaik jelentős részében az anyai és apai személyiség-modelleket.

Könyvtárhasználat

A „mit olvas?” jellegű kérdések után, most a **hogyanról** ejtünk szót. „Hogyan szokott Ön könyvet olvasni, használni?” – tettük fel a kérdést, melyben 11 részkérdésre vártuk a 3–3 fokozatú (soha, ritkán, gyakran) válaszokat.

A terjedelmes táblázat adataiból most csupán néhány sort mutatunk be.

(A „gyakran” válaszok megoszlása a megkérdezettek százalékában)

Olvasási módok	Gimnazisták		Szakmunkástanulók	
	fiúk	lányok	fiúk	lányok
Az olvasott regény egyes részeit kihagyja, átugorja	0	2	6	12
Előre megnézi a regény befejezését	4	9	8	11
Újat kezd, mielőtt befejezi az előzőt	15	16	1	4
Egyvégtében vagy kis megszakításokkal olvas	37	37	24	23
Újra elolvas bizonyos könyveket	32	23	17	13
Olvasás közben visszalapoz	22	22	13	11
Meg-megáll és elgondolkodik	22	22	12	13
Olvasás után hosszabban elgondolkodik	25	23	9	9

A könnyed, szórakoztató, örömkereső olvasási mód elterjedtségére utalhat például, amikor az olvasó a szépirodalmi művek bizonyos részeit (tájéleírásokat, belső monológokat, lélekrajzot, stb.) rendszeresen átugorja, kihagyja, hogy minél hamarabb ismét a cselekményes, párbeszédes, fordulatos, izgalmas részleteket élvezhesse. Hasonlóképpen a gyors kielégülésre törekvést, a késleltetési mechanizmusok csökevényes voltát jelzi táblázatunk második sora is.

Az első két számsort áttekintve a lányokat örömkeresőbbnek találjuk, s az iskola-típusok szerinti lépcsőfokok is újra meg újra összeállnak. A táblázat 3. és 4. sora (több könyv egyidejű- és egyvégtében olvasása) a jó értelemben vett örömszerző motívumok erejét jelzi. Az olvasás közbeni intellektuális munkavégzés megnyilvánulásait kerestük

az 5–8. sorokban megjelenő kérdéseinkkel, s érdekes módon csupán az ismételt olvasás mentén találtunk markáns eltéréseket a fiúk javára. Ugyanakkor az is nyilvánvalóvá vált, hogy a gimnazisták a szakmunkástanulókhoz képest nemcsak többet és igényesebben, hanem más módon is olvasnak. A késleltetési mechanizmusok, „a kerülő utak” erősebb működése, az intellektuális munka végzését is szívesebben vállalókat jellemzi. Mellékesen jegyezzük csupán meg: az olvasás közbeni lapszéli jegyzetek készítését, s az olvasónapló vezetését mindössze a megkérdezettek 1–3 százaléka mondja gyakori tevékenységnek. Természetesen, ha csupán a bizonytalan jelentésű „előfordul” kategóriát is komolyan vesszük, akkor a jegyzetelés már 15–25, a naplózás pedig 5-10 százalékkal jelentkezik, s ráadásul az iskolatípusonkénti eltérések itt rendkívül csekélyek.

Egy fokkal direktebb módon közelítettük a „könyv mint munkaeszköz” kérdéskört:

„Vannak-e olyan könyvek a tankönyveken kívül is, amelyeket tanuláshoz, az iskolai és egyéb feladatok megoldásához szokott használni?”

(A tankönyveken kívül használt könyvek megoszlása a válaszok százalékában)

Könyvtípus	Gimnazisták		Szakmunkástanulók	
	fiúk %	lányok %	fiúk %	lányok %
1. Kézikönyvek, lexikonok	23	28	15	22 (1.)
2. Szótárak	13	20	7	15 (4.)
3. Történelem	11	10	6	7 (5.)
4. Matematika, fizika	12	5	4	3 (6.)
5. Biológia, kémia	13	3	7	1 (8.-12.)
6.-7. Szakirodalom	5	3	22	11 (2.-3.)
6.-7. Irodalomtörténet	2	6	1	2 (8.-12.)
8. Földrajz	3	3	3	3 (7.)
9. Életrajz	1	6	1	2 (8.-12.)
10. Egyéb szépirodalom	1	3	1	1 (13.-14.)
11. Útleírások	1	2	2	1 (8.-12.)
12. Kötelező szépirodalom	2	0	2	1 (8.-12.)
13. Idegen nyelv	1	1	0	0 (17.)
14. Képzőművészet	1	0	0	1 (15.-16.)
15. Műszaki táblázatok	1	0	1	0 (15.-16.)
16. Vers	0	1	1	1 (13.-14.)
Nincs válasz	2	2	29	27
Válaszok átlagos száma (válasz/fő)	2,9	2,9	0,4	1,5

(A táblázat rangsora a gimnazisták – fiúk + lányok – összesített adatai nyomán alakult ki, s az utolsó oszlop zárójeles számai pedig a szakmunkástanulók – fiúk + lányok – összesített vála-
száiból összeálló rangsort jelzik.)

Ugyanezt a kérdést egy korábbi vizsgálatunkban már a felsőtagozatosoknak is feltettük. A részletek ismétlése nélkül csupán a két szélső pólust idézzük fel a válaszokból: 3-nál több könyvet mindössze 8% említett, míg egyetlen választ sem adott a megkérdezettek negyede, főként a kevésbé iskolázott szülők gyermekei. A fejlődés ezen a téren tehát nyilvánvaló, a tantervek ilyen irányú változásai máris komoly eredményeket hoztak. Hol tarthatnánk, ha még a pedagógusképzés és továbbképzés rendszere is lépést tartana a tanterv követelményeivel (*Merkovszky P. 1980. Bernáth J. 1984.*), illetve az iskolai könyvtárak hálózata kielégítőbb volna?

A nemenkénti és iskolatípusonkénti különbségek a fentiekhez hasonlóan jól magyarázhatók. Talán csak a rangsor egészét érdemes kommentálni. A reáliák dominanciája egyértelműen tükrözi az utóbbi évtizedekben lezajlott óraszám-változásokat, s talán „korunk szellemét” is. Kivételként kezelhetjük a történelem előkelő harmadik helyét, mely mögött inkább a társadalom egészének határozottan megelégnült történelmi érdeklődését, s e jelenséget időben felismerő (kiszolgáló, gerjesztő?) okos kiadói stratégiát, azaz a bő választékot kell látnunk, s nem csupán a középiskolai történelemoktatás sikerességét, népszerűségét.

A szépirodalmi jellegű olvasmányok a rangsor derekán és végén jelennek meg, s ez a felnőtt társadalom olvasási szokásaiban lezajló változásokkal is összefügg (*Gereben F. 1982.*) Mint ismeretes az olvasás általános térvesztésén belül a nagyobbik vesztes a szépirodalom, s mint látjuk ennek a tendenciának feltehetően a folytatása is várható. (Természetesen sietve jegyezzük meg: itt a kérdés jellege is ebbe az irányba sodorta a válaszok többségét!)

Könyvtárhasználat

Elsőként a könyvtárhasználat legközvetlenebb mutatóit vizsgáljuk meg iskolatípusonkénti bontásban!

Tagja-e valamilyen könyvtárnak?

(A válaszok megoszlása a kérdezettek százalékában)

	Gimnazisták %(N=210)	Szakmunkástanulók %(N=330)
nem tag	10	44
csak iskolai könyvtárban	19	18
csak közművelődési könyvtárban	29	30
több könyvtárat is használ	42	7

A két szélső kategória – a könyvtárat egyáltalán nem használók és a többszörös könyvtári tagság – mutat nagyon jelentős eltéréseket.

Az összevont táblázatunk elrejtí, de természetesen a lányok minden csoportban szorgalmasabb könyvtárlátogatónak bizonyulnak a fiúknál. Az eltérések mértéke azonban az oktatási intézmények fajtájától jelentős mértékben függ. A gimnazistáknál szinte elhanyagolható, s a szakmunkástanulóknál már komoly.

Jól tudjuk, hogy az elvileg azonos követelményrendszerrel dolgozó általános iskola nagyon is különböző – a szülők társadalmi helyzetétől függő – hatékonysággal továbbítja az ismeretek és készségek rendszerét, s hiába állnak sok esetben a szakmunkástanulók rendelkezésére is viszonylag jól felszerelt könyvtárak, nem teszik jelentős részüket sem olvasóvá, sem könyvtárhasználóvá. Figyelmeztetnünk is kell azonban az olvasót a fenti adatsorok értelmezésekor: egyrészt a szépítés, az impressziókeltés mozzanata kivédhetetlenül megjelenik minden ilyen jellegű vizsgálatban, tehát az adatok részben jobbák, mint a valóságos helyzet, másrészt néhány esetben az „elszenvedett”, kötelező, iskolai könyvtárban tartott órát a hivatalos statisztika ugyan könyvtárhasználatként tartja nyilván, de a résztvevők bizonyos hányada számára ugyanez nem így minősült. Természetesen a könyvtárban zajló órák jelentőségét egy percre sem akarjuk vitatni, hiszen az érdeklődés felkeltésének, a készségek kialakításának nyilvánvalóan egyik fontos láncszeméről van szó.

A könyvtárhasználat tartalmának legfontosabb tendenciáit három kérdéssel próbáltuk felderíteni.

Mit csinált legutóbb a könyvtárban?

(A válaszok megoszlása a megkérdezettek százalékában.)

	Gimnazisták (N=210) %	Szakmunkástanulók (N=330) %
Kölcsönzött	62	37
Tanult, jegyzetelt kézikönyvet, folyóiratot használt	23	10
Újságot, képeslapot nézegetett	9	4
Böngészett	6	5
Zenét, nyelvleckét hallgatott	3	4
Beszélget, játszik, segít	1	1
Iskolai órán, rendezvényen volt	1	2

A kölcsönzés változatlanul domináns elem, de a helyben használt, a kézikönyvtár és a folyóirat használata a felnőttek körében tapasztalt tendenciákkal együtt mozogva, erősödni látszik. Nyilvánvalóan egyre többen kapnak ilyen jellegű feladatokat, s a könyvtárak is fokozatosan válnak alkalmasabbá az ilyen irányú igények kielégítésére.

Az iskolatípusok közötti különbségek refrénszerűen itt is felbukkannak, s ezért az indoklást már szükségtelen ismételnünk.

A jelzett nagyságrendnél (4%) feltehetően jelentősebb ügyet képvisel a szakmunkástanulók esetében a fonotéka használata. Sokuk számára a zene, s azon belül is a divatos beat, rock, folk, vagy pop lemezek hallgatásának lehetősége jelent igazán fontos vonzót a könyvtárakban. Jó lenne ezt a szálát tudatosan hasznosítanunk már a könyvtári felszerelések megtervezésekor, beszerzésekor, beépítésekor. A szakmunkástanulók többsége valószínűleg a zenehallgatáson keresztül tehető leginkább könyvtárhasználóvá. Gondoljunk csak a *Hair*, a *Szupersztár* és az *István a király*, illetve az éppen divatos lemezek tömeges hallgatottságára közművelődési könyvtárainkban. A folytatást, az érdeklődési kör kitágítását természetesen nem automatikusan bekövetkező eseményként várhatják a könyvtárosok, hanem jól átgondolt, több lépcsős erőfeszítés adhat csak reményt.

... és ami összeköt

Az előzőekben főként a jól felismerhető választóvonalakra, eltérésekre hívtuk fel az olvasó figyelmét, s rejtve maradtak az egyértelmű összekötő szálak, a jellegzetes hasonlóságot mutató tendenciák.

Ezekről az összefüggésekről máshol már (Nagy A. 1986. a, b, 1987) részletesebben írtunk, s ezért itt a bizonyító adatsorok mellőzésével, csupán utalunk bizonyos vizsgálati tényekre.

Az értékfelismerési készség fejlettségét próbáltuk meg felderíteni, amikor versrészletek megítélésére kértük a vizsgálati személyeket. Az adatok összesítése után rezignáltan kellett tapasztalnunk, hogy a gimnazisták értékítéletei alig-alig biztosabbak, mint a szakmunkástanulóké. Ugyanezt a homogenizálódási tendenciát mutathattuk ki, amikor a tetsző és elutasító versrészletekről, az olvasás indítékairól és hatásairól, az emlékezetes könyvéményekről fogalmazták meg értékítéleteiket, indokolták véleményüket.

A fenti összkép természetesen némileg módosulna, ha az extenzív vizsgálatunkat további intenzív adatfelvételekkel is kiegészíthetnénk. Vagyis, ha nem csupán az „átlagra” kellene koncentrálnunk, s egy-egy jellegzetes csoportról is készíthetnénk hasonló jellegű részletgazdag pillanatfelvételeket.

Az okok felderítése során feltétlenül említést kell tennünk az általános iskolai tantervek, követelmények és módszerek homogenizáló, az egyéni olvasatokat háttérbe szorító jellegéről is. Ugyanakkor ezek az „összekötő hidak” közös jellegzetességek bizonyos derűlátásra is adnak okot: a szakmunkástanulók az alapvetően másfajta követelmények, a hajnali kelések, a gyakori utazások, a sokszor kietlen kollégiumi szobák, a nem mindig felkészült pedagógusok és könyvtárosok, a tantervi hiányosságok, tehát a sokféle hátrahúzó tényező ellenére sem szakadtak talán végletesen le a gimnazisták élenjáró csapatától. Tehát esetükben még van mit és miért fáradozni.

Egy sorral hátrább

Befejezésül szeretnénk még néhány szinte véletlenszerűen kiragadott példát felillantani vizsgálati adattárunkból, hogy az olvasó némi fogalmat alkothasson a számunkra kulturális hátrányként tapasztalt jelenségek hátterének sokféleségéről és mélységéről. Négy portrévázlatot mutatunk be, a minta megközelítően 10%-át képviselő csapatból. Az ő helyzetük a legrosszabb minden tekintetben, ők még szakmunkásképző intézetekben sem tanulnak.

K. Csaba 18 éves betanított munkás, a 8. osztályt elvégezte, Baracsán él, Budapesten dolgozik.

Özvegy édesanyja — akinek 6 elemije van és háztartásbeli — 9 gyermeket nevel(t). Soha nem volt könyvtári tag, olvasni nem szokott. A bemutatott versrészletek közül többek között József Attila sorait értékelte a legmagasabbra, de Pilinszky és Radnóti mondataiból saját bevallása szerint „egy szót sem értett”. Legnagyobb kívánságai: kocsis, jó anyagi körülmények, egészség, családi biztonság. Gyűlöli a munkát, a veszekedést és az otthonléte.

C. József 15 éves, 6 osztályt végzett a kisegítő iskolában, cigány segédmunkás Tokodon. Apja analfabéta, nyugdíjas segédmunkás. Anyja 2 elemi végzett és 11 gyermeket szült. Többszöri kérdésre is csak általában a meséket emlegeti. A versrészletek közül az egyik heves pozitív érzelmi reakciót vált ki belőle: „Mebántottak valakit és könyörög, hogy ne bántsák tovább”. *„Ha nagyon feszítjük, / Elpattan a húr is: / Ne bántsd a szívemet, / Tele van az úgy is.”*

A legkevésbé tetsző részlet elutasításának indoklása: „mert tolvajokról szól” *„Ha nem szorítsz úgy kebeledbe, / mint egyetlen tulajdonod, / engem, míg álmodol nevetve, / szétkapkodnak a tolvajok / s majd sirva dőlsz a kerevetre! / mily árva s mily bolond vagyok!”* / (József Attila)

Legnagyobb vágya: ház, kocsis, nősülés. Kizárólag a verekedést gyűlöli.

N. Margit 16 éves betanított munkás Szeghalom, tanyán él szüleivel. Házasságon kívül 5. hónapos terhes. Apja éjjeliőr, akinek 6 osztálya van, anyja háztartásbeli, 2 osztályt végzett és két gyermeket szült. Olvasmányai közül a Grimm mesék, Móricz és Cooper bukkan fel emlékezetében. Móriczot különösen kedveli, mert „a valóságról, a szegény emberekéről írt.”

Szerinte „legszebben írt a szerelemről” tehát a legjobban tetszett (Farkas G.), *„Te még sokat és sokszor fogsz szeretni / Ugy mint most engem, vadul, esztelen, / Én nem fogok mást, csak téged szeretni, / S a halálom lesz ez a szerelem.”* illetve „gúnyosan írt a szerelemről” s ezért nem tartotta értékesnek. *„Megerszoktalak, akár a levegőt, / bármerre nézek, mindenütt te vagy, / szekrényem alján, a fiókjaimban, / az agyvelőmben, és nem veszlek észre /”* (Kosztolányi Dezső.)

Legnagyobb kívánságai: új családi ház, több fizetés és jobb szórakozási lehetőség. Gyűlöli az italozást, a csalást, a hazugságot és a mások kihasználását.

V. Emília 18 éves állami gondozott. Kecskeméten él. Apja öngyilkos lett, anyja meghalt, 4 testvére van. Rendszeresen dohányzik, iszik, időnként ragasztózik, amit nagyon jó-

nak tart. Nem dolgozik, nem tanul, várja, hogy történjék valami. Kedvenc szerzői Beecher-Stowe, Gárdonyi, Knight és Juhász Gyula. Legértékesebbnek Pilinszky 4 sorát tartja (amit a többség ingerülten elutasított) a bemutatott részletek közül.

„Tetszik a tartalma. Magányosságot, elkeseredettséget fejez ki. Mélyebb érzést ír le.”
 „*Csukott ajtókon zörgetek, / Sötét szobád, akár az akna, / A falakon hideg lobog, Sírásom mázoló a falra.*”

Legrosszabb volt véleménye szerint a H jelű vers (Szabó L.) mert: „Olyan ember érzését fejezheti ki, aki már lassan torkig van mindennel.”

„*Nem te csókolsz, ha csókolsz: ne rajongj, / ne hősködj, ne isteniülj oly nagyon: / valami világméretű hatalom / vezetőke vagy, eszköze bolond / játékszere, hullám csak a tavon.*”

Legnagyobb kívánságai: ne kelljen az embereknek félnie, minden ember szeresse egymást, szabadság, ha lennének szülei... Gyűlöli a kétszínűséget, a háborút és a pénzt.

Értük – akik még szakmunkástanulókka sem válhattak, mert gyerekfővel család-fenntartók lettek, mert kiséítőbe kellett járniuk, mert cigányok, mert állami gondozottak, mert kívül és/vagy belül sérültek – terheik könnyebbítéséért, hátrányaik leküzdéséért, olvasási kultúrájuk fejlesztéséért vajon ki és milyen sikerrel fáradozik?

IRODALOM

BERNÁTH József: A pedagógusjelöltek felkészítése a könyvtárhasználat tanítására = Könyv és Nevelés 1984. 1. szám

FERGE Zsuzsa: (szerk.) Pedagógusok és tanulók a szakmunkásképzésben Bp. 1979. MTA Szociológiai Kutató Intézet 88 p.

GAZSÓ Ferenc – PATAKI Ferenc – VÁRHEGYI Ferenc: Diákéletmód Budapesten Bp. 1971. Gondolat.

GEREBEN Ferenc: A könyv és az irodalom közönsége = Az olvasás anatómiája Szerk. Hajdú Ráfis Gábor és Kamarás István Bp. 1982. Gondolat.

Ifjúságstatisztikai adattár 1984. Bp. 1986. Központi Statisztikai Hivatal. 156 p.

MERKOVSKY Pál: Az önálló könyvtárhasználatra nevelés és ami mögötte van = Könyvtáros 1980. 12. szám

NAGY Attila: A 15–18 évesek olvasási kultúrája = Kortárs 1986. 2. szám

NAGY Attila: Versolvasás és -értékelés a 15–18 évesek körében = Magyar-tanítás 1986. 1. szám

NAGY Attila: Olvasás és személyiségfejlesztés (megjelenés alatt)

HÁTRÁNYOS HELYZET – TEHETSÉGGONDOZÁS – OLVASÓTÁBOR

KOCSIS ISTVÁN

A közművelődési könyvtárak munkájában az olvasótábori mozgalom kialakulása óta gyakorlattá vált a táborok szervezése, amelyekről köztudott, hogy az utóbbi 15 évben honosodtak meg új színfoltként közművelődésünkben.

1972-ben a fiatal írók által indított kezdeményezés egyszerre kínálta a lehetőséget a tehetséggondozáshoz, a hátrányos helyzetben lévő fiatalok művelődési esélyeinek javításához, a személyiség fejlesztéséhez, a nem felülről kezdeményezett közösségépítéshez. A Magyar Írók Szövetségének akkori titkára a kedves emlékü *Fabián Zoltán* „lélekipendítésnek” nevezte azt a 10–12 napos folyamatot, amelyet az akkori fiatal írók olvasótábornak kereszteltek el. Az új művelődési forma viszonylag gyors térhódítása könnyen magyarázható. Indulásának időszakában kezdtek a válság jelei kibontakozni a hazai ifjúsági klubmozgalomban, néhány kivételtől eltekintve a színjátszásban, az irodalmi színpadi mozgalomban. Vagyis mindazon művelődési formákon, közösségeken belül, amelyek felülről irányítottan, a fenntartói akarat igazolásaként verbuválódtak.

Az első olvasótáborban 1972-ben Hatvanból és a városkörnyéki községek iskoláiból szervezett 30, 6.7. osztályos tanuló vett részt. A kiscsoportok vezetői *Kovács István* költő, *Mócsi Ferenc* író, *Ratkó József* költő, *Varga Csaba* író, *Vasy Géza* irodalomtörténész voltak. A mozgalom gyors fellendülése ellenére a tábori munka gyakorlata nem volt teljesen zökkenőmentes. Ugyan már akkor elhangzott, hogy az olvasótábor a szocialista demokrácia kiszélesítésének a gyakorló terepe, a kezdeti években – és később is – nem egy konfliktushelyzet alakult ki a táborokat szervezők és a művelődés helyi irányítói között. Hatvanban is csak 1979-ben értek meg a feltételei annak, hogy újra olvasótáborot szervezzünk

Újbóli elindulásunk évében a középiskolás korosztályhoz fordultunk. Gimnazistákat és szakmunkástanulókat hívtunk meg, összesen 30 főt. Látszólag könnyelműségnek tűnhet a kétféle iskolatípusból érkező fiatalok egy tábori közösségen belüli összeeresztése, de sem az elindulás évében, sem később ebből különösebb gondjaink nem adódtak.

1980-ban a körülmények lehetővé tették egy másik korosztálynak szervezett olvasótábor elindítását is. Hatvan köztudottan vasutas település. A helyi segítség és vállalkozó kedv alapján létrehoztuk a vasutas szülők 6., 7. osztályos gyermekeinek olvasótáborát. Mindkét tábori gyakorlatunk azóta is folyamatos.

A tábori elképzelések megfogalmazásakor elsődlegesnek tekintettük – természetesen az életkori sajátosságok figyelembevételével – a hazaszeretet, a nemzeti hovatartozás érzésének tudatosítását, a közösségi szellemet a képességek, a kreativitás fejlesztését,

a könyvre, az olvasásra történő orientálást. Olvasótábori munkánkat egységes folyamatnak fogtuk fel, amely nem a tábor első napjával kezdődik és nem az utolsó napjával ér véget. Egy-két hónappal korábban megismerkedtünk azokkal a gyerekekkel, akikkel együtt akartunk dolgozni. Családi helyzetükről, iskolai megítélésükről az őket tanító pedagógusok információi alapján igyekeztünk előzően tájékozódni. Beszélgetésekre, a tábori koncepciót is segítő találkozókra, előadásokra hívtuk őket. Ugyanezeket a módszereket alkalmaztuk a táborok befejezése után is. Így szinte természetesnek tűnt, hogy többségükkel nem szakadt meg a kapcsolat. Látogatói voltak a különféle helyi eseményeknek, a könyvtár irodalmi és egyéb rendezvényeinek. Az éveken át eredményesen működő zenei szemináriumaink alapközösségét mindig az elmúlt nyár olvasótábori közössége alkotta. Főleg a középiskolás fiatalok esetében volt ez igen nagy jelentőségű. Egyszerre elkezdtek mozogni a város közéletében, meg mertek szólalni a különféle helyi fórumokon, találkozókon. Aktivizálódtak a helyi társadalom helyi cselekvési lehetőségein belül.

Fontosnak éreztük, hogy a táborok 10–12 napos időtartama élményekben bővelkedjen. Olyan emberekkel találkozhassanak gyerekeink, akik kiváló szakmai felkészültségük mellett egyéniségük sugárzásával is érvényt és hitelt tudjanak adni az általuk mondottaknak. A gyerekek személyes cselekvésük által is megélhessenek olyan élményeket, amelyek emlékeztetések maradnak a számukra, és ha úgy tetszik, mint elmesélhető történetet raktározhassák el emlékeik között. „Az esemény jön és elszuh, az emlékek száz ideje van.” Ezt a szép Weöres Sándor-i gondolatot igyekeztünk munkánkban a gyerekek érdekében érvényre juttatni. Mindkét korosztálynál évente visszatérő esemény volt egy-egy irodalmi mű közösségi feldolgozása, annak együttes értelmezése, önmagunk és a szülők előtti bemutatása. *Kamarás István*: Bulánvölgyi vasútállomások, vagy *Molnár Ferenc*: Pál utcai fiúk című műve kiváló „alapanyagot” jelentett az általános iskolások esetében a haza, a barátság, a szeretet fogalmainak együttes kibontásához, cselekvő módon való értelmezéséhez. Az „édes grund” fogalma szinte kínálta a kiscsoportos beszélgetések alkalmára az együttes töprengést, hogy napjaink Gerébje, Koltayja, Bokája és Nemecekje a saját életében, gondolatvilágában hogyan és miként találhat féltett és védelemre méltó grundokra. Ezeket a tábori élményeket mintegy megkoronázta minden évben a MÁV által részünkre átadott különvonat, az egy valószínű műemlék gőzmozdonnyal, három I. osztályú vagonnal – amely éjszaka a szálláshelyük is volt – felkereste hazánk valamelyik Hatvanhoz közeli szép vidékét. A kirándulás megint kínálta a nagyszerű feladatot. Megismerni az adott tájegységnek földrajzi, történelmi, irodalmi nevezetességeit, a velünk és értünk dolgozó vasutasokat, akik a szerelvényt továbbították. Beleélni magunkat egy érdekes, szép foglalkozás emberi, műszaki, közlekedéstörténeti rejtelmeibe. Miközben 40 km-es sebességgel „robog” velünk a kisvonatunk, kinézni a kanyarban, hogy a műemlék mozdony ütközőjén megvan-e még az első táboros nemzedék által batikolt olvasótábori zászló, amelynek az alapszíneit alig-alig lehet megállapítani a ráakódott füsttől és koromtól. De ez a zászló éppen ettől és ezért szép. Nagy kaland volt ez a tábor nekünk szervező könyvtárosoknak, kiscsoportvezetőknek, segítő, közreműködő vasutasoknak, szülőknek, akik visszaérkezésünket mindig izgatottan várták a hatvani pályaudvaron. Nagy kaland volt a gyerekeknek, akik az átélt élmények alapján nem tudtak szabadulni sem egymástól, sem csoportvezetőiktől és a saját ötleteik alapján karácsonyi ünnepet szerveznek maguknak, s nekünk felnőtteknek a könyvtárban.

Kellettek hozzá a nagyszerű emberek; a vasútigazgató Miskolcra, a helyi és nem helyi kiscsoport-vezetők és egy olyan vasutas gárda, amely ugyan mosolyog rajtunk, nosztalgiaivonatnak nevezi kisvonatunkat, de a mosoly mögött ott van a felelősségük, értünk történt összehangolt cselekvésük, és ellenszolgáltatás nélkül végzett munkájuk. (Csak megemlítem, hogy egy ilyen utunk alkalmával közel 100 q szenet kellett a mozdony kazánjába belapátolni.) Nem közömbös a tábori munkánkban a színhely sem. A nagykökényesi Általános Iskola igazgatója, *Török László* évek óta otthont ad nekünk és nem félti tőlünk saját kezűleg festett iskoláját, beengedi a honvédségi vaságyakat a tantermekbe. Az iskola udvara és parkja tetszés szerint alakul át grunddá, fűvészkertté, Bulánvölgygé, de jól mutat rajta a jurta, a középiskolás gyerekekkel bemutatott Énekes madár díszlete, *Ratkó József: Segítsd a királyt!* című drámájának a „kápólnája”.

Középiskolás táborainkban az általunk fontosnak ítélt elképzeléseinket még nagyobb mélységekben lehetett kibontani. A 16–18 évükben járó gyerekek már szinte partnereinkké váltak a tábori célok megvalósításában. 1981-től kezdődően középiskolás táborunk a 10–14 napos együttlétből 3–5 napot utazással tölt. Alapgondolatunk minden évben megegyezik abban, hogy feldolgozzuk Magyarország történelmének egy-egy korszakát. A kiscsoportvezetők mellett felkészült előadókat hívunk, akik történelmi, irodalmi, tudománytörténeti ismereteinket gazdagítják. Elkészítjük a korszakhoz kötődő szöveggyűjteményünket, daloskönyvünket, kiválasztjuk a megfelelő színdarabot, amelyet feldolgozunk, és egyheti Nagykökényesen eltöltött munka után 4–5 napos útra kelünk, hogy a környező szocialista országokban élő magyar nemzetiség kultúrájával a helyszínen megismerkedjünk. Ebből a folyamatból az utóbbi 3–4 év gyakorlatára szeretnék visszapillantani, főleg azokra a tábori élményekre, amelyek mások számára is tanulságosak lehetnek. Nehéz ezeket a tapasztalatokat egy cikk keretében visszaadni, hiszen igazán csak azok tudják értékelni, akik a tábori közösséggel együtt átélték.

1984-ben a honfoglalás korát, ezt követően az államalapítást, *I. Istvánt* választottuk táborunk témájául. Ahhoz, hogy igazán átéljük a kort, a szakkönyvek és *Kisterenyei Ervin* képzőművész barátunk segítségével – aki kiscsoport-vezetőként volt köztünk – építettünk egy jurtát. Ebben az évben *Ratkó József: Segítsd a királyt!* című drámáját választottuk ki feldolgozásra és bemutatásra. A jurta építése és a *Ratkó*-drámából kamatoztatható ismeretek hozták magukkal, hogy *Kisterenyei Ervin* csoportjának tagjai „pogányokká” váltak, a *Ratkó*-drámából idézett mondatokkal hirdették függetlenségüket. Ugyanennek a függetlenségre való törekvésnek a jelei valósultak meg a jurta felépítésénél, ahová *Arató Antal* és *Román Éva* kiscsoportjainak tagjai csak a jurta oldalára kiakasztott deszkán kopogtatva léphettek be. Mindezt rövidesen megelégtették a kívülrekedtek, akik egy székegy rovásírással megírt hadüzenetet juttattak el a jurtába. Ezzel békés meghódolásra szólították fel a pogányokat s közölték velük, ha erre nem hajlandók, akkor – csapatukat kiegészítve „*Ottó* császár” hadaival, azaz *Zombori Ottó* kiscsoportjával – melyik este kerítenek sort a megkeresztelésükre. Végül is a *Ratkó*-dráma mellett még egy nagy színjáték játszódott le a táboron belül, nevezetesen a „pogányok” megtérítése és a jurtának „katedrálissá” történő kinevezése. Egy fél napon át lázasan készülődött az egész tábor a nagy „csatára”. A hithű „keresztények” templomos zászlókat rajzoltak maguknak csomagoló

papírból, kinevezték a táborban tartózkodó *Turcsány* Pétert „Püspök úrnak” és az ő áldásával indultak harcba, a pogányságot szimbolizáló jurtnak bevételére. A csata kimenetele végül is a spontán módon összeállt forgatókönyv íratlan szabályainak megfelelően alakult. A hitvitákra emlékeztető szócstaták után végre létrejött a kiegyezés, a pogányok megtértek, és a jurta az egész tábori közösség részére szolgált alkalmi hálóhelyként, meggyezve abban is, hogy mikor melyik csoport veszi igénybe.

A tábor őszinte légkörét tovább gazdagította *Vekerdi* László tudománytörténésznek a korszakról elhangzó előadása, amely még jobban motiválta a Ratkó-dráma értelmezését. *Ördög* Mária segítségével gregorián dallamokat dúdolva sorakoztak fel a gyerekek a bemutatóhoz, és bár szöveggel a kezükben adták elő a kiválasztott részleteket, felfokozott izgalmukat talán az példázza a leghívebben, hogy a bemutató délutánján a szereplők a bokrok között le-fel sétálva olvasták, gyakorolták szerepeiket. Ez idő alatt a tábor többi tagjai a díszleteket készítették és berendezték a „színpadot”, a nézőtérnek kinevezett udvar egy részét.

A tábor úticélja az Őrségbe vezetett. Egyhetes Nagykökényesi tartózkodás után, a bemutató másnapján hajnalban buszba pakoltuk összes málháinkat, a sátrakat, a mozgókonyhát és elindultunk. Első állomásunk Budapesten a Parlament épülete volt, mint államiságunk leglátványosabb megnyilvánulása. A szakszerű vezetés után Veszprémben *Balogh* Ferencné a megyei könyvtár munkatársa, az azóta elhunyt *Harmat* Istvánnal, nyugalmazott múzeumigazgatóval nagyszerű várostörténeti sétára kalauzoltak minket, összefüggésben táborunk alap gondolatával, *I. István* és *Gizella* királyné örökségével. Innen utaztunk másnap Székesfehérvárra, ahol a múzeum munkatársai voltak házigazdáink. Elmesélték a királysírok nem éppen megnyugtató állapotát, a folyamatban lévő feltárást. Továbbhaladva Iszkázon tisztelegtünk *Nagy* László emlékházában a költőnek, majd Pannonhalmára érkezve *Csóka* Gáspár perjel vezetésével jártuk végig az apátságot. Szívet szorongató élményünk volt, hogy a tábor tagjai kezükbe vehették a Tihanyi Apátság alapítólevelét, s alapos kalauzolást kaptunk a műemlékkönyvtárban. Ötnapos utazásunk utolsó állomására az Őrségbe érkezve, a nagyrákosi iskola udvarán állítottuk fel sáttáborunkat. Innen vezetett az utunk a veleméri Árpád-kori templomhoz, amelynek freskóit Kisterenyei Ervin képzőművész restaurátor barátunk ismertette. Bebarangoltuk a szerez településeket, Szalafőt, Pityerszert, Baksaszert, megnéztük a gödörházi fazekasmúzeumot. A velünk tartó *Turcsány* Pétert versre ihlette a nagyrákosi temető, ahol a gyerekekkel bolyongva összetalálkoztak a pappal, tőle tudták meg, hogy fogy az itt élő népesség. Tizenöt-húsz temetés van egy évben és ezzel szemben csak 4–5 az újszülöttek száma. Ennek a tábornak az őszi találkozása, a tábori programok együttes kiértékelése volt a fóruma annak a döntésnek, hogy a következő évben Erdélybe utazunk és a tábori munkát meghatározó korszakunk a reformáció elterjedése lesz Magyarországon. 1985-ben, a már megszokott helyünkön Nagykökényesen augusztusban ismét 35 fiatal középiskolás diákkal – részben szakmunkástanulók – kezdtük el a közös munkát. *Bethlen* Gábor és *Pázmány* Péter korát választottuk a szűkebb megismerés témaköréül. A bemutatandó darab ez alkalommal *Sumonyi Papp* Zoltán: *Pázmány* című műve volt. Tábori együttlétünk alatt egy előre összeállított szöveggyűjtemény segítségével igyekeztünk magunkat mind jobban beátni a közösen kiválasztott korba.

Sumonyi Papp Zoltán drámája egyfelől segítette a korszakon belüli tájékozódást, másfelől mint a Ratkó-dráma esetében, nagy közösségkovácsló erő volt az estéről estére visszatérő próbák sorozata.

A kiscsoportos beszélgetéseken természetesen el-eltávolodtunk történelmi korszakunktól, és kerestük a kapcsolódási szálakat a mához. Mit jelent ma a reform? Mennyire vagyunk személyiségünkben, egyéniségünkben nyitottak az új, a változás el- és befogadásához? Mindezek mellett készültünk az utazásunkra, a határon túli magyar irodalom mind alaposabb megismerésére, ebből külön kiemelve az erdélyi magyar költőket, írókat. Mint minden táborunknál, itt is az volt a nagy szerencsénk, hogy feladataink megoldásához nagyszerű partnereket, segítőket kaptunk költőkben, írókban, előadóknak.

Egy egész napot töltött körünkben ismételten Vekerdi László tudománytörténész, akinek az előadása hidat alkotott az általunk választott történelmi korszak és napjaink között. Sumonyi Papp Zoltán 3 napon át volt a vendégünk. Segített az általa írt dráma értelmezésében, a Bethlen–Pázmány kapcsolat, levelezés, vita megvilágításában. Visszatért körünkbe *Kulcsár* Katalin a Magyar Rádió munkatársa, aki a határon túli magyar irodalom kiváló ismerőjeként összefoglalta a gazdag témakört és külön kitért úticélunk költőire, íróira. A gyerekek számára így egységes vonulatként jelent meg *Tamási Áronnak*, *Kós Károlynak*, *Sütő Andrásnak*, *Kányádi Sándornak*, *Tamási Gáspárnak*, *Áprily Lajosnak* – és még sorolhatnánk – a magyar irodalomban betöltött szerepe.

Az általunk választott témakör ismételten kínálta a „pártütés” lehetőségét. Arató Antal kiscsoportja már az első napokban a *luciferiánusok* álláspontját képviselte, mely elutasít mindenféle vallást és megkérdőjelezi, hogy érdemes-e a történelmet tanulmányozni, egyáltalán tanítómester-e a történelem, hiszen évezredek bizonyították, hogy az emberiség nem tanult a nagy történelmi kataklizmákból.

A luciferiánusok – a hitviták szellemében – összecsapásra hívták ki a többi csoportba tartozó táborlakókat. Erre újfent készülni kellett. Ehhez jó alap volt az előre összeállított szöveggyűjtemény, amely nem nélkülözte a korszak vaskosabb megfogalmazásait sem. A „csata” ismételten a maga íratlan törvényei szerint zajlott le, amelyhez a *pázmáneusok* hófehér lepedőkre öltöztek, míg az ellentábor az ördögi szimbolizmus minden elképzelhető jeleit magukra kenték, aggatták.

Természetesen itt is létrejött a kiegyezés, azzal a kompromisszummal, hogy ugyan megtérnek a luciferiánusok, de fenntartják maguknak a kételkedés, a szabad véleménynyilvánítás jogát.

Ezeket a belülről meg- és átélt helyzeteket nagyszerűen egészítették ki vendégeink. Nagy Attila a KMK osztályvezetője egy egész délutánt betöltő foglalkozást vezetett gyerekeinknek az önismeret az ÉN-kép témaköréből. Saját értékrendjük feltérképezése érdekében fogalmakat tartalmazó kártyákat raktak össze olyan sorrendben, amely egyben fontossági és sorrendi megkülönböztetése is volt ezeknek a fogalmaknak. Napok múltán is belső vitatémája volt a kiscsoportos beszélgetéseknek, hogy fontosabb-e a „jó kereset”, mint a „hit egy eszmében”.

Amennyire meghatározó tényező volt ebben a táborban Sumonyi Papp Zoltán drámája, legalább annyira alapműnek számított *Ilyés Gyulának A reformáció genfi emlékműve előtt* című verse. Ennek elemzése kapcsán alkalmunk volt történelmi esemé-

nyekről, személyiségekről beszélgetni. A vers felszínre hozta a XVII. század szellemi életét, konkrétan a magyarországi reformációt, vagy az ellenreformációs törekvéseket.

A rendelkezésünkre álló rövid idő ekkor is kevésnek bizonyult ahhoz, hogy a gyerekek kívülről megtanulják a Pázmány című dráma szövegét, éppen ezért megfelelő példányszámban beszereztük a kötetet, amelyeket a szerző dedikált a szereplőknek. A próbák ismételten jó légkört teremtettek és segítették az egységes tábori szellem kialakulását.

A szöveg gondolatgazdagsága sok esetben kínálta a próbaközi megállásokat, egy-egy gondolat mélyebb értelmezését, mint pl. Pázmány és Kemény János párbeszéde.

Az előadás emlékét is megörökítő tábori krónikába az alábbi megfogalmazás került: „Voltak pillanatok, amikor az előadás öntörvényszerűen zajlott sűgő hiányában, no meg néha felnéztek a szereplők a könyvből. A jó művész mindig tud improvizálni. Itt csupa jó művész volt.”

A bemutatót követő hajnal megint lázas sürgés-forgásban találta a tábort. Indultunk Kőrösfőre. Régi táborvezetőségi szokás, hogy az utazást megelőzően a vezetőség 2-3 tagja előre felkeresi azt a vidéket, ahol a gyerekekkel együtt szeretnének eltölteni néhány napot. Fontos ez a „felderítés”, hiszen így tudunk előre képet alkotni magunknak a sátorverés, a főzés lehetőségeiről, a találkozásra hívható emberekről. Előzetes tájékozódásunk alapján tudtuk, hogy Kőrösfőn Korpos András csizmadia mester uram kertje végében állíthatjuk fel utazásunk első estéjén a sátrainkat. Elindulásunk napján már másra nem is volt időnk, mert a magyar-román határon oly sok ideig várakoztunk, hogy vacsoránkat már zseblámpáink fénye mellett tudtuk csak elkészíteni. Másnap házigazdánkunk felnőtt fia kalauzolt minket a kőrösfői templomba, ahol Ördög Mária karnagy tanár kiscsoportvezetőnk jóvoltából néhány zsoltár eléneklésével próbáltuk ki a templom akusztikáját. Innen hosszú túrára vállalkoztunk. A Részeg hegy tetején végig gyalogolva érkezünk Sztánára Kós Károly egykori hajlékába, a Varjúvárba. Fogadtatásunk enyhén szólva zord volt, azt hitték, hogy csak a kút hideg vizének örülő, frissülni vágyó átlag turisták vagyunk. Kétszeres volt az örömünk, amikor megtudtuk, hogy ifjabb Kós Károllyal, a néprajzossal állunk szemben és amikor a felcsendülő népdalok hatására megenyhült a házigazdai szigor, hajlandó volt fogadni táborunkat. Egy igen jóízű beszélgetés folyt a Kós-porta gypeszőnyegén, sok-sok énekléssel fűszerezve. Visszaérkezésünkkor mindenkinek jól esett a hideg bivalytej.

A másnap reggel már Kolozsváron virradt ránk, a Faget, azaz a Bükkös kempingben. Innen indultunk városnéző sétánkra, amelynek Kányádi Sándor volt a jó előre felkért kalauza.

A Házsongárdi temetőben egy-egy szál virággal és egy-egy verssel tisztelegtünk Apáczai Csere János, Dzsida Jenő, Kós Károly, Szenczi Molnár Albert, Szilágyi Domokos, Misztótfalusi Kis Miklós sírjánál. Ugyancsak Kányádi Sándor kalauzolásával sikerült megnéznünk Magyarvista szép templomát, ahol a szószékről kaptuk az üdvözlő szavakat, amelyre a tábor egy Szenczi Molnár Albert zsoltárral válaszolt.

Torockó és Enyed voltak még utunk kiemelkedő élményei. Ahol lehetett a tábor „kiénekelte” hajlékából a papot, a kántort, vagy akit éppen találtunk, így tudtunk magunknak alkalmi kalauzokat szerezni, akik az adott település történetét a műemlékeket, a templomokat jó szívvel bemutatták nekünk. Hazaindulásunk előtt ismételten felkeres-

tük Kányádi Sándort, aki búcsúztatáskor lakásának faláról leakasztotta Szenczi Molnár Albert domborművét, beszállt ő is autóbuszunkba és ezzel a verssel köszönt el táborunktól:

Vannak vidékek gyönyörű
tájak ahol a keserű
számban édessé ízesül
vannak vidékek legbelül
szavak sarjadnak rétjein
gyopárként sziklás bércein
szavak kapaszkodnak szavak
véremmel rokon a patak
szívemben csörgedez csobog
télen hogy védjem befagyok

páncéлом alatt cincogat
jeget-pengető hangokat
tavaszok nyarak őszeim
maradékaim s őseim
vannak vidékek viselem
akár a bőrt a testemen
meggyötörten is gyönyörű
tájak ahol a keserű
számban édessé ízesül
vannak vidékek legbelül

Sokszor adódtak táboraink életében olyan pillanatok, amikor valaminek a végén szinte lehetetlennek éreztük, hogy megszólaljunk. Ez is olyan pillanat volt. A könyvtár előterében azóta is tisztelettel őrizzük Szenczi Molnár Albert domborművét.

Ebben az évben nem vezettünk tábori naplót, arra kértük a gyerekeket, hogy akinek van ideje az néhány soros levélben utólag írja meg benyomásait, véleményét. Az egyik levél így hangzott: „Emberek ének őrzi az időt, / az tartja számon minden eleinket! / Hallgass meg egy semmicske éneket, / s szíve járását hallod az időnek.» (Ratkó J.: Segítsd a királyt). Ezzel az idézettel kezdeném a beszámolómat. Gondolom, sejteni lehet ebből, hogy miről szeretnék írni. Az énekről és a zenéről, aminek szeretetét Ördög Mária és Román Éva próbálta belopni a szívünkbe a tábor egész ideje alatt. Eddig is szerettem a zenét, de Marika tanítása után még jobban szeretem. Csodálatos volt, ahogy az egész tábor együttzengte a szoltárokat, népdalokat. Nagy örömet szereztünk az erdélyi református lelkésznek a 35. és 42. zsoltár eléneklésével Egyszóval: nekem a táborban a zene jelentette a legtöbbet. *Köles Éva*”

Ennek az utunknak az élményvilága jó alkalom arra, hogy visszatekintsünk a korábbi esztendőkhöz hasonló táboros élményeire. Az Ady Endre Városi Könyvtár olvasótáborára 1981-ben hagyta el első alkalommal a táborhelyét. Úticélunk akkor is Erdély volt, így szinte a kitaposott ösvényt jártuk újra végig. Akkor is felvertük a házsongárdi temető csöndjét, műsört rögtönöztünk a Farkas utcai református templomban. Szülőhelyén, Pusztakamaráson találkoztunk *Sütő* Andrással. Szeretettel fogadott minket *Tamási* Gáspár, aki azóta már nem él. Tamási Áron Énekes madár című művét dolgoztuk fel, így akkor is a darab eredeti környezetében tudtuk megérteni, felfogni azt a hangulat- és érzésvilágot, amely a Tamási-művek nagy részéből kicsendül.

A következő évben – 1982-ben – felvidéki utat szerveztünk. Ekkor útrakelésünk előtt *Németh* László Mathiasz panzióját mutattuk be. Ez a darab szintén jól illeszkedett a tábor lényegéhez. A felvidéki utunkat az erdélyihez hasonlóan szerveztük. Kassán találkoztunk *Gál* Sándor költővel. *Chikán* Bálint kiscsoportja zseblámpa fényénél indult város nézni az éjszakába. Ők többet akartak látni a többieknél. A zseblámpa az útikönyv kezeléséhez volt szükséges, így tudták beazonosítani a nevezetes helyeket. Eljutottunk Krasznahorkára, Lőcsére, Eperjesre, Garamszentbenedekre. Stószon a temetőbe menve

ugyanúgy mint az elmúlt évben is a táborozók elkezdték szedegetni az útszéli mezei virágokat. Mire *Fábry Zoltán* sírjához értünk, már nagy csokrot vittünk magunkkal. Ezeket a reflexeket az előző évi házsongárdi látogatás váltotta ki gyerekeinkből. Eljutottunk Pozsonyba, ahol a Madách Könyvkiadó egyik kis szobájába zsúfolódott be az egész társaság, hogy *Dobos László* megfontolt okos mondatait hallgathassuk éjszakába nyúlóan. Ezek az emlékek igazán elmesélhető történetekké nemesedtek mindannyiunk életében. És csak növelte az örömünket, hogy amikor *Dobos László* 1983-ban – a következő évben – Magyarországra látogatott, fontosnak érezte, hogy felkeresse a hatvani könyvtárat és benne a másfél órán át türelmesen várakozó – mert késett – olvasótáborosokat. A várakozást az akkori táborvezetőség *Kulcsár Katalin*, *Havas Judit* ismereteket felelevenítő mondatai, verstolmácsolásai, a közös népdaléneklés tette emlékezetessé a gyerekek mellett a várakozó felnőtteknek is.

Az erdélyi és felvidéki utazásaink bizonyították számunkra, hogy olvasótábori módszerekkel kalandozva végig egy-egy tájon lényegesen több élményhez juthatunk, mint egyhelyben maradva. Az 1983. évi táborunkat hazai tájakon szerveztük. Három napra bevetjük magunkat a Kecskemét környéki tanyavilágba. A Vágó Körben egy hajdan volt olvasókör udvarán állítottuk fel sátrainkat és innen a szélrózsa minden irányába kirajzva teremtetjük meg a kapcsolatot a környéken élő tanyasiakkal. Itt keresett fel minket homokfutó kerékpárján *Buda Ferenc* költő, akit *Hatvani* Dániellel együtt vártunk egy estebe nyúló beszélgetésre. Meghatározó élmény volt itt számunkra a *Buda Ferenc*ccel történt beszélgetés mellett a búcsú esténk. Elhíreszteltük a környéken élő tanyasiak körében, hogy irodalmi zenei műsorra várjuk őket. Már késő délután megkezdődött a minket felkeresők búcsújárása. A hajdan volt olvasóköri összejövetelre emlékeztetett az együttlétünk. A kör épületéből kihordott lócákon, székeken ülve folyt a beszélgetés napi munkájukról, a várható termésről. Volt olyan érdeklődő, aki jájni is alig képes feleségét úgy segítette le a szekérről, hogy üres paradicsomos ládából rakott neki lépcsőt.

Szerkesztett kis irodalmi összeállításunkban a Kecskeméten megjelenő *Forrás* szerzőinek verseit, elbeszéléseit idéztük népdalokkal, fuvola- és furulyaszólókkal kiegészítve. A hajópadlós, puritán módon berendezett épület egyik csücskében állt egy szépen festett (pingált) szekrény. Barokkosan faragott felső ívén még olvasható volt a mondat: „A Magyar Királyi Földművelésügyi Minisztérium ajándéka”. Kérdeztük, mi célt szolgál ez az öreg bútor? Megtudtuk, hogy a Vágókör az 1930-as években ebben a szekrényben kapott könyvajándékot olvasóköri funkciójuk betöltéséhez. Amikor kinyitottuk a szekrény ajtaját, egy csomag ultrát találtunk benne! (?) Nem könyvet, de még újságot, folyóiratot sem lehetett az épületben 1983-ban találni.

Egy számunkra teljesen más és új világot mutatott be *Zombori Ottó* csillagász barátunk éjszakai előadása, amelyet az egész tábor a fűben hanyatt fekvé hallgatott végig, ugyanis így tudtuk a legnagyobb szerűbb szemléltető eszközt, a csillagos eget nézni.

Innen utunk a Hortobágyra vezetett. *Kovács Gábor* természetvédelmi felügyelővel és *Bellon Tiborral* a karcagi múzeum igazgatójával hozott össze a jó sorsunk. A szakember kalauzolásával végigjárt sétánk kétszeresen nagy élmény volt számunkra. Ismereink lényegesen gazdagabbak lettek a pusztáról, saját szemünkkel láthattuk a szürke gulyát, és megismerkedhettünk egy hivatásának élő nagyszerű emberrel, aki mielőtt legalább 8 km-es

sétánkat elkezdtek, levetette a saruját, mondván nyáron ő „nem szentségteleníti meg a puszta cipője talpával”.

Debrecenben a Református Kollégiumban *Lenkei* István könyvtáros-lelkész volt a házigazdánk. A történelmi előadóterem orgonáján tiszteletünkre felcsendült a 42. zsoltár. Enyhe meglepetést váltottunk ki házigazdánkból, amikor a tábor rázendített a szövegre. Ennek a napnak az élményei Nagykállóban fejeződtek be, ahol Ratkó József a saját udvarán három bográcsban főzte részünkre a gulyás vacsorát. A szomszéd községben Kállósemlyénben egy kollégium udvarán állítottuk fel sátrainkat, ahová az ő segítségével juthattunk! Ez maradt a főhadiszállásunk. Innen barangoltuk be 3 napon át a vidéket felkeresve Tiszacsécsén *Móricz* Zsigmond szülőházát, Szatmárcsekén *Kölcsey* sírját, Tarpát, Tunyogmatolcsot, a turistvándi vízimalmot. A látningalókhöz szükséges tudningalók tolmácsolására Ratkó József vállalkozott, akivel éjszakába nyúló beszélgetésbe bonyolódunk nagy örömünkre. Ekkor nyertük el az ígétét, hogy következő évi táborunkhoz, amelyben Istvánnal és korával foglalkozunk, átadja nekünk a Segítsd a királyt c. „drámácskájának” addig megírt kéziratát. Így is történt.

Az olvasótábori módszerek megtartása érdekében ez volt a legnehezebb táborunk, hiszen 11 napon át állandóan úton voltunk és öt alkalommal vertük fel, szedtük szét sátrainkat, ami nem kis idővesztés. Ilyen körülmények között is igyekeztünk a napi kiscsoportos együttléteinket megtartani. A sok-sok élmény, váratlan hatások miatt erre szükség is volt. Természetesen az adott körülmények, a sátrakban történő összehúzódasók, vagy egy-egy erdőszéli letelepedés külön romantikát, hangulatot adott ezeknek a beszélgetéseknek.

1986-ban a XX. századi magyar történelem, irodalom, zene, képzőművészet volt a választott feladatunk és az úticélunk a Vajdaság. A témakör gazdagsága miatt már áprilistól összehívtuk a leendő táborlakókat. *Czine* Mihály, *Greza* Ferenc irodalmi, *Erdődy* Gábor történelmi előadásaira.

A 12 napos tábor nagykökényesi napjain vendégünk volt *Czine* Mihály, *Nagy* Attila, *Vekerdi* László, *Ablonczy* László. Közösen megnéztük a *Cseres* Tibor művéből készült filmet, a Hideg napok-at. A bemutatott színpadi mű ismételt Tamási Áron Énekesmadara volt. Stílusa, nyelvi gazdagsága, kedves humora miatt választottuk újra feldolgozásra.

A „bemutató” a szülők nagy nyilvánossága előtt zajlott le, sikerrel. Vajdasági utazásunkon Nagykanizsa volt az első állomás és szálláshelyünk. Az esti gulyásleves mellé *Kalapáti* Ferenc és *Sziveri* János művei, nézetei adták a szellemi táplálékot. Segítőtársaink voltak végig az úton *Bitskei* István és *Daróczy* Zsuzsa színészházaspár.

Bebarangoltuk Szabadkát és a Palicsi tó szép környékét, ahol a magyarul is kiválóan tudó szerb Szlavko *Matkovics* volt a beszélgető partnerünk. Szentlászlón a község Művelődési Egyesületének vendégszeretét élvezhettük. Az esti szóváltáskor kikérdezhettük őket hétköznapjaikról, munkájukról, anyanyelvi kultúrájuk helyzetéről. A szerencse is közrejátszott abban, hogy Doroszlón a nyaralójában találtuk *Fehér* Ferenc költőt. Szépen gondozott udvarában a gyepszőnyegre telepedve több mint két órán át hallgattuk verseit, kértük, meséljen az életéről, és felelt a kérdéseinkre. A táborunk dedikált kötetait a könyvtárban őrizték azóta is az olvasótáborról készült videofelvételekkel együtt.

A visszatekintés végére, az egész folyamat jelenébe érkeztünk. Az eltelt 8 év alatt legalább 300 fiatal leányt és fiút ismertettünk meg az olvasótábori élményekkel. Természetesen voltak közöttük vissza-visszatérők. Ezek közül többen már segítőtársaink. Van olyan fiatal – azóta már egyetemista, főiskolás – barátaink, akik kiscsoportvezető bojtárként térnek vissza a nyári „olvasóba”. 1981-ben velünk táborozott egy nyomdász tanuló, aki miután végzett Hatvanban helyezkedett el. Ő rendezte a Pázmányt, és az Énekes madarat az elmúlt években, *Bacs*a Tibornak hívják.

A gyerekek jelentkezésekor soha nem alkalmaztunk erős szelektálást, a társadalom minden rétege képviselve volt. Abból sem adódott gondunk, hogy gimnazisták és szakmunkástanulók kerültek közel egymáshoz egy-egy kiscsoportban. Volt olyan asztalos szakmát tanuló fiunk, aki négyéves olvasótábori múlt után Zombori Ottó hatására épített egy olyan távcsövet, hogy a múlt évi táborunkban azzal néztük a Holdat. Egyvalamiben majdnem mind hátrányos helyzetű volt! Ratkó József írja: „Munkálni egyforma gonddal múltat, jövőt – ez a főadat. Ifjúságunk, úgy látom szellemi inkubátorban nevelkedik. Ha már nekünk, felnőtteknek megártott a közelmúlt, legalább őket neveljük úgy, hogy nemzeti büntudatuk helyett érzékeny nemzeti és történelmi tudatuk legyen, leljék meg honukat e hazában. . .”.

A nacionalizmus feltételezésének a leghatározottabb visszautasítása mellett úgy éreztük, hogy minden táborunkban, a hazán belüli honra lelést szerény eszközeinkkel, amennyire tudtuk, segítettük.

Egy városi könyvtárnak természetesen nem kötelezően előírt feladata az olvasótáborok szervezése. Ahol ehhez hiányoznak a feltételek, nincs vállalkozási kedv, ott nem is szabad megpróbálni. Hatvanban sem tudtuk volna elkezdni megfelelő könyvtáron belüli és kívüli energiák nélkül. Ez a munka is fontos eszköz ahhoz, hogy a könyvtár mindjobban benne legyen saját településének közéleti vérkeringésében. A könyvtár a helyi társadalomban a helyi cselekvés egyik eszköze és lehetősége.

A táborok befejezése után minden évben tapasztaltuk, hogy olvasótáboros gyerekeink a legaktívabb látogatói, résztvevői a kulturális, közéleti eseményeknek. Számos szakmai, módszertani út vezet ebbe az irányba. Az olvasótábor csak egy a sok közül, de járható.

KULTÚRA – FOGYATÉKOSSÁG – HÁTRÁNYOS HELYZET

CSOCSÁNNÉ HORVÁTH EMMY

A sérült ember társadalmi megítélése – történelmi méreteket tekintve, az őstársadalmaktól napjainkig, igen eltérő volt. Az elfogadás, vagy elutasítás mértékét az adott társadalmi rendszer alapvető sajátosságai határozták, illetve határozzák meg a mai napig is.

Az identitás kérdésköre a fogyatékosok pszichológiájának egyik legizgalmasabb témája. Köztudottként kezelhetjük ma már azt a megállapítást, hogy az önmagát elfogadni akaró és elfogadni tudó sérült ember könnyebben találja meg az utat a többiekhez, hamarabb tanulja meg a módot, amivel önmagát másokkal, az ún. épekkel elfogadtassa. A témában összegyűlt könyvtári irodalom tanulsága szerint az önmegismerés a lehetőségekkel való élni tudásnak számtalan feltétele van a fogyatékos ember, valamint az őt körülvevő közvetlen és tágabb szociális környezete oldaláról. Szeretném a két pólus egyidejű fontosságát hangsúlyozni, hosszú időn át ugyanis a hangsúly az épek lelkiismeretére, kötelező segítőkészségére helyeződött, és kevesebb szó esett arról, hogy mit tesz és mit tehetne ma a sérült, a fogyatékos ember a saját integrációja érdekében

Jelen munkámban azt a feladatot vállaltam, hogy a gyógypedagógia tudománya által csoportosított leggyakoribb fogyatékosági típusokat jellemezzem. Röviden vázoljam a speciális nevelésük-oktatásuk, a gyógypedagógiai megsegítés alapvető feladatait és módszereit, valamint a rehabilitációs lehetőségeket. Próbáljam megkeresni a fogyatékoság következményei közül azokat, amelyek csökkentik, vagy esetleg megakadályozzák az emberi kultúra egyetemes értékeiből való részesedés lehetőségét, és bizonyos mértékig akadályozzák az önképzést, az alkotó tevékenység kibontakozását. A fejlett, civilizált társadalmak fogyatékosokkal szembeni attitűdje humánus, megértő. Amíg azonban a kormányzatok a modern tudományok által feltárt ismérvekre építve, saját anyagi lehetőségeik arányában igyekeznek a maximális segítséget nyújtani, addig a közvélemény és a hétköznapi emberének magatartása messze elmaradnak ettől. Ennek oka – és ez szakmai körökben jól tudott – a kellő ismeretek hiánya, csekély, illetve hiányos volta. Sok esetben pedig téves ismeretek nehezítik két oldalról is a sérült emberek megfelelő segítségét. Az előítéletek szerteágazó sora táplálkodik ebből a talajból, még ma is, hazánkban is. Ezt viselik el legnehezebben az érintettek. A sérelmek leereagálása különböző személyiségjegyeiktől függő. Szélsőségeként említhetjük a befelé fordult, az asszociális színezetű magatartást, vagy a mindenáron való bizonyítás görcsös igényét, a túlkompensáció jellegzetes eseteit.

A gyógypedagógia tudománya a hétköznapi használatban inkább elfogadott, kevésbé bántó, illetve kevésbé pejoratív „sérült” kifejezés helyett – tudományos megfontolásból – az általános jegyeket jobban egyesítő „fogyatékos” kifejezést használja, azzal a zá-

rőjeles megjegyzéssel, hogy a szó köre rakódott köznapi értelmezés tartalma miatt nem tartjuk a legideálisabbnak. Szakterületünkön az ún. elnevezés vitáknak hosszú története, előzménye van. A viták tanulsága szerint sok esetben igen nehéz a tudomány szempontjait a köznapi nyelvben használt szavak jelentéstartalmával összeegyeztetni.

A nemzetközi szakirodalomból tudjuk, hogy az egyes nyelvterületek többé-kevésbé szerencsésebb kifejezést használnak az, éptől (a normálistól) eltérő személyiségfejlődésű egyének/gyermekek gyűjtőfogalmára. Így pl. *Behinderte* = fogyatékos, *behinderte Kinder* = fogyatékos gyermekek, *handicapped* = akadályozott, *handicappen children* = akadályozott gyermekek, *enfants indaptes* = alkalmazkodni nem tudó gyermekek, *anomalniji gyeyi* = az éptől eltérő fejlődésű gyermekek, stb.

A fogyatékosok definícióját, általános ismérveit a berlini *Humboldt* egyetem összefogó irányításával készült többnyelvű összehasonlító gyógypedagógiai szótár¹ alapján foglaljuk össze: *Fogyatékosnak* nevezük azokat az egyéneket (gyermekeket, fiatalokat, felnőtteket), akikre közösen jellemző, hogy biológiai, pszichológiai, szociális károsító tényezők következtében: idegrendszerük, vagy valamely érzékszervük perifériás részére organikusan, vagy funkcionálisan sérült; fejlődésük menete, személyiségszerkezetük eltér az épekétől; személyiségfejlesztésük a normálpedagógia eszközeivel optimálisan nem oldható meg.

A megváltozott fejlődésment következtében meghatározott egyszerű (összetett) funkciók nem alakulnak ki, vagy módosulnak, megváltozik az információfelvétel, nehezzé válik (vagy a fogyatékosok egyes csoportjainál ki sem alakul) a társadalmi kommunikáció, nehezzé válik a szocializáció, ennek következtében izoláltság következik be. Összefoglalóan: megváltoznak a környezethez való alkalmazkodás és a környezetalakítás aktív lehetőségei és módjai.

A fogyatékosok számának meghatározása nemzetközi méretekben (de még egy országon, így hazánkon belül is) igen nehéz. Részben a nyilvántartás hiányossága, részben pedig az egyes csoportok hovatartozását illető megítélések eltérése miatt. A WHO nyilvántartások alapján a világon minden tizedik ember szenved valamilyen tartós kihatású sérülésben, fogyatékoságban.

Gordosné dr. Szabó Anna a *Gyógypedagógia* című főiskolai tankönyvében² a fogyatékosokat a következő fő csoportokra osztja: értelmi fogyatékosok; hallási fogyatékosok; beszéd fogyatékosok; mozgásfogyatékosok; értelmi, akarati fogyatékosok és halmozottan fogyatékosok.

A tudomány a fő csoportokon belül további osztályozási szempontokat is számon tart, mint például a súlyossági fok, időfaktor, intelligenciaszint, szocializálhatóság, stb. Az egyes fogyatékosági típusokon belül az előfordulási arányszám lényeges változáson ment át az elmúlt időszakban. Csökkent a súlyos fogyatékosok száma, míg az enyhébb fokban sérültek száma emelkedett, és jelentősen nőtt a halmozottan fogyatékosok száma.

A fogyatékos populáción belül az (értelmi fogyatékosok) száma a legmagasabb. Pontos adataink nincsenek, de azt tudjuk, hogy hazánkban az értelmi fogyatékosok iskoláiban hozzávetőleg 35 ezer gyermek fejlesztését, nevelését, oktatását látják el az olgofrénpedagógus gyógypedagógusok.

Magának a fogyatékoságnak a definíciója – a szakirodalom tanúsága alapján – nehéz. A gyógypedagógia jelenlegi állásfoglalása szerint értelmi fogyatékoságot okoz a neuro-endokrin rendszer öröklött, vagy korai életkorban bekövetkezett sérülése, vagy működési zavara. Fő ismérve az intelligencia különböző fokú csökkenése, mely megnehezíti a szocializáció folyamatát. Megkülönböztetünk: *súlyos, középsúlyos és enyhe értelmi fogyatékoságot*. A középsúlyos és súlyos értelmi fogyatékosok önálló életvezetésre képtelenek. A gyógypedagógiai nevelés a középsúlyos értelmi fogyatékosoknál el tudja érni, hogy felnőtt korukra megfelelő magatartási szokások alakuljanak ki és bizonyos részmunkákat is el tudjanak végezni, azaz ún. védő munkahelyeken foglalkoztathatók lesznek.

Az *enyhe értelmi fogyatékosoknál* az értelmi sérülés jelentős tanulási nehézséget okoz, nem állják meg a helyüket az általános iskolában. A beszédképesség és az elvont gondolkodás alacsonyabb szintje miatt visszamaradt volta állandó kudarcélményt jelent számukra. Ez gyakran magatartási aberrációkat eredményez. A számukra kifejlesztett speciális pedagógiai módszerekkel azonban igen jó hatásokkal fejleszthetők, nevelhetők és oktathatók. Iskoláik, (osztályaik) (korábban kiegészítő iskolák, kiegészítő osztályok) rendelkeznek mindazokkal a feltételekkel, melyek a differenciált foglalkoztatást biztosítják számukra.

Az iskola tantárgyrendszere bizonyos módosításokkal az általános iskolait követi. Nem tanulnak idegen nyelvet, a biológiai, fizikai, kémiai alapismereteket a természeti ismeretek tantárgy keretében tanulják. Hangsúlyosabb a gyakorlati készségek fejlesztése, a fizikai munkára való felkészítés. Sajátos tantárgy az egyéni korrekció, mely keretében a fejlődési elmaradások pótlása, a hibás funkciók korrigálása, a hiányos ismeretek pótlása történik.³ Az iskola igyekszik minél több lehetőséget biztosítani a tanulóknak, hogy együtt lehessenek azonos, vagy hasonló korú ép társaikkal; ifjúsági szervezetek rendezvényein, ünnepségeken, kulturális megmozdulásokon, színházban, hangversenyen, múzeum- és könyvtárlátogatások alkalmával. Az, hogy felnőtt korban milyen szinten igénylik majd a kultúrából való részesedést, az az iskolai esztétikai nevelésen kívül nagymértékben függ a családi háttértől és később saját szociális miliójuk ilyen irányú igényeitől. Sokan szakmát tanulnak, és a megfelelő munkahelyeken szorgalmas és megbízható munkaezők lesznek.

Szociológiai felmérések, életút-vizsgálatok alapján tudjuk, hogy az enyhe értelmi fogyatékosok, életvitelük, kulturális szintjüket tekintve, nem térnek el a társadalmi munkamegosztásban azonos szinten álló átlagtól. Valóban integrálódnak, „belenőttnek” tekinthetők az épek társadalmában.

Számukra gyermekkorban a direkt, felnőtt korban pedig a tapintatos indirekt irányítás a legjobb segítség a művészetek felfedezéséhez. Az értelmi fogyatékosok társadalmi beilleszkedését, szakmai, kulturális nevelését, életkörülményeik jobbítását segíti az *Értelmi Fogyatékosok Országos Érdekvédelmi Szervezete*, melynek a fővárosi központja mellett több megyében és városban is működik szervezete.

A *hallási fogyatékosok* (hallássérültek) a hallásvesztésük súlyosságától függően a siketek és a nagyothallók. A hallássérülés legfeltűnőbb másodlagos kihatása a beszédfejlődés zavara. A fogyatékoság súlyosságától függően a spontán beszédfejlődés késik,

a kiejtésük hibás, vagy beszédük érthetetlen színezetű, illetve megfelelő beavatkozás nélkül a hangos beszéd ki sem alakul.

A siketek adekvát kommunikációs eszköze a jelnyelv. Az ún. természetes jelnyelv a cselekvések mozdulataiból kialakult kézjelek sora. Jelelés közben a siket egész testével, kiemelten az arcával és a szemével is „játszik”. A közlésfolyamat a felvevő és adó teljes vizuális aktivitására épül.

Egyes országokban ún. mesterséges jelnyelvet is tanítanak a siketeknek. Sokféle mesterséges jelnyelv létezik. Ezek a gondolatok, cselekvések, fogalmak árnyaltabb kifejezését is lehetővé teszik. A szociális környezettel adódó kommunikációs nehézségek, a kölcsönös meg nem értés hosszú távon, személyiségfejlődési problémákhoz vezethetnek. A korai szakirányú megsegítés ezt megelőzheti, vagy csökkentheti.

A hallási fogyatékosok beilleszkedése a halló társadalomba, nagymértékben annak függvénye, hogy a hangos beszéd, a fogalmi gondolkodás milyen szintjére jutnak el. Hazánkban a hallássérültek nevelését, oktatását, a hallásfejlesztést és a hangos beszédre tanítást a *szurdopedagógus* gyógypedagógus végzi. A hallássérültek a mások beszédét szájról leolvasás útján értik meg. A beszédfejlesztés eredményessége függ a fogyatékoság korai felismerésétől, a szakember által irányított korai családi neveléstől, fejlesztéstől, a megfelelő segédeszközök (hallókészülékek) rendszeres használatától, valamint a környezet hozzáállásától. Az időben megkezdett beszédfejlesztés jó feltételeket teremt ahhoz, hogy a hallási fogyatékosok integráltn, a hallókkal együtt az általános iskolában végezhessek tanulmányaikat. Ez az arányszám évről évre biztatóan nő. A szülők, pedagógusok speciális megsegítést utazó tanárok végzik. Azok számára azonban, akik lakóhelyén az integrált oktatás feltételei ma még nem biztosítottak, azoknak a speciális általános iskolák – melyek diákotthonnal is rendelkeznek – biztosítják a feltételeket a személyiségük sokoldalú fejlesztéséhez. A nagyothallók számára *Budapesten* és *Sopronban* működik iskola. A tanulmányi idő 9 év. A 8. osztály elvégzése után az általános iskolával egyenértékű bizonyítványt kapnak a tanulók. A siketeknek *Budapesten*, *Debrecenben*, *Egerben*, *Kaposváron*, *Szegeden* és *Vácon* van bentlakásos általános iskolája. A képzési idő 10 év. Évente kb. 80-an végeznek ezekben az iskolákban. Valamennyiük számára biztosított a továbbtanulás valamilyen formája. A fiatalok legnagyobb része szakmát tanul.

A siket gyermekek nagy részénél a beszédfejlődéssel összefüggésben az írás-olvasás szintje is alacsonyabb mint az azonos korú ép hallásúaké. Az önálló olvasóvá nevelés kiemelt feladat a speciális iskolákban. A szókincs korlátozott volta egyeseknél ezen a téren komoly gondokat okoz. A siketek – még felnőtt korban is – előnyben részesítik a képeskönyveket, amelyekben a számukra adekvátabb információhordozó segíti a megértést.

A filmek közül a „rövid” feliratos filmek azok, amelyek cselekménye jól követhető számukra. A **video-technika** ilyen szempontból bizonyos mértékig kárpótolja a hallássérülteket a **mozikban** vetített, zömében szinkronizált filmekért, melyeket csak nehézségekkel tudnak követni. A hallássérült ember a vizuálisan befogadható szépre kora gyermekkorától igen fogékony. Egyszerűsített értékű alkotások létrehozására azonban közülük csak azok lesznek képesek, akik a fogalmi gondolkodás, a beszéd magasabb szintjére jutottak el.

A hallási fogyatékosok hazai érdekvédelmi szervezete: a *Hallássérültek Országos Szövetsége*, amely kiterjedt nyilvántartási hálózattal rendelkezik tagjairól. Segíti a megfelelő pályaválasztást, munkalehetőségek felkutatását.⁴ Fontos szerepe van tagjai kulturális igényeinek alakításában, a kulturális és sportolási igények kielégítésében. A Szövetség által támogatott színjátszó együttes országszerte elismert az amatőr színjátszók között. A Szövetségtől kapott tájékoztatás szerint hazánkban kb. 10 ezer siket ember él és a nagyothallók száma – mely az életkorral nő – megközelítőleg 100 ezerre tehető. A látási fogyatékosok súlyosabb kategóriájáról, a vakságról és a nagyfokú látásvesztéssel rendelkezőkről e folyóirat egy másik helyén olvashatnak.

A gyengénlátók a látási fogyatékosok azon csoportja, akik természetileg korrigált állapotban az ép látás 10–33 százalékával rendelkeznek. A gyengénlátó gyermekek csak speciális pedagógiai segítséggel képesek a síkírás-olvasás elsajátítására. Magyarországon a gyengénlátók aránya a populációban: 0,5–1 ezrelék. Az általános iskoláskorú gyengénlátó gyermekek több mint kétharmad része az általános iskolában tanul jól látó társaival együtt. Utazótanári megsegítésük most van kiépülőben. Budapesten és Debrecenben vannak a gyengénlátók részére speciális iskolák. A gyengénlátók fogyatékosspecifikus nevelését, oktatását a *tiflopedagógus* gyógypedagógus végzi. A tevékenységének centrumában az érzékszervek fejlesztése, a látásnevelés, a látásmozgás koordináció fejlesztése áll. Nagy hangsúlyt kap a vizuális nevelés, a rajztanításnak kiemelt fontosságot tulajdonítanak a speciális iskolák. Az általános iskolával megegyező tantárgyak mellett gépírást is tanulnak. Az írás-olvasás elsajátítását egyénileg kiválasztott optikai eszközök, füzetek, sorvezetők, olvasóállványok, stb. segítik. A gyermekek megtanulják a nagyítót, az elektronikus modern segédeszközök használatát is, amelyek közül a legújabbak már nemcsak a nyomtatott, vagy írott szöveg elolvasásánál, hanem többféle egyéb munka végzésénél is segítséget nyújtanak, pl. kézimunkázásnál, írógépelelésnél, stb. Ezek a készülékek Magyarországon még nem elterjedtek. Egyes nyugati országokban, például az NSZK-ban gyógyászati segédeszköznek minősülnek. A kis látásmaradványt is jól hasznosító nagyító-olvasó készülékek sokoldalú felhasználhatóságuk miatt egyaránt nagy jelentőségűek a munkarehabilitáció, az önképzés, a tanulás és a kulturálódás területén. A nagyító-olvasó a jól látó, de sok apró betűs szöveget olvasó kutatónak is nagy szolgálatot tesz. Ha a közkönyvtárak rendelkeznének ilyen készülékekkel, akkor sokan olyanok is igénybe vehetnék az olvasótermi szolgáltatásokat, akik azelőtt csak nehézséggel tudtak síkírást olvasni.

A gyengénlátók száma az életkorral nő. A látásteljesítmény csökkenése problémássá, nehezzé, vagy kivitelezhetetlenné tesz az egyén életében sok olyan igénnyé vált szokást, melyek az élet minőségét meghatározó tényezők voltak. Ilyenek például az olvasás, kézimunkázás, barkácsolás, stb. Ez gyakran igen nagy lelki megterhelést okoz az érintetteknek. Nagy szerepe lenne, a külföldön már elterjedt öregbetűs könyveknek és folyóiratoknak.

Beszéd fogyatékosoknak, beszédhibásoknak nevezi a gyógypedagógia azokat a gyermekeket, fiatalokat, vagy felnőtteket, akiknél ép hallás mellett a beszédfejlődés nem, vagy jelentős késéssel indul meg, illetve a beszédmechanizmus hibásan működik. Feltűnő beszédhiba például a dadogás, vagy a pöszeség (súlyos dadogók számára Kőszegen műkö-

dik speciális általános iskola). Bizonyos beszédhibával gyakran írás-, vagy olvasászavar is járhat együtt. A beszédhibák javításával, korrekciójával, a beszédneveléssel a *logopédus* gyógypedagógus foglalkozik.

A beszédhibások többsége ambuláns kezelésben vesz részt. Évente kb. 18 ezer gyermek részesül ilyen irányú gyógypedagógiai megsegítésben. 60–70 százalékuknál teljes gyógyulás mutatkozik.³

A beszédhibák javításának kilátásai az adott megjelenési kép mellett kiváltó októl és a beszédhiba környezetétől függ. Mivel a gyermekek nagy része együtt tanul ép beszédű társaival, ezért elsősorban az érintett pedagógus felkészültsége, felelősségtudata, tapintata lesz a beszédhiba gyermek sorsának meghatározója.

A felnőtt korban is fennmaradó súlyos beszédhibáktól eltekintve az átmeneti, a szakember által kezelt beszédrendellenességek – megértő, türelmes környezetben – a gyermek személyiségének alakulását nem befolyásolják lényegesen.

A beszédhiba egyes esetekben olvasászavarral jár együtt. Az olvasászavar súlyosabb formáját dyslexiának hívjuk. A dyslexiás gyermek – számuk kb. 2% – lassabban, sok segítséggel és nagy nehézségekkel tanul meg írni, olvasni. Olvasásukat a gyakori betűtévésztés, szótorzítás, betű- és szótagcsere jellemzi. Az alacsonyabb olvasástechnika a tartalmi feldolgozásban is problémákat okoz. Ha a szülők, a pedagógus nem fordulnak kellő időben a szakemberhez, akkor a dyslexia következményeként súlyos magatartászavarok is felléphetnek. Budapesten a *Beszédjavító Intézet*ben működnek terápiás csoportok dyslexiás gyermekek részére. A dyslexia időben megkezdett kezelése, gyógyítása nemcsak az iskolai előmenetel szempontjából fontos, hanem az olvasástechnika színvonala – hosszú távon – a továbbtanulás és a kulturálódás felnőttkori szintjét is nagymértékben befolyásolja.

Mozgásfogyatékosok azok a gyermekek, fiatalok, felnőttek, akiknél a mozgásszervek öröklött, vagy szerzett sérülése következtében tartós, vagy maradandó mozgáskorlátozottság áll fenn. A mozgásszervi fogyatékosoknak sokféle változata, fokozata van; görcsös, petyhüdt bénulások, testi fogyatékoságok, stb. A mozgásfogyatékosok száma Magyarországon hozzávetőleg 350–400 ezer. Legtöbbjük egész életükben gyógyászati segédeszközök (járógép, tolókosci, stb.) használatára szorul.

A mozgásfogyatékoság megjelenési formája általában feltűnő, és az ép testalkatúak és ép mozgásúak körében többnyire leplezetlen szánalmat, következményesen rejtett, vagy direkt elutasítást vált ki.

A veleszületett mozgásfogyatékoságok másodlagos kihatásaként a nem megfelelő szociális környezet hatására különböző személyiségváltozások, torzulások jöhetnek létre az érintetteknel. Nagy szerepe van a megelőzésben a gyógypedagógus szakember által irányított korai családi nevelésnek.

Az enyhe fokban mozgásfogyatékos gyermekek az általános iskolát látogatják. Ők is, szüleik és a velük foglalkozó pedagógusok is speciális megsegítésre szorulnak.

Az ép értelmű, de súlyosabb mozgásfogyatékosok számára Budapesten működik speciális általános iskola. A mozgásjavító általános iskola előkészítő és 1–8. osztályában a tanulók speciális eszközökkel és módszerekkel tanulnak meg írni, olvasni.

Bizonyos módosításokkal az általános iskolai tananyagot sajátítják el. A tantárgyak sora gépírással, korrekciós órákkal egészül ki. A mozgásnevelés óraszámja magas. Feladata, hogy az egyes tanulók mozgásállapotát, diagnózisát figyelembe véve, a mozgásképességet a lehetőségekhez mérten, a maximálisig fokozza, korrigálja a hibásan beidegződött mozgásgátorokat, és megelőzze a fogyatékoság másodlagos kihatásait. A gyermekekkel *szomatopedagógus* gyógypedagógusok és gyógytornászok foglalkoznak.

Az iskola tanulói közül sokan a speciális sportok területén kimagasló eredményeket érnek el. A sportszerűen üzött mozgásoknak a mozgásfogyatékosok életében a mozgáskészség szinten tartása, fejlesztése és ennek következményeként a kiegyensúlyozottabb lelki élet kialakulása szempontjából nagy jelentősége van. Az iskolai nevelés egyik célkitűzése, hogy megtanítsa a tanulókat az önálló ismeretszerzés különböző módjaira, a szabadidő kulturált eltöltésére. Sokan közülük, felnőtt korukra – szívós akarattal, nagy erőfeszítéssel – önmaguk lelki gazdagításában olyan szintre jutnak el, hogy mint alkotó, újat teremtő emberek az irodalom, a képzőművészet és a zene elismert képviselői lesznek.

Hazánkban jelenleg a mozgásfogyatékosok rehabilitációja területén a legnagyobb gondot a megfelelő – kellő számú és minőségű – segédeszközök biztosítása jelenti. Kiegészül ez a problémakör a lakások, középületek, utcák, terek, közlekedő eszközök nem megfelelő kiépítésével, berendezésével. Feltűnő, hogy a fejlett országokban milyen sok tolokocsival, speciális autóval közlekedő emberrel lehet találkozni az utcákon, áruházakban, színházakban, könyvtárakban, stb. A koncerttermekben, színházakban a kerekos kocsinak kijelölt helyük van, ami a garázból tágas felvonóval közelíthető meg. A liftet a mozgásfogyatékos adott esetben maga is használni tudja, mivel a kezelógombjai elérhető magasságban vannak. A mozgásfogyatékosok érdekvédelmi szerveit Magyarországon a *Mozgáskorlátozottak Egyesületeinek Országos Szövetsége* fogja össze.

Az **érzelmi-akarati fogyatékosokkal** a gyógypedagógián belül a *pszichopedagógia* foglalkozik. A pszichopedagógia az ép értelmű, de tanulási és magatartási zavarokkal küzdő gyermekek és fiatalok gyógyító nevelése, korrekciója, személyiségük sokoldalú fejlesztése. Tevékenységi körébe tartozik a szocio-kulturális hátránnyal rendelkezők segítése, felzárkóztatása. Hazánkban jelenleg a veszélyeztetett gyermekek száma hozzávetőleg 20–30 ezer.

Az érzelmi-akarati fogyatékosok döntő többsége az azonos korú társaival együtt tanul az általános iskolában. A gyógypedagógiai fejlesztés az orvos és a pszichológus munkájára építve, a fogyatékoság súlyosságától függően, rövidebb, vagy hosszabb időben speciális intézményben (nevelőotthonban) is folyhat. Amennyiben csatlakozó fogyatékoság nincs, az általános iskola tananyagát tanulják. Nevelésük hatékonysága, eredményessége szorosan függ a szociális miliőjüktől. A speciális nevelés befejezésével visszakerülnek eredeti környezetükbe. Az utóbbi években egyre kiterjedtebb utógondozói hálózat segíti beilleszkedésüket.

Összefoglalva, a fentiek alapján elmondhatjuk, hogy a fogyatékoság bizonyos mértékben beszűkíti az információfelvételt, körülményessé, nehezen elérhetővé vagy lehetetlenné tesz bizonyos tevékenységet, beleértve adott esetben a kulturális értékekhez való hozzájutást is. Ugyanakkor azonban a hiányzó funkciók pótlása gyakran egy másik terület fokozottabb kiművelésével történik. Így lehetséges, hogy például sok vak ember

számára a zene többet jelent a világ és önmaga megélése szempontjából, mint a látók többségének, vagy az, hogy a süket ember vizuális kulturáltsága általában magasabb szintű mint a látó átlagé, stb.

A fogyatékosok sikeres társadalmi integrációjának csak egyik feltétele a munkamegosztásban való aktív részvétel. E mellett olyan viselkedésbeli, életvezetésbeli megfelelésre van szükség, mely a lehetőségekhez mérten egyre jobban megközelíti az általánosan elfogadott normákat. Ide tartozik a közvetlen környezet kialakítása, a szabad idő eltöltésének tartalma, az önképviselet, a közéletben való részvétel, a kulturális és műveltségi szint is. Napjainkban a szabad idő megnövekedésével nő a társadalom felelőssége abban a vonatkozásban is, hogy tagjai hogyan használják ki az idő adta lehetőséget önmaguk és a társadalom gazdagítására. F. *Mersi* tanulmányában⁵ a látási fogyatékosok életre való felkészítésében hangsúlyosan emeli ki a munkára nevelés hagyományos koncepciója mellett az esztétikai nevelés fontosságát, mely alatt ő a kulturált életminőségek megéléséhez szükséges képességek (nyitottság, befogadó- és alkotóképesség) nevelését érti. A gyógypedagógus a maga sajátos eszközeivel segítheti ezen képességek kialakulását, megteremtve ezáltal a szubjektív feltételeket. Az objektív, tárgyi és szociális feltételeket azonban a társadalom egészének kell a fogyatékosok számára biztosítani.

IRODALOM

1. Vergleichendes Fachwörterbuch, Teil 19. Humboldt-Universität zu Berlin Sektion Rehabilitations-pädagogik und Kommunikationswissenschaft 1983.
2. GORDOSNÉ dr. SZABÓ Anna: Gyógypedagógia. Tankönyvkiadó 1982. Budapest
3. FARKAS Miklós – HATOS Gyula – KOVÁCS Csongor – VINCZÉNÉ BIRÓ Etelka: Ismerjük meg, segítsük őket! VGYOSZ – MM.1986. Budapest.
4. Hallássérült fiatalok pályaválasztása. Szerk. VIRÁGH Károlyné OPI. 1985. Budapest.
5. Franz MERSI: Von einer arbeitsethisch motivierten zu einer ästhetisch orientierten Erziehung Sehgeschädigter: ein wünschenswerter Paradigmenwechsel? „blind-sehbehindert” 1/1986. 17–26.

A HÁTRÁNYOS HELYZETŰ OLVASÓK ÉS A HÁZHOZ SZÁLLÍTÁS BERECZKY LÁSZLÓNÉ

Az IFLA keretében működő Közművelődési Könyvtárak Szekcióján belül 1933-ban alakult meg a Kórházi Könyvtárak Alszekciója (*Subsection of Libraries in Hospitals*).

Az első időkben adatokat gyűjtöttek az európai kórházi könyvtárakról. A későbbiekben számos határozattal igyekeztek serkenteni a városi, állami egészségügyi hatóságokat kórházi könyvtárak felállítására, s a velük szemben támasztott gyűjteményi, berendezési, használati követelmények betartására. Számos kiadványt jelentettek meg a kórházi könyvtárak működéséről, az alkalmazandó normatívákról, az egyes országok kórházi könyvtárainak helyzetéről, stb. Az 1960-as években már felvetődött annak az igénye, hogy bővítsék a Kórházi Könyvtárak Alszekciójának tevékenységi körét és terjesszék ki azt a különféle hátrányos helyzetekben élő személyek könyvtári ellátásának kérdéseire is. Az 1972-ben tartott budapesti közgyűlésen a Kórházi Könyvtárak Alszekciójának megbeszélésein a kórházi és a szociális intézményi ellátáson kívül már szóba kerültek az egyéb hátrányos helyzetűek könyvtári ellátásának kérdései is. 1977-től az Alszekció önálló Szekcióként működik, majd 1978-tól elnevezésében is kifejeződik kibővült tevékenységi köre: A Kórházi Betegek és a Hátrányos Helyzetű Olvasók Könyvtári Szolgálatának Szekciója (*Section of Library Services to Hospital Patients and Handicapped Readers*). 1986-tól ismét változik az elnevezés: A Hátrányos Helyzetűeket Ellátó Könyvtárak Szekciója (*Section of Libraries Serving Disadvantaged Persons*). Az IFLA körültekintő és gondos előkészítés után irányelveket adott ki a közművelődési könyvtárak kulturális és szociális szolgáltatásainak körére.

Részletek az IFLA irányelveiből

Szolgáltatások rokkantak és hátrányos helyzetűek számára

A testi fogyatékoságban szenvedő, vagy bentlakásos intézményekhez kötött olvasók számára is – amennyire csak lehet –, meg kell teremteni annak feltételeit, hogy az általában rendelkezésre álló könyvtári szolgáltatások teljes skáláját igénybe vehessék... A közművelődési könyvtárak számukra a következő szolgáltatásokat nyújthatják:

Házhoz kötött olvasók

- 1.59 Házhoz szállítás könyvtári szállítóeszközök vagy helyi önkéntesek segítségével...
 1.61 A kórházak és a börtönök ellátása a közművelődési könyvtárak feladata, mégpedig a közösségüknek nyújtott szolgáltatásaik szerves részeként... 1.64 Az idősek otthonait, a bentlakásos intézményeket és a napközi otthonokat ... letéti gyűjteményekkel látják el, ...

Vakok és olvasási nehézségekkel küzdők

- 1.65 Minden országban számos olyan ember él, aki csak nehezen, vagy egyáltalán nem tudja elolvasni a könyvekben, vagy az újságokban megjelenő nyomtatott szövegeket. Közéjük tartoznak a dyslexiában vagy afáziában szenvedők, valamint azok, akik nem tanultak meg jól olvasni ... 1.67 A hangoskönyvek választéka szükségképpen korlátozott...
 1.70 A közművelődési könyvtári ellátás természetes része az öregbetűs könyvek gyűjteménye a gyengénlátók számára. ... 1.72 A siketek számára országos szervektől szerezhető be videófelvételek. ...”

Hazai tendenciák és az IFLA irányelvek

A magyarországi hátrányos helyzetű olvasók könyvtári ellátásának kérdései és a megoldás tendenciái szinte kísértetiesen megegyeznek, ha némi időeltolódással is, az IFLA-n belüli fejlődéssel. Eleinte – 1954 óta kórházban fekvő betegek és a szociális intézetek lakóinak könyvtári ellátásával foglalkoztunk, majd sor került az egyéb hátrányos helyzetűek könyvtári problematikájára is.

Az 1970-es évek elejére alakultak ki a kórházi könyvtárak és a szociális otthonok könyvtárainak szervezési alapelvei.

Az 1976. évi 15. számú törvényerejű rendelet, valamint ennek végrehajtási utasítása a 17/1976. (VI. 7.) számú rendelet Magyarországon először írja elő kórházi és szociális intézeti közművelődési könyvtárak működtetését. A jogszabályok előkészítésének tekinthetjük *A közművelődési könyvtári ellátás* című kiadvány keretében megjelent *Tervezet a kórházi könyvtári ellátás megszervezésére* vonatkozó szakmai irányelveket. 1980-ban jelent meg az OSZK KMK előkészítésében és az Országos Könyvtárügyi Tanács kiadásában *A magyar könyvtárügy cselekvési és fejlesztési programja*, amely külön fejezetben foglalkozik a hátrányos helyzetűek könyvtári ellátásával. Ez az első olyan dokumentum, amely részletesen kifejti az ellátandók körét, kiemelve a „könyvet hához” szolgálat biztos alapokra helyezését.

A Cselekvési program szerint: „Számszerűen jelentős tömeget adnak a szociális helyzetüknél fogva, vagy egészségi-fizikai állapotukból következően szerencsésebb polgártársaikkal szemben hátrányt szenvedő személyek. Esetünkben részint a társadalomba

való beilleszkedést, részint állapotuk könnyebb elviselését kell a könyvtári szolgáltatásoknak elősegíteniük.”

Az 1981. június 2–3-án megtartott IV. Országos Könyvtárügyi Konferencia ajánlása között találjuk az igényt: „ – A könyvtárak alakítsák úgy szolgáltatásaikat, hogy minden állampolgár egyszerűen, gyorsan és a neki legmegfelelőbb helyen juthasson hozzá a számára szükséges információkhoz; fordítsanak különös figyelmet az aktív korosztályok, valamint a hátrányos helyzetűek könyvtári ellátására ... ”.

A IV. Országos Könyvtárügyi Konferencia ajánlásainak végrehajtására készült intézkedési terv külön kiemeli a hátrányos helyzetűek könyvtári ellátásának fontosságát.

A közművelődési könyvtárak szociális munkája

A hátrányos helyzetű olvasókkal való foglalkozás összefoglaló megnevezése már évek óta a könyvtár szociális munkája. A szociális munka elnevezést az indokolhatja, hogy a hátrányos helyzetűek többsége nem képes élni az Alkotmány (a törvény) által minden állampolgár számára biztosított kulturális jogegyenlőséggel. Ezért a könyvtáraknak hozzá kell segíteniük a hátrányos helyzetűeket, hogy kulturális jogaikkal élhessenek.

Ha végiggondoljuk a hátrányos helyzetűek körét, kitűnik az anyagilag hátrányban lévők nagy létszáma. Ezeknek a könyvtár szociális munkája az ingyenes szolgáltatások nyújtásában nyilvánul meg. A hátrányos helyzetben lévők más csoportjainál főként egészségi, gerontológiai és egyéb okok dominálnak. A szakirodalom sajnos nagyon sok hátrányt sorol fel: *betegek* (kórházban, vagy otthonukban élők); *mozgáskorlátozottak* (részben, vagy teljesen korlátozottak); *vakok és gyengénlátók* (közlekedésre képesek, vagy otthonukhoz kötöttek); a beszéd megtanulása előtti *siketek*; *szellemileg csökkent képességűek*; *olvasási nehézségekkel küzdők*; *nyelvi nehézségek* miatt hátrányban lévők (bevandorlók, vendégmunkások); *munkanélküliek*; *kisgyermekes anyák*; *elítéltek* (börtönökben, vagy javítóintézetekben élők).

A továbbiakban a könyvtári ellátást igénylő potenciális olvasók kiválasztott csoportjaival foglalkozunk, viszonyukkal a közművelődési könyvtárakkal és azzal a lehetőséggel, amit a házhoz szállítás nyújt számukra a könyvtári ellátásban.

Szolgáltatások egyes olvasói csoportok részére

Idősek

Időseknek általában a nyugdíjasokat, vagy az ennek megfelelő korú személyeket tekintik: Magyarországon 1987-ben az összlakosság 6,0%-a 55–59 éves, 9,7%-a 60–69 éves, 8,7%-a 70 éves és idősebb, vagyis összesen 2 594 000 az idős korúak száma, (az összlakosság 24,4%-a).

Mivel az egyes országok és a nemek nyugdíjkorhatára eltérő, így az idős kor alsó határának meghatározása nehézségekbe ütközik. Általában az idős kor kezdetének a 60. életévet tekintik. Nagyon sok függ a fizikai és a szellemi frissességtől, az egyén lelki be-

állítottságától, természetétől, attól, hogy hogyan hat rá a nyugdíjaztatás ténye, a nyugdíjaztatással járó társadalmi szerepvizsgálat. Nem kortól függ, hogy valaki „fiatal öreg”, vagy valóban megöregedett idős ember. Nagyon sok idős korút érdekelnek a világ dolgai, részt kérnek a mindennapi életből, munkából, szórakozásból, sőt a tanulásból, ismereteiket bővíteni kívánják. Ezek azok az idősebb emberek, akik fizikai és szellemi adottságaiknál fogva a közművelődési könyvtárak rendszeres látogatói, olvasói és lelkes társadalmi aktivistái. Speciális könyvtári területté vált az Egyesült Államokban, Észak- és Nyugat Európában az idősekkel való foglalkozás. Ennek keretében pl. összegyűjtik az idősek visszaemlékezéseit szülővárosukról, a régi idők szokásairól, a bekövetkezett változásokról. Mindezeket hangszalagokon és egyéb audióvizuális dokumentumokon őrzik. Sok idős szinte megszállottan foglalkozik helyismereti kutatással, ők sokszor igényelnek olyan dokumentumokat, amiket a könyvtár könyvtárközi kölcsönzés útján szerez meg. A legkülönbébb programokat állítják össze a könyvtárakba járó idősebb emberek számára. Rendszeres heti, havi összejöveteleket rendeznek, ahol az időseket érdeklő, vagy érintő témákkal foglalkoznak, például autógondozás, autó- és házfeladás, megváltozott törvények és jogszabályok ismertetése, az „egyedül élés” elviselésének módjai, az egyes szakmák fejlődésével, előrehaladásával kapcsolatos ismeretek felújító tanfolyamai. Sok könyvtár célul tűzi ki, hogy az idősek öntevékenységet állítsa előtérbe. Sok idős olvasó „segít be” a könyvtár mindennapi munkájába. Lektorálnak, jegyzékeket készítenek az idős embereket érdeklő, beszerzésre javasolt művekről. Nem ritka eset, hogy a „fiatal idősök” vállalják az otthonukhoz kötött idős emberek számára a könyvek házhoz szállítását. Erre már van hazai példa is. A *Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár* hálózatában több idősebb olvasó is vállalta egy-egy otthonához kötött idős személy könyvvel való ellátását: ez baráti kapcsolatok létrejöttét is elősegítheti, ami még a könyvnél is fontosabb lehet.

Az otthonukhoz, lakásukhoz kötött idős olvasók számára – amennyiben ezt igénylik – házhoz kell szállítani a könyveket, tudatosítani kell ennek ingyenességét. Meg kell ismerni az idős olvasó érdeklődési körét, és kívánatos, hogy a házhoz szállítást mindig azonos személy, menetrendszerű pontossággal végezze.

Az Egyesült Államokban a házhoz szállítás igény szerint történik, a házhoz kötött olvasók telefonon közlik kéréseiket a könyvtárossal, aki ezután kiküldi a könyveket. Az olvasók így általában csak a gépkocsivezetőkkel kerülnek személyes kapcsolatba. A postai kölcsönzés is ingyenes.

Egyes könyvtárak könyvtárlátogatásokat szerveznek a házhoz kötött olvasók számára. Ez óriási szervező munkát, nagy energiaráfordítást követel a könyvtárosoktól. Minden egyes olvasóért a lakására mennek, leviszik őket a várakozó gépkocsihoz, megérkezve a könyvtárhoz, a teljesen járóképteleneket toloszékbe ültetik, majd a könyvtár bemutatása következik, ismertetik a szolgáltatásokat, amiket a házhözköthettek is nagyrésztben igénybe vehetnek. A látogatáson természetesen a mozgáskorlátozottak is részt vesznek. A könyvtárlátogatás hatalmas élményt jelent a résztvevőknek, már magában véve az is, hogy hosszú idő után kimozdulhattak otthonukból. Ilyen könyvtárlátogatásokat rendeznek a szociális intézmények lakóinak is.

Kanadában 1982-ben felmérték a házhoz szállítás helyzetét. A 112 vizsgált könyvtár közül csak 38 szállított házhoz társadalmi aktívák segítségével. 16 könyvtár csak időseknek szállít könyveket, 13 könyvtár ezután tervezi a házhoz szállítás bevezetését.

Nehéz volna értékelni, vagy rangsorolni a fejlett európai országok könyvtárainak szociális munkáját. Hollandiában egy erre a célra szervezett központi ellátó könyvtár végzi a házhoz szállítást és a szociális intézetek letétekkel való ellátását, mintaszerűen. Az NSZK-ban 1973 óta irányelvekben rögzítették a könyvtárak szociális munkájával szemben támasztott követelményeket. Egyes könyvtárak már az 1960-as években kezdtek foglalkozni az otthonukhoz kötött személyek ellátásával. A müncheni *Városi Központi Könyvtár* 1979-ben indította meg a házhoz szállítást. Az első kérdés az volt, hogy a városi könyvtárhálózat mely egységére bizzák a könyvek házhoz szállítását. Ha a fiókkönyvtárakra bizzák, rövidül a szállítás útvonala, viszont csökken a választék. Végül a központi könyvtár kórházi és szociális otthoni könyvtárakkal foglalkozó részlege kapta meg a feladatot. Előnye, hogy a könyvtárosok ismerik a használóknak ezt a típusát, van gyakorlatuk a szociális munkában. (Megjegyezzük, hogy a szociális munkának vagyis a hátrányos helyzetűekkel való foglalkozásnak elhelyezése a könyvtárhálózat egészében a legtöbb országban gondot okoz.) Érdekes, hogy a müncheni Központi Városi Könyvtár a potenciális használók név- és címjegyzékét adatvédelmi megfontolásokból nem kaphatta meg. Ezért a sajtó útján és hátrányos helyzetűek szervezetein keresztül kell népszerűsíteni ezt a szolgáltatást, s csak az önként jelentkezőkkel veheti fel a kapcsolatot a könyvtár. (Az olvasók megnyerésének ez a módja rendkívül lassú és ezért a propagandát állandóan ismétlik.)

Dániában nagy lendület jellemzi a hátrányos helyzetűek ellátását. Finnországban 1961-től folyik házhoz szállítás, 1982-ben jelent meg az a rendelet, amely szabályozta a hátrányos helyzetűek könyvtári ellátását, amit a települések központi könyvtárai végeznek. Összesen 760 személyt látnak el, a látogatások havonta egyszer történnek. Az olvasók átlagban heti 2–3 könyvet olvasnak el. Az olvasók elégedettek a szolgáltatással, de azt szeretnék, hogy ne csak a mozgókönyvtár buszvezetője, hanem a könyvtáros is látogassa őket. Svédországban talán a legfejlettebb és legszervezettebb a könyvtári szociális munka. A kezdetek az 1960–1970-es évek fordulójára tehetőek. Svédországban a könyvtári fejlesztési irányelvekben külön fejezet foglalkozik a szociális munkával. A stockholmi *Városi Nyilvános Könyvtárban* külön részleg foglalkozik a hátrányos helyzetűek egyéni és csoportos ellátásával. A könyvtár összesen kölcsönzött köteteinek 15%-át 830 000 kötetet olvastak a hátrányos helyzetűek. A részleg 32 kórházat, 1 börtönt, 3 hátrányos helyzetűek szabadidő-központját, számos öregotthont és nyugdíjasházat, 1 katonai egységet, 1 szociális rehabilitációs intézetet lát el. A részlegnek van egy hangoskönyv szolgálati egysége is. A házhoz szállítás havonta egyszer két teherautóval történik. Az első látogatás alkalmával könyvtáros megy az olvasóhoz, majd az olvasó és a könyvtáros telefonkapcsolatot tart fenn. Általános tapasztalatunk szerint a házhoz szállításnál és a szociális intézmények ellátásánál csakis szakképzett könyvtárosokat foglalkoztatnak. Szoros kapcsolat tartanak fenn az egészségügyi és a szociális ellátást végző szervekkel.

Nagyon sok idős ember látása megromlik, vagy teljesen elvész az idők folyamán. A gyengénlátók számára igen jók az öregbetűs könyvek, amelyek az Egyesült Államokban, az NDK-ban, Franciaországban, Nagy Britanniában és a skandináv államokban nagy mennyiségben jelennek meg. Sajnos e téren hazánk igen elmaradott. 1968-ban a *Szépirodalmi Kiadó* jelentetett meg néhány öregbetűs könyvet, *Képes regénytár* sorozattal, azóta csak még meg nem valósult ígéretek vannak, pedig az öregbetűs könyvekre más olvasói csoportoknak is szükségük lenne, mindazoknak, akiknek az olvasás technikai ne-

hézségeket okoz. A gyengénlátó öregeket nagyítóval is ellátják az egyes könyvtárak. A vak és gyengénlátó olvasók számára nagy örömet okoz a hangoskönyvek megjelenése és elterjedése. (Részletesebben lásd a lap e számában megjelent *Skaliczki Judit* cikkét.)

Betegek

A házhoz kötött betegek két csoportra oszthatók: az állandó és az ideiglenes jelleggel házhoz kötöttekre. Az állandó jelleggel házhoz kötöttekre mindaz érvényes, amit a házhoz kötött idős olvasókkal kapcsolatban ismertettünk. Az ideiglenesen, de hosszabb ideig otthonukhoz kötött beteg olvasók könyvtári ellátásáról is gondoskodni kell. Természetesen ezt a szolgáltatást kellően propagálni kell.

Mozgáskorlátozottak

A mozgáskorlátozott olvasók nem alkotnak homogén csoportot. Nagy eltérések lehetnek közöttük életkor, érdeklődési kör, mozgásképeség és egyebek szerint. Könyvtári szempontból alapkérdés, hogy képesek-e felkeresni a könyvtárat, vagy nem. Aki el tud menni a könyvtárba, akár segédeszközök (gépkocsi, rokkantkocsi, vagy tolószék) igénybevételével, annak kívánságait a könyvtáros probléma nélkül teljesítheti a könyvtár adta lehetőségeken belül. Az IFLA erre vonatkozó irányelve így szól: „4.8 Az új könyvtár-épületeket úgy kell megtervezni, hogy a gyenge egészségű és a rokkant embereket se akadályozzák a használatban, a régi épületeket pedig – ha csak egy mód van rá – át kell alakítani e célból”. Vagyis biztosítani kell, hogy rokkantkocsival is be lehessen menni a könyvtárba, vagy felhajtórámpa, vagy lift segítségével. A padlóburkolat ne legyen csúszós és az egészségügyi berendezések is alkalmazkodjanak a mozgássérültek igényeire.

Fejlett könyvtárüggyel rendelkező országokban számos olyan közművelődési könyvtár található, amely adottságainál fogva képes fogadni a mozgáskorlátozott és idős olvasóit. Egyes számítások szerint a mozgáskorlátozottaknak is megfelelő könyvtárépületek plusz építési költsége 1 ezrelék és 1 százalék között mozog. Ennek tudatában még szomorúbb az a tény, hogy hazánkban még a legutóbbi időkben épült, igazán modern könyvtárépületek sem felelnek meg a hátrányos helyzetű olvasók fogadása speciális követelményeinek. Miután problémát okoz a szabványos katalógusszekrények és a szokásos 190 cm-es könyvállományok használata, feltétlenül szükséges, hogy mindig tartózkodjék a közelben olyan könyvtáros, aki kérés nélkül, előzékenyen segít.

A szociális intézmények lakói

Az eddigiekben a hátrányos helyzetű olvasói csoportok jellemzőivel és a közművelődési könyvtárakhoz való viszonyukkal foglalkoztunk. A házhoz kötött olvasók – amennyiben nem otthonok, intézmények gondozottai – egyéni könyvtári ellátásban részesülnek. Ugyanezekhez az olvasói kategóriákhoz tartozók, ha szociális intézményekben élnek, vagy ilyenekbe bejárnak, könyvtári ellátásuk csoportos módon történik.

A szociális intézmények, idősek napközi otthonai (klubjai), a szociális otthonok, nyugdíjas házak közös jellemzője, hogy szinte kivétel nélkül mindegyik rendelkezik működése helyén könyvtárral. A könyvtárak állománya valamely közművelődési könyvtár

letéjüként kerül a szociális intézménybe. Csupán néhány intézmény rendelkezik saját állománnyal, de ez elég hátrányos, mivel a gyarapítás esetleges, ötletszerű és általában igen csekély könyvbeszerzési keret áll rendelkezésre. Az állomány nagyságát az ellátandó személyek száma szerint kell megállapítani, ez 6–10 kötet legyen személyenként, de legalább 200 kötet. Az állományt évente legalább négyszer célszerű felfrissíteni, igény esetén ennél többször. A könyvtárat egy erre alkalmas gondozott, szükség esetén a gondnok kezelheti, de legjobb, ha a letétet adó könyvtár munkatársa végzi a kölcsönzést. Ennek egyetlen hátránya, hogy a könyvtár nyitva tartási idejét korlátozni kell. Nagy előny a szociális intézmény gondozottai számára, hogy közösségüknek programokat szervez az ellátó közművelődési könyvtár, igény szerint felolvasásokat tartanak, hangos könyveket kaphatnak, megfelelő lejátszóberendezés esetén videokazetták is rendelkezésre állnak. Nagyon érdekes a finn közművelődési könyvtárak „találmánya” az előregyártott programcsomagok összeállítása a szociális intézmények számára. A csomag egy-egy témáról tartalmaz diákat, grafikákat, műsoros kazettákat, fotókat, stb. A csomagok, amelyeknek anyaga kiválóan szórakoztatja a gondozottak közösségét, felhasználás után egy másik intézetbe „vándorol” tovább.

Elítéltek

A hátrányos helyzetűekhez tartoznak az elítéltek, hiszen a külvilágtól elzártan élnek. Könyvtári ellátásukról szól *Dóra Béla Közművelődési könyvtárak a büntetésvégrehajtási intézetekben* című írása. (Könyvtári Figyelő 1987. 1. sz. 47–52. p.) Itt csupán azt szeretnénk megemlíteni, hogy nagy közművelődési könyvtáraink komoly módszertani segítséget nyújtottak a székhelyükön működő büntetésvégrehajtási intézeteknek. Ezt a segítséget Budapesten és vidéken továbbra is folyamatosan megadják.

A magyarországi helyzet

Hazánkban már túl vagyunk a kezdeti lépéseken, de még túl távol a teljes körű ellátástól. Sajnos adataink nem elég megbízhatóak minden esetben, de valószínűleg alkalmasak arra, hogy vázlatos képet nyerjünk a közművelődési könyvtárak szociális munkájáról és a fejlesztés tendenciáiról.

A szombathelyi Megyei Könyvtár jogelődje a Városi Közkönyvtár vezetője *Pável Ágoston* már 1931–1932-ben megszervezte a postai kölcsönzést a vidéki olvasók számára. Nemcsak saját megyéjébe küldött könyveket, hanem Zala, Somogy, Fejér és Szolnok megyébe, sőt a határokon túlra: Burgenlandba, Jugoszláviába, Itáliába és Csehszlovákiába is. A könyvtár működéséről szóló jelentésben, 1936-ban a következőket írja: „A könyvek házhoz szállítását, amire már évek óta berendezkedtünk – és e célból kerékpárt is szereztünk –, Kovács Péter látja el.” A jogutód, a szombathelyi *Berzsenyi Dániel Megyei Könyvtár* 1979-ben kezdte meg a házhoz szállítást, eleinte csak az idősek és betegek számára, majd a szolgáltatást kiterjesztette a mozgáskorlátozottakra is. A házhoz szállítást óramű szerinti pontossággal végzik 3 könyvtárossal, egy-egy olvasót havonta egyszer keresnek fel. A házhoz szállítás az olvasószolgálati munka szerves része. Terveik között szerepel köl-

csönözhető magnetofonok, dianézők és vetítők vásárlása, és ezeknek a hangoskönyvekkel való együttes házhoz szállítása. Szoros kapcsolatot létesítettek a vakok és gyengénlátók megyei szervezetével, majd ennek szociális intézetével és ellátják az intézet száz lakóját.

Az elsők között volt a *Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Vadász utcai kerületi könyvtára*, és a *veszprémi Megyei Könyvtár*, amelyek megszervezték a házhoz szállítást. Azóta majd minden megyei és számos városi könyvtár foglalkozik a házhoz szállítással.

A legnagyobb gondot a szállítóeszközök hiánya jelenti. Enyhíthetné a gondot, ha a ma már szép számú autótulajdonos könyvtáros gépkocsi-hozzájárulást kaphatna, bizonyára részt vállalnának a házhoz szállítás megoldásában.

Információnk szerint azonban nagyon sok áldozatkész könyvtáros, fáradtságot nem kímélve viszi házhoz a könyvet szállítóeszköz hiányában – kézben, szatyorban, egyes leleményes könyvtárosok „bibliobiciklin”, vagyis kerékpáron: Gyömrőn, Dombóváron, Martfűn, stb.

A veszprémi *Eötvös Károly Megyei Könyvtár* elsők között foglalkozott a hátrányos helyzetű lakosság könyvtári ellátásával. A megyében kiemelkedő az idegbetegek és alkoholisták utókezelését szolgáló dobai intézet 50 m²-es, 2000 kötetet meghaladó állomány-nyal rendelkező rendben tartott könyvtára, amit a devecesteri ellátó rendszer letétként biztosít. Évente legalább 6–8 alkalommal, de van amikor többször is kap könyveket. 1984-ben a 146 beiratkozott olvasó 2530 kötetet kölcsönzött. A könyvtárba 12 napilap és folyóirat jár. A devecesteri ellátó rendszer munkatársa rendszeres módszertani segítséget nyújt a helyi könyvtárosnak a foglalkozások megtartásához.

Szociális otthonokban, nyugdíjasházakban működtet letéti könyvtárat a megyei könyvtárak zöme és számos városi könyvtár. A helyi kórházak betegeket ellátó könyvtáraival is sok szakszervezeti és tanácsi könyvtár foglalkozik, segíti munkájukat. A mosdósi Tüdőgyógyintézet és a győri Megyei Kórház könyvtárának berendezéséről a Somogy megyei Palmiro Togliatti Megyei Könyvtár, illetve a győri Kisfaludy Károly Megyei Könyvtár gondoskodott. További lejátszóberendezések és hangoskönyvek beszerzésével kívánják segíteni a hátrányos helyzetűek ellátását az egész megyében.

A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár hálózatába mintegy 15 éve folyik házhoz szállítás. A kezdeményező, az V. kerületi Vadász utcai könyvtár volt. Az évek során egyre több könyvtár vállalkozott házhoz szállításra, de sajnos néhány könyvtár szünetelteti ezt a szolgáltatást, mert az utóbbi időkben erősen csökkent a gépkocsik száma. Egyes kerületekben ma már annak is örülnek, hogy a szociális intézmények letéti cseréjéhez tudnak szállítóeszközt szerezni. Jó néhány kerületi és fiókkönyvtár foglalkozik a kerületébe tartozó öregek napközi otthonával, szociális otthonokkal és a nyugdíjasházak lakóival. Ezekben az intézményekben szakképzett könyvtárosok kölcsönöznek hetenként meghatározott napokon, műsorokat, ünnepeket rendeznek, apró ajándékokkal kedveskednek például karácsonykor, felolvasásokat tartanak, stb.

A szolgáltatások kialakításának személyi feltételei

A könyvtárosoknak, akik a hátrányos helyzetűekkel foglalkoznak, különleges elkötelezettségűeknek és képzettségűeknek kell lenniük. Olyanokra van szükség, akik ké-

pések könnyen és zavarmentesen kapcsolatot létesíteni idős, beteg, mozgáskorlátozott emberekkel. Nem riadnak meg a szegényes környezettől, öregségtől, szenvedéstől, lelki bánattól, a beteg ember látványától, általában tolerálni tudják a hátrányos helyzetűekkel való foglalkozás adta helyzeteket. Arra is szükség van, hogy a könyvtárosok rendszeres kapcsolatokat tartsanak fenn pszichológusokkal, gerontológusokkal, a vakok és mozgáskorlátozottak helyi szervezeteivel, a szociális hatóságokkal és gondozókkal.

Képzés, továbbképzés. A megkívánható könyvtárosi ismeretek mellett, a hátrányos helyzetű olvasókkal való foglalkozás további ismereteket és tájékozottságot kíván meg a könyvtárostól. Helyes lenne, ha az alapképzésbe (egyetem, főiskola) is bekerülhetnének olyan stúdiumok, amelyek felkészítik a könyvtáros hallgatókat a hátrányos helyzetűekkel való speciális foglalkozásra, pl. pszichológiai, gerontológiai, bizonyos fokú szociológiai és kriminalisztikai ismereteket adnának. A gyakorlati tapasztalatok elsajátítása mellett továbbképzéseken is megszerezhetik a könyvtárosok a szükséges tudást. A tematikában szerepelnie kell olyan témáknak mint: a hátrányos helyzet okai és következményei; etikai normák; az előítéletek szerepe; az egyes hátrányos helyzetű csoportok jellemzőinek elemzése; az egyes csoportokkal való foglalkozás lehetséges módszerei; kórházak, szociális intézmények könyvtárainak kezelése, házhoz szállítás, olvasási segédeszközök; a biblioterápia megtervezése, a foglalkozások levezetésének módszerei; az ügy érdekében megvalósításra kerülő gyakorlati tevékenységek: tárgyalás hatóságokkal, intézményekkel, a szervezőmunka következményei; kapcsolatteremtés. Az *Országos Széchényi Könyvtár Könyvtártudományi és Módszertani Központ oktatási osztálya* már két ízben rendezett továbbképző tanfolyamot a hátrányos helyzetű olvasókkal foglalkozó könyvtárosok részére. A tanfolyamok a jelek szerint sikeresek voltak és a hallgatók zöme napi munkájában gyümölcsözteti a tanultakat.

Munkaszervezés. Mindazok a könyvtárosok, akik részt vesznek a hátrányos helyzetűek ellátásában, együttesen virtuális munkacsoportot alkotnak a könyvtárban. A munkacsoport tagjai az olvasószolgálat és a módszertani csoport (osztály) munkatársai közül kerülnek ki. Ha a feldolgozók közül valaki szívesen vállalja ezt a feladatot, az ő közreműködését is igénybe kell venni. A munkacsoport vezetője szervezi és számon tartja a feladatok elvégzését.

Tervek a jövőre

Az IFLA *Hátrányos Helyzetűeket Ellátó Könyvtárának Szekcióját* középtávú tervében (1986–1991) részletesen felsorolja a hátrányos helyzetű csoportokat, kiemeli a könyvtárépületekhez és gyűjteményekhez való fizikai hozzáférhetőséget és igen fontosnak ítéli az olvasási segédeszközök alkalmazását a csökkent képességű felhasználók számára.

A Szekció középtávú terve mindazokat a célkitűzéseket és feladatokat hangsúlyozza, amelyeket a közművelődési könyvtárak már ismernek, és a hátrányos helyzetű olvasók érdekében naponta végeznek. Azoknak a könyvtáraknak, amelyek még csak a kezdeti lépéseket tették meg, fel kell gyorsítani munkatempójukat, átfogó tervet kell készíteniük és gondoskodniuk kell a hátrányos helyzetű olvasók minél szélesebb körű, átfogó könyv-

tári ellátásáról. Ezt a magyar közművelődési könyvtárak irányítói régóta szorgalmazzák.

A *Művelődési Minisztérium Könyvtári Osztálya* javaslatot készített a könyvtárak fejlesztéséről a VII. ötéves tervidőszakra (1986–1990), amelyben leszögezi: „A hatókör kiterjesztésénél különös gondot kell fordítani ... az egészségi, vagy kulturális szempontból hátrányos helyzetű potenciális és tényleges olvasókra. E munka során különleges jelentőségű lesz a nem nyomtatott információhordozók, kultúráközvetítő eljárások és eszközök könyvtári szolgáltatásának elterjesztése”.

IRODALOM

1. IFLA Medium-term programme: (1986–1991) comp. by the Professional Board of IFLA – The Hague: IFLA Headquarters, 1985. – X, 60 p.
2. IFLA. General Council Meeting (38.) (1982) (Budapest) Library Surveys, their application and value to hospital libraries (Eileen E. Cumming. – Bp.: IFLA-SS/Hosp., 1972. – 8 p.
3. IFLA. General Council Meeting (38.) (1972) (Budapest) A magyarországi kórházi könyvtári ellátás megszervezésének irányelvei / Bereczky Lászlóné. – Bp.: IFLA-SS/Hosp., Kórházi Könyvtárak Alszekciója, 1972. – 8. p.
4. IFLA. General Council Meeting (38.) (1972) (Budapest) The Stockholm Public Library: Patients Libraries and work with the disabled / Lisbet Höök. – Bp.: IFLA-SS/Hosp., 1972. – 11 p.
5. Az IFLA irányelvei közművelődési könyvtárak számára (ford. Orbán Éva) Bp.: MKE : OSZK-KMK : FSZEK, 1987. – 90 p.
Eredeti cím: Guidelines for public libraries
6. A könyvtárak fejlesztése a VII. ötéves tervben. Javaslat. = Könyvtáros. 1986. 2. sz. 60–65. p.
7. A könyvtárügy VI. ötéves tervének szakmai irányelvei. = Könyvtári Figyelő. 1980. 5. sz. 465–470. p.
8. A magyar könyvtárügy cselekvési és fejlesztési programja: Irányelvek a távlati tervezéshez: Tervezet (Összeáll. és szerk. Papp István) – Bp.: OKT, 1980. – 82 p. Belső használatra. Soksz.
9. A Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsának 1976. évi 15. számú törvényerejű rendelete a könyvtárakról = Művelődésügyi Közlöny. 1976. 13. sz. 553–555. p.
10. A Minisztertanács 17/1976. (VI. 7.) számú rendelete a könyvtárakról szóló 1976. évi 15. számú törvényerejű rendelet végrehajtásáról. = Művelődésügyi Közlöny. 1976. 13. sz. 556–560. p.
11. A Művelődési Minisztérium intézkedési terve a IV. Országos Könyvtárügyi Konferencia ajánlásainak végrehajtására. = Könyvtáros. 32. évf. 1986. 6. sz. 316–318. p. + melléklet: A IV. Országos Könyvtárügyi Konferencia ajánlásai. VII p.
12. Standards for public libraries (prep. by Section of Public Libraries. – 2nd ed. – München : Verl. Dokumentation, 1977. – 53 p. – (IFLA Publications; 9.)
ISBN 3–7940–4429–0

A VAKOK REHABILITÁCIÓJÁRÓL

DARU GERŐNÉ

A vakság a gyógypedagógiai tudomány és közgondolkodás szerint is súlyos – talán a legsúlyosabb – fogyatékoság. A vakügyi szakemberek, de maguk az érintettek is az utóbbi évek igen jelentős szociálpszichológiai és gyakorlati társadalmi történésként tartják számon azt, hogy 1981 után a *Rokkantak (Fogyatékosok) Nemzetközi Évét* követően érzékelhetően kedvező irányba fordult a fogyatékosok iránti társadalmi attitűd. Ezzel a változással párhuzamosan pozitív tartalmú, támogató jellegű cselekvés-sorozatok indultak meg, és vannak folyamatban ma is, amelyeket a fogyatékosok rehabilitációjával foglalkozó intézmények, a fogyatékosok integrációját elősegítő szervezetek tudatosan és módszeresen tartanak életben, szorosabban vett szakmai jellegű feladataik ellátása mellett. A fogyatékosok, így a vakok vonatkozásában is az integráció elvén és gyakorlatán azt értjük, hogy a fogyatékos embert minden lehető segítség megadásával az „épek” társadalmába kell beilleszteni. A teljes integráltsághoz a habilitációs, rehabilitációs folyamat vezet. Sikeresnek tekinthető az integráció akkor, ha a fogyatékos ember képességének, tehetségének megfelelő végzettségre, szakképzettségre tesz szert, nem elkülönítetten, hanem többi embertársa között dolgozik, esetleg adaptált munkahelyen, vagy adaptált eszközökkel; életvitele, körülményei nem térnek el nagymértékben az átlagostól.

Tapasztalataink szerint senki nem kérdőjelezi meg azt, hogy a vakság súlyos fogyatékoság. A rehabilitáció, a támogatás kérdésében a súlyosság ténye mellett meggyőző erővel szerepel a vakok száma is, amely hazánkban 30 ezerre tehető, mely szám – népeségen belüli aránya – megfelel az észak-amerikai és nyugat-európai koefficiensnek. Tehát számában is figyelemreméltó, és ilyen vonatkozásban sem hanyagolható többszörös hátránnyal küzdő, sajátos, önmagán belül igen változatos összetételű csoportról van szó. Sőt amennyiben a vakok számához hozzáadjuk a hozzájuk legközelebb álló családtagok számát – tetszőlegesen egy-egy érintett esetében 3–4 főt –, a vakság mint igen erős meghatározó tényező a vakokon kívül igen közelről érint 90–120 ezer embert.

A vakok társadalmi helyzete

Igen gyakori a kérdésfelvetés a vakok iránt érdeklődő, de kevés ismerettel bíró, jószándékú emberek részéről: kinek lehet nehezebb a helyzete, a veleszületetten vakoknak, vagy pedig azoknak, akik látásukat későbbi életkorban, felnőttként veszítették el. A kérdezők gyakran saját maguk megfogalmazzák az elképzelésük szerinti választ. Általában nehezebbnek ítélik meg a felnőttkorban megvakultak helyzetét, mivel szerintük a vele-

születetten vak talán fel sem mérheti igazán veszteségét. A vak embereken belül bizonyos szempontok miatt valóban el kell különítenünk a veleszületetten, a gyermekkorban, valamint a felnőttkorban megvakultakat. Az ilyenfajta elkülönítésnek nem szempontja a „kinek nehezebb” kérdés. A veleszületett, vagy korai gyermekkorban megvakultak személyiség-fejlesztésére, a szocializációs folyamatuk befolyásolása a vakság tényének ismeretében, annak kompenzálásával történik. A felnőttkorban megvakultak esetében egy már többnyire kialakult személyiségű embernek kell az egy csapásra, vagy hosszabb időn keresztül, valamilyen betegségfolyamat következményeképpen bekövetkező állapotváltozással megküzdnie. Az állapotváltozás a vakká váló szociális státuszát is, nem egy esetben kedvezőtlenül befolyásolja. Ez függetlenül attól, hogy felkészült-e vagy sem állapotváltozására. A felnőtt, de még aktív életkorban lévők részére a *Budapesti Vakok Állami Intézetében* néhány éve meglévő *Vakok Elemi Rehabilitációs Csoportja* nyújt kezdeti segítséget néhány hónapos intézeti elhelyezéssel, amikor is a beutaltak a tanórákon – *Braille* írás-olvasás, mozgástréning, háztartási teendők vakon való művelése mellett – megismerik egymást, szerencsés esetben egy sorstársi közösségbe tagolódnak, megkezdődhet szakmai átképzésük, illetve további életükre perspektívát kapnak. A vakság, legyen az veleszületett, vagy felnőttkorban szerzett, mindenképpen hátrányt jelent és mint ilyen meg kell vizsgálnunk, hogy mit is jelent a vakság, mint állapot az érintettek számára: – *a környező világ érzékelésének beszűkített lehetőségét, – ugyanis mint ismeretes, az információk nagy részére, mintegy 70–80%-ára a látáson keresztül teszünk szert.*

A világ megismerésének beszűkítettsége különböző eszközökkel kompenzálható, ezen az alapvető akadályon kívül számos, kevésbé tettenérhető és behatárolható következménnyel is járhat a vakság, melyek pontosan elvont jellegüknél fogva kevésbé kompenzálhatók. A vakság az élet minden lényeges és lényegtelen mozzanatára kihat. Megrázó, személyes élményt adhatok itt tovább, tanúja voltam annak, amikor vakon született kollégám néhány órás újszülöttjét a karjára vette, s első mondata ez volt a gyermekhez: „kislányom nem lát téged az apukád”. Ugyancsak ilyen megrázó volt a sokak által nagyrabecsült haldokló vak tanár búcsúja feleségétől, aki az általa is felismert tragikus órában annak a fájdalmanak és veszteségének adott hangot, hogy soha nem láthatta felesége arcát. Talán ez a két példa igazolja azt, hogy a vakság, mint állapot, milyen erősen meghatározó.

A helytelen környezeti reakciók hátrányosan befolyásolhatják a személyiség fejlődését, a szocializációs folyamatot, az önmegvalósítást – felnőtt korban megvakultaknál a vakság pszichés krízishelyzetet, társadalmi presztízvesztést okozhat –. A hétköznapiakban a vakságot a mindennapi életvitelt nehezítő körülményként kell kezelni. Az élet során jelentkező problémákat nem összegező, hanem hatványozó faktor; az általánosságban jelentkező problémák megoldását eleve nehezíti, vagy a megoldást akár lehetetlenné teszi. A vakon született kisgyermekeknél nem kívánatossá deformálódhat a legalapvetőbb, az egész életre kiható emberi viszony: az anya-gyermek, a szülő-gyermek kapcsolat akkor, ha az anya, a szülők nem képesek helyesen feldolgozni gyermekük fogyatékoságának a tényét, nem tudnak megbírkózni saját kudarcélményükkel, a gyermek fogyatékosága miatt képzelt és érzett büntudatukkal. A gyermek – fogyatékoságával együtt való – elfogadása alapvető feltétele annak, hogy a szülő következetes, a gyermek testi-lelki fejlődését kibontakoztató érzelmi odafordulást és nevelői magatartást tanúsíthasson a gyer-

mek mindenkori életkori sajátosságának, a nevelés adekvát szintjének és követelményeinek megfelelően.

Magyarországon a vak kisgyermek iskoláztatása speciális, a látóktól elkülönített iskolában és nevelőotthonban történik. (*Vakok Általános Iskolája és Nevelőotthona*). A jelenlegi iskoláztatási rend főképpen a gyógypedagógiai hagyományokon és a behatárolt anyagi lehetőségeken alapszik. Az elkülönített és az izolációra hajlamosító iskoláztatás ellentmond az általános integrációs elveknek. A szükségszerűség fenntartja ezt a gyakorlatot. A vakok oktatása – mint ez a skandináv országokban folyik – a lakhely szerinti iskolákban lényegesen több oktatási segédeszközt és speciálisan felkészült szakembert igényelne. Az integrált oktatásnak ma nincsenek meg a hazai feltételei.

A vak gyermekek iskoláztatásuk során meglehetősen nagy leterhelésnek vannak kitéve, a serdülőkorban a „ki vagyok én” kérdése mellett meg kell birkózzanak a „vak vagyok” tényének feldolgozásával. Jelenleg a pályaválasztás igen kevés lehetőséget kínál. A mikroelektronika térhódítása ad biztatást arra napjainkban, hogy az eddig választható foglalkozások, szakmák köre számban és minőségben bővíthet, illetve egyes – már vakok által gyakorolt – munkakör a számítástechnika térhódításával vakok számára könnyebb és hatékonyabb munkavégzést biztosít. A már évtizedek óta bevált és gyakorolt munkaköröknél a munkahelyek fogadókészsége jó. (Telefontközpont-kezelő, gyógymasször stb.) De a pályaválasztás szűköségével az önmegvalósítás keretei is eleve behatároltak, az életideál kialakítása még az elképzelésekben is korlátozottabb a vak fiataloknál, mint a látóknál. A munkavállalási lehetőségek szűk köre befolyásolja a társadalmi mobilitást, illetve korlátozza azt. A vakok kereseti lehetőségei, jövedelmi viszonyai szintén kedvezőtlenebbül alakulnak, mint a látóké, lévén kirekesztettek a második, harmadik gazdaság jövedelmi áramaiból. A szabadidő eltöltése, az információk hozzáférhetősége, a különböző hobbi gyakorlása szintén nehezekebb.

A kulturálódás sajátos eszközeit közvetíteni a *Vakok és Gyengénlátók Országos Szövetségének* volt csaknem kizárólagos feladata ez idáig. Erről a feladatról és főképpen a közkönyvtárak feladatvállalásáról későbbiekben még szólnok.

A gyakorlati problémák mellett említést kell tenni arról is, hogy a viszonylagos izoláltság gátolja a társas kapcsolatokat is, így behatároltak a társválasztás lehetőségei is, a „szép, vagy csúnya”, a „szeret, vagy nem szeret” kérdéshez hozzákapcsolódik, sőt azokat megelőzi „a látó, vagy vak” problematikája. A vakok a közösségért való munkában, a közéletben való szereplésben is háttérbe szorulnak. A szövetségi, egyesületi életben is csak a legkiválóbbak vállalnak sorstársaikat szolgáló munkát. Egy-egy vak ember sorsát figyelemmel kísérve arra kell következtetnünk, hogy a bizonyítani akarás, az egészségtelen túlkompenzálás sok pszichés energiát emészt fel és így további fizikai és lelki ártalmaknak nyit teret. A vakok gyakran sérelmezik, ha nem megfelelő hangnemben, vagy módon nyújtanak nekik segítséget. Egy-egy ilyen élmény hosszú időre keserűséget okoz, vagy defenzív visszahúzódadást eredményez. A vakság elzárja az utat a különböző, a látás által közvetített esztétikai élmények és hangulatok élvezetétől is azt, aki ennek a fogyatéknak a terhét viseli. A hátrányokról szólva, de korántsem kimerítve azokat, említést kell tenni azokról az intézményekről, állami juttatásokról és szövetségi tagsággal járó kedvezményekről, amelyek a hátrányok enyhítését hivatottak elősegíteni és egyengetni igekeznek az integráció felé vezető utat.

A vakokkal foglalkozó intézmények

Már említettük a Vakok Általános Iskoláját, a Vakok Állami Intézetét és Szövetségét. Az említetteken kívül a vakok ügyével főfelügyeleti szinten foglalkozik az *Egészségügyi Minisztérium Szociálpolitikai Főosztálya*, az intézetekben lakók ügyeivel a *Szociális Intézetek Központja*. Nagyobb számban gondoznak vakokat a *Vas*, a *Csongrád*, a *Hajdú-Bihar megyei*, valamint a *Nógrád megyei* tanácsi felügyelet alá tartozó *szociális otthonok*. A *Fővárosi Kefe-Seprűgyártó Vállalat*, az *Egyesült Fonottáru és Háziipari Szövetkezet*, a *Vas megyei Vegyipari Vállalat*, a *Szegedi Fonalfeldolgozó Vállalat* foglalkoztat nagyobb számban vakokat. Meg kell említenünk a *Magyar Vöröskereszt* társadalmi aktívait is, akik részt vesznek az időskorú vakok házi szociális gondozásában, a különböző szintű tanácsok szociálpolitikai osztályait, ahonnan a különböző szociális juttatásokat biztosítják.

A vakokkal való foglalkozás nem nélkülözheti az elméleti, tudományos alapot sem. A *Bárczi Gusztáv Gyógypedagógiai Tanárképző Főiskola* és a kebelén belül működő *Gyógypedagógiai Pszichológiai Intézet* szintén érintett egyes kérdések felvetésében, tudományos kimunkálásában. A Vakok Általános Iskoláján kívül oktatásügyi kérdésekben illetékes a *Művelődési Minisztérium Általános Iskola Osztályának Gyógypedagógiai Csoportja*, valamint a *Látási Fogyatékosok Felvételi és Áthelyező Bizottsága*. A felsorolást ki kell egészítenem a *Magyar Gyógypedagógusok Egyesületének Látásfogyatékoságügyi Szakosztálya*, valamint a *Magyar Rehabilitációs Társaság* és a *MOTESZ Szociális Rehabilitációs Szövetség* megemlítésével, mely társaságok, illetve egyesületek együttműködési megállapodások alapján adják át egymásnak információikat és közös rendezvényeket szerveznek. A felsorolt állami és társadalmi szervek munkáját mintegy kiegészítik az egyházak szeretet-szolgálatai.

Mint látjuk hazánkban számos intézmény foglalkozik különböző mértékben és nézőpont szerint a vakok rehabilitációjával. Az intézmények ez idő szerint nem alkotnak rendszert, együttműködésük, egymást kiegészítő munkájuk főképpen a közös célra, személyes kapcsolatokra és a vakok érdekeinek belátására alapulnak. Megítélésem szerint a *Vakok és Gyengénlátók Országos Szövetsége* az a szervezet, melynek tevékenysége valamennyi közül a legátfogóbb és ugyanakkor a legapróbb részletekre is kiterjedő. Tevékenységének ezen jellemzői némi koordinációs, integratív szerepét is megkívánják, mely ismervé időnként meg is nyilvánul. Esetenként mondható ez el, mivel formálisan ilyen feladata nincs a Szövetségnek. A Szövetség hivatalos jellege: támogatott társadalmi szervezet, 70 éves múltja, tradíciói, érdekvédelmi jellegű fő feladatai, illetve azok teljesítése napjainkban megfelelő társadalmi elismertséget biztosítanak számára.

Állami és szövetségi kedvezmények

A magyar vakügyet illetően – történetében vizsgálva – döntő változást a felszabadulás, majd ezt követően a 3200/1949. (IV. 9.) M.E. sz. rendelet hozott, mely kimondja, hogy a vakokról való intézményes gondoskodás állami feladat.

Jelentősebb állami kedvezmények: személyi járadék, melyet minden látását 95%-ban elvesztett személy kap; szociális segély, melyet a nem munkaképes és tartásra köteles hozzátartozóval nem rendelkező vak kap; helyi ingyenes, és 10% térítés mellett kedvezményes helyközi utazás; 5 nap pótszabadság; vak fizikai dolgozók heti 36 órás munkaidéje; különböző társadalombiztosítási juttatásoknál méltányosság (pl. látássérült gyermek után emelt összegű családi pótlék).

Az állami kedvezményekhez különböző juttatások járulnak a Szövetség közvetítésével: Braille, pontírásos időszaki és rendszeres kiadványok; kölcsönzési lehetőség a Braille és hangoskönyvtárakból; üdültetés a Szövetség boglárlellel üdulőjében és más üdülési lehetőségek szervezése.

A vakok ellátásához, integrációjuk biztosításához jelentős alapfeltétel a megfelelő segédeszközök rendelkezésre bocsátása, mely segédeszköztár színvonala nem kielégítő, elmaradott a hazai technikai fejlődéstől. A segédeszközöknél szoktunk említést tenni a sokak érdeklődésére számot tartó vakvezető kutyáról, mely egy sajátos, élő segédeszközként fogható fel, elsősorban a felnőttkorban megvakultak szolgálatában. Az állami és szövetségi juttatásokat egyre inkább kiegészítik a különböző társadalmi, illetve egyéni támogatások, melyek szocialista brigádok élő munkájában, intézmények folyamatos, jelentős támogatásában, egyes akciókban, adományokban és alapítványok létesítésében tárgyasulnak.

A már hivatkozott 1949. évi rendelet az állami gondoskodást szögezi le, manapság viszont egyre inkább halljuk, hogy a fogyatékosokról való gondoskodás osztársadalmi feladat. Jó egybehangeléssel, a jogszabályba foglalt alapelv és annak megvalósulása, a megvalósításra való törekvés, valamint az, hogy az osztársadalmi illetékességnek is teret adjunk, nem zárja ki egymást. Napjaink feladata, hogy az általános megfogalmazást konkretizáljuk, a társadalom egyes intézményeire lebontsuk és kérjük a mozgalomban való részvételt.

Az Országos Könyvtárügyi Tanáccsal, a Magyar Könyvtárosok Egyesületével, az Országos Széchényi Könyvtár Könyvtártudományi és Módszertani Központjával évek óta jó és eredményes az együttműködésünk. A hangoskönyvtári szolgáltatás ma már számos közkönyvtárban megtalálható és így érzékelhetően csökkentek a Szövetség hangoskönyvtárának aránytalanul nagy terhei. A hangoskönyvek nagyobb számú és gyors elkészítését lehetővé teszik a Szövetség stúdiójában a Soros Alapítványból beszerzett korszerű stúdióberendezések. A magyar közművelődési könyvtárak a hangoskönyvtári szolgáltatás bevezetésével igen fontos missziót vállaltak és teljesítenek a vakok kulturálódásában. Szolgáltatásukkal, sőt szolgálatukkal tudáshoz, kultúrához juttatják a látásuktól megfosztott embereket, nem egy esetben az életigénylésüket is visszaadják, mint ezt nem egy vak „olvásonk” kifejezte már.

IRODALOM

- PÁLHEGYI Ferenc: Mit tegyünk, hogy életünk teljesebb legyen? (Vakok és Gyengénlátók Országos Szövetsége, Budapest, 1979.)
- DARU Geróné: A felnőttkorban megvakultak rehabilitációjának jelenlegi helyzete és a további feladatok. (1978. főiskolai szakdolgozat).
- DARU Geróné: A magyar vakügyi helyzet és problémái. (Tanulmány, készült az MTA Szociológiai Kutató Csoportja részére 1982-ben).

VAKOK, KÖNYVEK, KÖNYVTÁRAK

SKALICZKI JUDIT

„A könyvek a vakok szemei. Megmutatják a fényvel telt világ dicsőségét, tapintásunkra elárulják, hogy mit gondolnak és cselekszenek az emberek, segítenek abban, hogy elfelejtsük fogyatékoságunkat ...”

*Helen Keller*¹

Az *Egészségügyi Világszervezet* (WHO) 1985. évi felmérése szerint a világon körülbelül 40 millió vak ember él, és megközelítőleg még 30 millió azoknak a száma, akik egyéb fogyatékoságuk miatt nem tudnak olvasni. A WHO arra figyelmeztet, hogy a megelőzés és a gyógyítás terén kifejtett komoly erőfeszítések ellenére ez a szám növekedni fog és elképzelhető, hogy 2000-re megkétszereződik². Ugyanakkor igen eltérő a vakok száma a különböző földrészekben, a különböző országokban. A látókhöz viszonyítva a fejlett, civilizált országokban lehet, hogy csupán 0,01%, míg másutt elérheti a 10%-ot is, (elsősorban a fejlődő afrikai országokban).

Egy-egy társadalom civilizáltsága általában lemérhető azon, hogy gondoskodik-e és miképpen, támogatásra szoruló nem egészséges tagjairól. Ad-e lehetőséget arra, hogy valamennyire kiegyenlítődjen sérült embertársaink hátrányos helyzete, hogy megközelítőleg azonos eséllyel élhessenek életüket például a vakok a látókkal, a siketek a hallókkal.

A könyvtár – és ebben ne veszítsük el hitünket – egyike az iskolák mellett azoknak az alapintézményeknek, amelyek arra szolgálnak, hogy megteremtsék az esélyét legalább a viszonylagos egyenlőségnek, azaz részt vegyenek a tudáshoz, az ismeretekhez való jutás demokráciájának megteremtésében.

A vakok és csökkentlátók könyvtári ellátása egyrészt alapkérdés a vakok társadalmi rehabilitációja szempontjából, de ugyanakkor megmérettetés a könyvtár szempontjából is. Kiderül ugyanis, hogy eléggé demokratikus intézmény-e a könyvtár, azaz mindenki számára hozzáférhetővé tudja-e tenni az információt? A vakok számára a könyvtár a kulturális rehabilitáció elsődleges intézménye lehet, olyan hely, ahol az információ, az ismeretek, a művészetek olyan információhordozón találhatók, amelyet ők is tudnak használni.

Látás tapintással: a Braille-könyvek

A minket körülvevő világot vizuális úton ismerjük meg, az információ több mint 80%-a jut el hozzánk ilyen módon. Világszerte évente körülbelül 800 ezer könyvet, 400

ezer folyóiratot és egyéb dokumentumokat gyártanak. A vakok az ismereteknek ilyenfajta megszerzéséből ki vannak zárva. Bizonyos felmérések szerint³ a látásukban korlátozott emberekhez a nyomtatásban megjelenő dokumentumoknak csupán 2%-a jut el. Az ő számukra a látást a tapintás és a hallás helyettesíti.

A tapintással való olvasást már az ókori birodalmakban is ismerték, és a különböző korok különböző megoldásokat alkalmaztak. A múlt század első felében 23 különböző domborított írásrendszer létezett. A ma is használt, a vakok számára készült pontírást Louis Braille abbé, a párizsi vakok intézetének tanára alkotta meg 1829-ben. A dominón lévő hat pontból állította össze rendszerét, a dominó 64 variációs lehetőségéhez képest 63 variációt, azaz jelet alkotva.⁴

Nem véletlen, hogy ez a módszer terjedt el a világon – jóllehet hivatalosan csak 1852-ben ismerték el Franciaországban –, mert a rendszer igen flexibilis, alkalmas a zeneművek és a matematikai képletek lejegyzésére is. Előállítható egyedileg és nagypéldányszámban, kézíleg, vagy mechanikus úton, és napjainkban elektronikus módon is.

A század második felétől nyomon követhető a Braille-írás, vagy módosított változatainak európai térhódítása. Az Egyesült Államokban a domborított írásnak több mint hatféle változatát használták a 19. század második felében. Ez a korszak volt a vakírás történetében a „*War of Dots*”, a pontok háborúja. A különböző változatok – bostoni, New-York-i standard dot stb. – egymással nem voltak kompatibilisek, s ez a zűrzavar csak az 1920-as évekre változott meg, amikor a Braille-t fogadták el a vakírás nemzeti írásává. Az angol nyelvterületen 1932-ben vált egyeduralmukodóvá a Braille-írás.

Egy átlagos regény braille-írással 4–5 kötet, de egy hosszabb munka terjedelme elérheti a 30–40 kötetet is. A braille írású anyagok példányszámának megnövekedését a braille írógépek, illetve az 1960-as évek végén, a hetvenes évek elején a számítógépek megjelenése hozta. A komputereket Braille nyomtatókkal is ellátták. A Braille-írás digitális technikával kazettára – vagy diszkre – is vihető. Egy 90 perces kazettára 450 sztenderd Braille oldal rögzíthető, tehát a kazetta egy egy oldalára 1, vagy 2 Braille kötet fér el. A kazetta aztán speciális displayen játszható le.⁵

A braille mellett megjelenő különböző írások közül kiemelkedik az angol William Moon 1847-ben alkotott vakírása, ezt ugyanis több helyen még ma is használják.

A vakok központi könyvtárainak kialakulása

A 18–19. században a polgári társadalmak fejlődésével újfajta könyvtártípusok alakultak ki.

A királyi és a jelentős alapítványi gyűjteményekből nemzeti könyvtárak jöttek létre, a különböző egyesületek, szervezetek és újonnan alakuló iskolák létrehozták a maguk könyvtári gyűjteményeit, és a század harmincas éveiben az Egyesült Államokban megjelent egy egészen újfajta szolgáltató könyvtártípus: a *public library*.

A század közepétől az egyre nagyobb példányszámban előállított braille könyvek száma és az az egyre nyomatékosabb társadalmi igény, hogy a vakokat tanítsák és oktassák, új könyvtártípust hozott létre. az 1980-as évektől: a vakok könyvtárát.

A vakok központi könyvtárai általában négyféle úton szerveződtek. Megalakult a vakok szövetsége, vagy egyesülete és mivel célkitűzéseik között az érdekvédelem, a tanulással, tanítással való munkához juttatás és a kulturálódási lehetőségek egyaránt szerepeltek, a kezdet kezdetétől a könyvtárak létesítése volt az egyik legfontosabb feladatuk. Így jött létre például a párizsi gyűjtemény. Volt olyan ország is – Nagy Britannia, Egyesült Államok –, ahol a vakok számára működő nyomdából jött létre a szövetség, majd a könyvtár. Voltak olyan országok – Finnország, Svédország és Hollandia –, ahol a könyvtárat egy gazdag magánember – sok esetben egy vak – teremtette meg. És volt, ahol először iskolát alapítottak a vak gyerekek számára – Norvégia – és később teremtődött meg az oktatás dokumentumbázisa a könyvtár.

A vakok számára az első könyvtár Angliában alakult. A könyvtár létrejötténél egy intézmény és egy magánszemély bábáskodott. Az angliai braille könyvek kiadójából 1869-ben megalakult a *Vakok Országos Szövetsége (RNIB)*, és a Szövetség támogatásával Martha Arnold – maga is vak volt – kezdeményezésére alakult meg 1882-ben Londonban a *Vakok Országos Könyvtára* (National Library for the Blind-NLB). 1884-ben Párizsban a vakok szövetsége, Maurice de la Sizeranne kezdeményezésére hozzákezdett a Braille-könyvek előállításához és terjesztéséhez. Ebből a kezdeményezésből jött létre 1889-ben a szövetség könyvtára. A finnországi és a svédországi Központi Könyvtár egy párizsi tanulmányútnak köszönheti a létrejöttét. Egy helsinki szenátor lánya, Cely *Mechelin* a párizsi intézet és könyvtár működését látva, 1890-ben 16 Braille-könyvvel megalapította a *Könyvek a vakoknak* című egyesületet (*Kirjoja sokeille*), s a könyvállományuk a Központi Könyvtárnak, a mai *Naköammaisten kirjasto*-nak az alapja lett.⁶

A svéd könyvtár, a mai *Talboks- och punktskriftsbiblioteket* „csupán” 1911-ben alakult meg, bár kezdeményezője, Amy *Segerstedt* tanárnő az 1885. évi párizsi útja óta munkálkodott a szövetség, majd a könyvtár megalakításán.⁷ 1894-ben Európában egyszerre két igen jelentős, ma is működő könyvtár létesült. Az egyik, a német nyelvterület első vak könyvtára egy magántársaság kezdeményezésére alakult Lipcsében: a *Zentralbücherei für Blinde*, a másik Hágában: a *Nederlandse Blind Bibliothek*.

Az Egyesült Államokban a kongresszus támogatásával 1879-ben létesítettek egy központi nyomdát a vakok számára (*American Printing House for the Blind*), aminek az elődje 1858 óta működött Kentucky Államban. A nyomda következtében megnőtt a braille könyvek száma és a washingtoni Library of Congress 1897-ben nyitott egy olvasótermet a vakok számára 500 braille könyvvel és zeneművel. 1913-tól kezdve pedig minden braille formában megjelenő dokumentumot gyűjt a könyvtár. A század első évtizedében, 1910-ben az európai és az egyesült államokbeli könyvtárak mellett, Japánban is megalakult az első vakok számára működő könyvtár. (Ebből az évből van adatunk arról, hogy Budapesten, a *Vakokat Gyámoltó Országos Egyesület* támogatásával annyi Braille könyvet másoltak már, hogy az egyesületnek könyvtárost kellett alkalmaznia.)⁸

Amszterdamban 1912-ben létesült a Vakok Evangélikus Könyvtára, a de *Christelijke Blindenbibliotheek* azzal a céllal, hogy a vak tanulókat ellássa tananyaggal, könyvekkel. Oslóban 1913-ban alapították meg a vakok könyvtárát. Még 1880-ban kezdtek hozzá a vak gyerekek oktatásához, de akkor még semmiféle könyv nem állt a tanárok rendelkezésére. A hiányt felismerve 1890-ben néhány tanár hozzákezdett sajátkezűleg a braille könyvek előállításához, 1909-ben alakult meg a vakok szövetsége, s ennek – az iskola mellett – jelentős szerepe volt a könyvtár létrejöttében.

A század első évtizedeiből még két holland könyvtári gyűjteményt fontos megemlíteni, a *Le Sage ten Broek* könyvtárat Nijmegenből, amelyet 1918-ban alapítottak, és ma is éppen úgy működik, mint a negyedikként alapított vak könyvtár, amely 1919-ben jött létre Amszterdamban a közművelődési könyvtár egyik részlegeként. (Közművelődési könyvtárba érdekes módon már előbb is bekerültek braille kötetek. Tulajdonképpen ezen a területen két közművelődési könyvtár megelőzte a központi könyvtárat, hiszen a manchesteri public libraryben 1863-tól gyűjtötték és kölcsönözték a *moon* könyveket. Ez a szolgáltatás 1890-ig tartott. A bostoni közművelődési könyvtár 1866-tól kezdte meg a vak olvasók könyvtári ellátását.)

A 19. század végén és a 20. század első éveiben kialakult nagy, máig jelentős könyvtári gyűjtemények mellett a többi európai ország az első világháború alatt, illetve befejezése után, majd a második világháború után hozta létre központi könyvtárait. Könnyű észrevenni a könyvtárak alapításának éveinél a háborúk tragikus következményét, azt, hogy egy-egy országban nagymértékben megnőtt a vakok száma.

Közvetlenül az I. világháború után alakult meg Bécsben, Belgrádban, Moszkvában, Prágában és közvetlenül a II. világháború után Stuttgartban, Zágrábban és Varsóban a vakok központi könyvtára.

Látás hallással: a hangskönyvek

Tudomásul kell vennünk, hogy a pontírás nem ad teljes megoldást: a vakok 15–20%-a ugyanis nem tudja olvasni a Braille-írást. Az ő számukra a világról való információ a hangok jelentik, ezen keresztül juthat el hozzájuk irodalom, művészet, tudás, ismeret.

Az információ átadásának auditív formája mindenképpen ősbibb, mint a pontírás bármely változata. A beszéd maga is információforrás és esetenként ismeretközlés, így a hangskönyvek őseinek tekinthetők a középkor Minnesängerei és históriás énekmondói is.

És mindenképpen annak tekinthető az első hangrögzítés. Ezért mondhatjuk, hogy az első „hangskönyv” 1877-ben készült, amikor Thomas Edison fonográf-hengerre énekelte a „*Mary had a little lamb*” című gyermekverset. S mindezt megerősíti maga Edison, aki 10 pontban foglalta össze új találmánya felhasználhatóságát, s ebben a zeneművek reprodukálása csupán a 4. helyet foglalta el, míg a 2. így szólt: „fonográf-könyvek amelyek szólni fognak a vakokhoz anélkül, hogy azok bármiféle erőfeszítést tennének”⁹.

Mivel a hangskönyvek fejlődése a hangrögzítés és a technikai berendezések fejlődésének függvénye, ha azokat végigtekintjük, pontos képet kapunk különböző időszakok dokumentumairól.

A fonográf elvét Leon Schott írta le először 1857-ben. Alexander Graham Bell, aki a siketek tanítása nyomán jutott el a telefon technikájának felfedezéséhez, 1886–87 között foglalkozott a hangfelvételi technikával is, és megpróbálta azt a kereskedelemben hasznosítani. Emil Berliner 1895-ben a mai hanglemezfelvételi technikát szabadalmaztatta és a véletlenek öszeesése, hogy E.R. Johnson, Berliner barátja 1898-ban, három évvel később megalkotta az első hangrögzítésre alkalmas lapos tárcsát, azaz a hanglemezt.

Az Edison-féle fonográf csupán elméletileg volt alkalmas arra, hogy hangskönyvként használhassák, hiszen egy-egy henger csak kb. 2 perces szöveget tartalmazott. Ugyanezért nem volt megfelelő a később felfedezett 78-as fordulatszámú sellak és viasz-hanglemez sem.

Az első világháború okozta kegyetlen sérülések miatt igen sok volt a megvakult katonára. A háborúban részt vett országok megpróbálták a rokkantak, háborús sérültek bizonyosfajta rehabilitációját. Ezért alakult meg hazánkban is 1918-ban a *Vakok Szövetsége*, és ezért kezdtek hozzá Nagy-Britanniában egy olyan speciális hanglejátszó készülék kikísérletezéséhez és gyártásához, amit csak a vakok számára készített hanglemezekhez – hangskönyvekhez – lehet használni. A technikai fejlődés egy sürgető társadalmi igénnyel találkozva további eredményeket hozott létre.

Az 1920-as években Angliában, majd az 1930-as években az Egyesült Államokban kezdtek hozzá a 24-es, illetve az utóbbi országban a 33-as fordulatszámú long-play hanglemez előállításához. Ezek a hanglemezek megelőzték a szórakoztatás céljára készült zenei felvételeket, csak a vakok számára készítették őket, és kereskedelmi forgalomban sehol sem árulták az első hangskönyveket. A 24-es fordulatszámú hanglemezek lejátszóberendezésének neve readophon, ez is elárulja, hogy „olvasókészülék”. A két rendszer azonban nem volt egymással kompatibilis. A kísérletek eredményeként Amerikában 1933-ban a Library of Congress keretében, a Vakok Amerikai Alapítványa (*American Foundation for the Blind*) támogatásával, Angliában 1935-ben a Vakok Országos Intézetében kezdték el a hangskönyvszolgáltatást. Ez a két évszám tekinthető tehát a világon e szolgáltatás kezdetének (a többi fejlett európai ország 20–30 évvel később csatlakozott hozzájuk).

Az 1940-es években jelent meg a hangrögzítés új fajtája, a mágnesszalagra történő rögzítés: ez nyomon követhető az amerikai, a kanadai és az angliai hangskönyvek formai átalakulásában. Először a hanglemezek mellett, majd egyre inkább azok helyett kerültek be a szolgáltatásokba a hangszalagokon lévő hangskönyvek. Kivétel ez alól a *Library of Congress* szolgáltatása, ahol megmaradt a hanglemezek egyeduralma: az újságokat és hetilapokat ugyanis ebben a formában jelentetik meg. Az itt használt hanglemezek mai fordulatszáma 8 rpm, így egy lemezen 180 perces műsor van.

Az 1964-ben kikísérletezett standard hangkazetta előtt 1959-ben alkotta meg Angliában az RNIB megbízásából a *Clarck and Smith* cég a 21x25 cm-es, 18 sávú cartridge kazettáját, amelyen egy sávon 70 perces, vagyis egy kazettán 21 órás műsor fért el. Ehhez az első változathoz igen nehézkes, nagy lejátszóberendezés tartozott, a kazettát magát is erős fém borítás vette körül, hogy használatakor ne sérüljön a szalag.

A ma használt változat, amit 1985-ben kísérleteztek ki, már négy sávú, standard kazettát használ, és már nem szükséges speciális lejátszóberendezés. Ez a rendszer azonban elsődlegesen Nagy-Britanniában terjedt el, az európai országok közül csak Svájc, Spanyolország és Finnország vette át. A többi fejlett hangskönyvszolgáltatással rendelkező ország a standard kazettát használja.

A Braille-könyvek és hangskönyvek semmiképpen sem egymást helyettesíthető, egymást felváltható dokumentumok, más és más a szerepük.

Elképzelhetetlen, hogy a tudományos munkák, az elmélyedést igénylő művek ne jelenjenek meg Braille formában. A tananyagokat, a tankönyveket mindenképpen ilyen

módon kell kiadni. Hollandiában például, ahol az alsó-, közép-, és felsőszintű oktatásban a vakok a látókkal együtt, nem elkülönített rendszerben vesznek részt, a tankönyvek elsődlegesen Braille írásban jelennek meg, de a tanuló kérheti a hangoskönyv formáit is. Ebben a rendszerben, ahol az orvostudományi egyetem tankönyvein kívül minden felsőoktatási intézmény tankönyvét is abban a formában állítják elő, amelyet a használó kér, természetes, hogy a dokumentumoknak mindkét formája hozzáférhető. Mégis a tapasztalatok azt mutatják – és a hazai gyakorlat is ezt igazolja –, hogy a Braille elsősorban az ismeretszerzés, míg a hangoskönyv a szórakozás eszköze. Éppen ezért a vakok ellátásával foglalkozó könyvtáraknak minden esetben a célt kell szem előtt tartaniok, és az eszközöket – a dokumentumait –, ehhez kell alakítani.

A kétfajta dokumentumtípus egymás mellett él a vakok központi könyvtáraiban és az iskolai intézeti könyvtárakban, de a közművelődési könyvtárakban általában csupán a hangoskönyvek találhatók meg. Ezek a könyvtárak ugyanis sehol a világon nem tudnak egy réteg kiszolgálására annyi helyet szánni, amennyit a Braille-könyvek elhelyezése igényelne.

A vakok ellátásának rendszere

A központi könyvtárak és a hálózatok munkáját néhány jogi egyezmény is segíti, illetve felhívta a figyelmet munkájuk fontosságára.

1874-ben kötött Bernben megállapodást Franciaország, Nagy-Britannia, Ausztria, Poroszország, Olaszország, Spanyolország, Belgium, Hollandia, Portugália, Svájc, Dánia, a Hansa Városok és az Egyesült Államok a postai díjszabások, küldemények egységesítéséről. Ebből alakult meg 1878-ban az Egyetemes Postai Szövetség (*Universal Postal Union* – UPU). Az UPU 1952. évi brüsszeli kongresszusán hoztak határozatot arról, hogy a vakok számára küldendő könyvek, folyóiratok és egyéb sokszorosított dokumentumok akár braille, akár hangoskönyv formában, ingyenesen szállítandók.

A vakok könyvtári ellátásának súlya nyilvánul meg az UNESCO Firenzei Egyezményében (*Florence Agreement*) is. Az egyezményt 1950-ben terjesztették elő és 1952-ben 10 állam aláírásával ratifikálták. Az egyezmény alapján a vak és egyéb sérült olvasók minden könyvtári dokumentumhoz és könyvtári szolgáltatáshoz ingyen jutnak.

Az ENSZ Emberi Jogokról szóló deklarációjának 27. fejezete 2. bekezdése adja meg annak az erkölcsi és humanitárius alapállásnak a jogi fedezetét, amelyre végsősoron a vak emberek könyvtári szolgáltatása épül és épülhet szerte a világon: „*Mindenkinek joga van ahhoz, hogy a közösség kulturális életének egészében részt vehessen, élvezhesse a művészeteket, és részesülhessen a tudományos fejlődés előnyeiben.*”¹⁰

A vakok könyvtári szolgáltatása az Amerikai Egyesült Államokban, Nagy-Britanniában, a skandináv országokban és Hollandiában a legfejlettebb. Itt található az a könyvtárak, amelyeknek a működése már megközelítőleg száz évre tekint vissza, és ugyanakkor – természetesen – itt szervezték meg a legkorszerűbb hálózati rendszert is. Két út figyelhető meg a szolgáltatások kialakításában és megszervezésében: a centralizált és a decentralizált ellátás. Az első rendszer azt jelenti, hogy a vakok központi könyvtára közvetlenül,

illetve postai kölcsönzés útján látja el a szolgáltatást. A decentralizáció esetében a szolgáltatás a közművelődési könyvtárakon keresztül történik. A központi könyvtár elkészíti a braille könyveket és a hangoskönyveket, folyóiratokat, majd ezeket elküldi a nagyvárosoktól kezdve a legkisebb települések közművelődési könyvtáraiba, a vak olvasók innen kapják meg a dokumentumokat; ha igénylik, akkor postán keresztül. Sok országban megtalálható a könyvtári ellátás mindkét fajtája. S bár tény, hogy nem lehet egyértelműen kijelenteni, hogy az ellátás színvonala szempontjából az egyik, vagy a másik jelent-e a jobb minőséget, mégis tendenciaként érzékelhető – elsősorban a skandináv országokban, de nyomokban Nagy-Britanniában is –, hogy a centralizált szolgáltatás mellett egyre nagyobb hangsúlyt kap a decentralizáció. Ennek két oka lehet:

- a vakok társadalmi beilleszkedésének lehetőségeit másképp látja a mai társadalom, mint látta akkor, amikor a központi könyvtárak és a centralizált szolgáltatások megszerveződtek,
- a közművelődési könyvtár egyre jobban nyit minden társadalmi réteg és csoport irányába, komolyan véve alapfeladatát.

Vakok ellátásának korszerű formái

Az Amerikai Egyesült Államokban a *Library of Congress* e szolgáltatások központja. Kialakulása néhány dátum köré csoportosítható. Ilyen lényeges pont volt 1913, amikor határozatot hoztak arról, hogy a Kentucky államban lévő Braille nyomda termékeiből – kötelempéldányként – egy-egy címet a könyvtár gyűjtsön, és amennyiben erre igény van –, szolgáltasson. A szolgáltatás tényleges elterjedése és megerősödése 1931-ben történt. Ekkor lépett érvénybe az ún. Pratt-Smott törvény. Eszerint a könyvtárnak kötelessége „a felnőtt vak lakosságot az Egyesült Államok területén – beleértve Kolumbiát is – könyvekkel ellátni”.¹¹ A megvalósításra a könyvtár 100 000 dollárt kapott. A feladat végrehajtása érdekében a szolgáltatási rendszerbe bekapcsolódott 18 városi és regionális könyvtár is.

1952-ben a törvényt kiterjesztették minden potenciális vak olvasóra, életkortól függetlenül, 1966-ban pedig a szolgáltatásba bevontak minden egészségileg sérült lakost. Egy évvel később megfogalmazták a szolgáltatás irányelveit is. A törvények változását követte a könyvtári struktúra változása is. Létrejött a Kongresszusi Könyvtáron belül, az *Országos Szolgáltatás Vak és Fizikailag Hátrányos Helyzetűek Számára (Library of Congress National Library Service for the Blind and Physically Handicapped LC/NLS)* részleg. Ez a szolgáltatás kiterjed minden államra, régióra, sőt az egy-egy régió belüli kisebb településekre is. Az ellátott könyvtárak közül van olyan, amely a könyvtári rendszer részeként működik, mint például a regionális könyvtárak, amelyek a hálózat legfontosabb tagjai, s olyan, amit a vakok szövetsége tart fenn, mint például a *Iowa State Commission for the Blind*. A dokumentumanyagot és a bibliográfiai szolgáltatásokat minden esetben az LC/NLS szolgáltatja számukra.

Összességében 1979-re 160 regionális és kisebb könyvtár volt a hálózat tagja, amely 600 000 braille könyvet állított elő, 14 millió hangoskönyvet kb. 800 000 használó szá-

mára. Ehhez a hálózatnak 34 millió dollár állt a rendelkezésére. Ezek a számok 500%-os fejlődést reprezentálnak 1969-hez képest. Az NLS dokumentumállományát nagyszámú publikációból és sokrétű tematikából válogatják. Megtalálhatóak közöttük a bestsellerek, életrajzok, regények és igen nagy számban a különböző közhasznú információkat tartalmazó kiadványok. A nemzeti könyvgyűjtemény évente több mint 28 000 címmel gyarapszik,¹² ebből évente kb. 2 000 az av és egyéb dokumentum, és 700 azon hangoskönyvek vagy Braille-könyvek száma, amit egy-egy önkéntes felolvasó vagy gépelő készít el egy-egy könyvtárban kevés példányszámban.

1979-ben átdolgozott formában jelentek meg a szolgáltatás irányelvei¹³ és normatívái, amelyek felölelik az adminisztrációt, a szervezetet, az anyagi ráfordítást, a személyzetet, a dokumentumállományt, a kölcsönzést, stb. területét. Alapelve, hogy a vak és egyéb fogyatékos embereknek törvény biztosítja a jogot, hogy igénybe vehessék a könyvtári szolgáltatásokat, beleértve a dokumentumokhoz és az információhoz való szabad hozzáférést, a tájékoztatásban és a csoportos foglalkozásokon való részvétel lehetőségét. A technikai fejlődés következtében egyre újabb és újabb lehetőségek nyílnak meg a vak olvasók előtt. A Kurzweil-féle olvasógép például beszéddé alakítja át a nyomtatott szöveget, ezt a gépet használják a *New-York-i Public Libraryben*.¹⁴ Colorado államban pedig a boulderbeni közművelődési könyvtárban olyan számítógépes rendszert alkottak – egy Apple II. számítógép, egy IBM PC és egy hangszintetizátor segítségével, amely alkalmas arra, hogy – az igénytől függően – az adatokat nyomtatott, vagy beszéd formában bocsássa a használók rendelkezésére.

A szolgáltatásra ma a legjellemzőbbek: erőteljes a decentralizálás, az ellátás a közművelődési könyvtárakban történik, jelentős a postai kölcsönzések száma, a szolgáltatásba egyre inkább bevonják az egyéb hátrányos helyzetűeket is.

Nagy-Britanniában kb. 40 000 vak embert tartanak nyilván, de a csökkentlátókkal együtt ez a szám megközelítőleg 70 000. Itt meglehetősen más a vakok könyvtári ellátásának módja, mint az Egyesült Államokban. Jellemző a centralizált szolgáltatás és erőteljesen részt vesz benne az NLB (National Library for the Blind) mellett az RNIB is, azaz megoszlik az ellátás a vakok közművelődési központi könyvtára és a vakok országos könyvtára között.

Az NLB-ben már több mint 300 000 kötetes állomány van, és ez a könyvtár egyaránt ellátja az angliai és a világ több országának vak olvasóját. Érdekes jelenség, hogy jelentősen csökken a braille könyvek kölcsönzése (1968–1969-ben 300 ezret, 1978–1979-ben 200 ezret kölcsönöztek), amelyben feltétlenül szerepe van a hangoskönyvek elterjedésének, és annak a ténynek is, hogy egyre kevesebben tudják olvasni a Braille írást. Az NLB az Angliában létező szociális-jótekonysági intézményeknek egyik jellegzetes formája.

Az RNIB jelenlegi könyvtára a *Vakok Hangoskönyvtára (British Talking Book Service for the Blind)*. A könyvtár állománya kb. 160 000 kazetta, ez átlagosan évi 250 cím elkészítését jelenti. Mind az NLB, mind az RNIB új publikációi a *New Beacon* című havi tájékoztatóban jelennek meg. A két központi intézmény dokumentumai postai kölcsönzéssel jutnak el az ország minden részébe. A centralizált szolgáltatás mellett azonban nem alakult ki a közművelődési könyvtárakban a vakok ellátása. Érdekes módon az 1863-

ban megkezdődő folyamatnak nem lett szervezett folytatása. Közművelődési könyvtárban csupán elszórtan található hangoskönyvgyűjtemény.¹⁵ (Ez alól kivétel a manchesteri Városi Könyvtár, a városban élő meglehetősen sok vak miatt.) A jelentős hangoskönyvállomány mellett a könyvtárban működik Kurzweil olvasógép is, hogy a másfélmillió könyvanyag is a vakok rendelkezésére állhasson.

Dániában a szolgáltatás decentralizálódott. A központi könyvtár, a *Vakok Állami Könyvtára és Nyomdája (Statens Bibliotek og Trykkeri for Blinde)* 1956-ban kezdte meg működését. Ezekben az években ez a könyvtár látta el braille és hangoskönyvekkel a vak olvasókat. A központi könyvtár állománya kb. 12 500 hangoskönyv cím és 8 650 braille kiadvány. 1985-ben 652 braille kiadványt adtak ki, évente kb. 300–350 hangoskönyvcímet állítanak elő.

1976-tól vannak hangoskönyvek a közművelődési könyvtárakban is. Az 1981. évi Közművelődési Könyvtári Törvény következményeként, 1982-ben a *Könyvtári Központ (Bibliotekstilsynet)* kijelölt egy munkabizottságot annak megvizsgálására, hogy miképpen lehetne a vakokat és csökkentlátókat a közművelődési könyvtári hálózaton belül ellátni. A bizottság javaslatokat dolgozott ki a központi könyvtár és a közművelődési könyvtárak közötti munkamegosztásra. A központi könyvtárban előállított kiadványokat és hangoskönyveket a Könyvtárellátón keresztül kapják meg a közművelődési könyvtárak.

Az akkor elkezdett decentralizálási munkálatok 1986-ra látványos eredményeket hoztak. Jelenleg 247 közművelődési könyvtár közül 230 kölcsönöz hangoskönyvet. (Ez a szám 1982-ben 40 volt.) Ezt az eredményt úgy érték el, hogy az államtól – egy ötéves periódusra – évenként 500 000 dán koronát kért és kapott a munkabizottság. Az 1982-ben létrehozott bizottság munkája nyomán megszülettek az egységesített irányelvek a hangoskönyvek közművelődési könyvtári és kereskedelmi előállítói részére.¹⁶

A hangosfolyóirat ellátás is igen fejlett. 1977-ben adták ki az első hangosújságot a Gladsexe-i (Koppenhága elővárosa) közművelődési könyvtárban. Ma már 18 különböző heti újság jelenik meg. Az állami támogatás következtében 1986-ban már a 275 város közül 84-ben volt hangosújság. A városi könyvtárak és tanácsok erre jelentős állami támogatást kaptak. (1984-ben: 3,5 millió, 86-ban: 3,76 millió koronát.)¹⁷ A központi könyvtár hetente kétszer ad ki hangosújságot, amelyben az országos lapok hírei és cikkei találhatóak. A helyi lapokból a helyi könyvtár ad válogatást a könyvtár, vagy a tanács által megjelentetett hangosújságban. Az újságot a vak előfizető ingyen kapja hetente, kazettán, a költségek jelentős részét a helyi tanács fizeti. Az újságok helyi híreket, kulturális, egészségügyi, iskolai és egyéb ügyekkel foglalkozó írásokat közölnek, nem maradnak el a közhasznú információk sem.

1986 végére tervezte a Könyvtárellátó, hogy a BASIS adatbázisba betáplálja az országban megjelenő összes hangoskönyvet, és ez a könyvtárak részére online kapcsolattal hozzáférhető lesz. Dániában a szolgáltatás elsődlegesen a kb. 10 000 vak embert szolgálja, potenciálisan azonban a kb. 200 000 sérült, mozgásában korlátozott, kórházban ápolat, mentálisan sérült olvasót is.

Svédországban is a decentralizált szolgáltatás él. A svéd központi könyvtár, a *Hangoskönyv- és Pontírástó Könyvtár (Talboks- och punktskriftsbiblioteket – TPB)* egyike a világ legnagyobb ilyen gyűjteményének. 21 000 hangoskönyv, 140 000 kazetta és 6 300

braille kiadvány az állománya. A központi könyvtár évente kb. 1450 hangskönyvcímet állít elő, ezeket a könyvtárellátó terjeszti. Az egyéni, önkéntes kezdeményezésekkel együtt kb. 2800 hangskönyvcím készül évente az országban.

Először 1958-ban kölcsönzött hangskönyvet svéd közművelődési könyvtár. A skandináv országok közül tehát itt jelent meg először ez a szolgáltatás. 1986-ban 279 közművelődési könyvtár közül 158-ban van igen jól működő nagy dokumentumgyűjteményre támaszkodó szolgáltatás,¹⁸ a hangskönyvek 90%-át a közművelődési könyvtárakból kölcsönzik.

Svédországban éppenúgy, mint Dániában a hangskönyvellátásnál nem csupán a vak olvasókat veszik figyelembe, hanem egy kb. 500 000-es használói táborral számolnak, vagyis a hangskönyveket itt is igen széles olvasói réteg használja a vakok és csökkentlátók mellett. A szolgáltatást állami támogatással még tovább kívánják fejleszteni úgy, hogy évente a könyvtárellátó 2500 hangscímet állítson elő.

A szervezett szolgáltatás érdekében munkamegosztást alakítottak ki a központi könyvtár és a közművelődési könyvtárak gyűjtőkori együttműködésében. A tudományos munkákat és a tankönyveket – mind braille, mind hangskönyv formájában a központi könyvtár gyűjti, a kurrens, a népszerű irodalom gyűjtőhelyei pedig a közművelődési könyvtárak.

Finnországban centralizáltan oldották meg a szolgáltatást. A központi könyvtárat fejlesztették olyan mértékben, hogy el tudja látni az olvasókat. A közművelődési könyvtárakban egyáltalán nincsenek hangskönyvek. A központi könyvtárat 1890-től 1978-ig egyesület tartotta el, 1963-tól támogatta az állam, és 1978-tól a fenntartása teljességgel állami feladattá vált.

A központi könyvtár feladata ellátni az ország kb. 10 000 regisztrált vak olvasóját, bár ez a szám feltehetően elérné a 30 000-et, ha számításba vennék a vidéken élőket és a kórházakban, egyéb szociális intézményekben lakókat is.

A könyvtárban a hangskönyvek szalagokon, sztenderd és Clarck and Smith típusú kazettákon vannak. A szalagok száma kb. 11 000, a kazettáké 30 000, a címek száma körülbelül 7000. Évente kb. 300 hangskönyvcímet vesznek fel. 400–500 új braille tankönyvet adnak ki egy évben a tanulók számára.

Kereskedelmi forgalomban a könyvtár által készített hangskönyveken kívül csak 5–6 kapható évente. A könyvtár látja el a kórházakat és a szociális intézményeket is hangskönyvekkel. Napi 200–300 kölcsönző keresi fel a könyvtárat, természetesen a könyveket – ha erre igény van – postán is elküldik. A hangskönyvek mellett magnetofonokat is lehet kölcsönözni. A könyvtárnak több mint 5000 készüléke van erre a célra.

A hangskönyvtári szolgáltatás egyik legnagyobb gondja Finnországban a copyright problémából ered. Ennek alapján ugyanis – ellentétben a többi skandináv országgal – a hangskönyveket csupán a vakok és gyengénlátók használhatják, az egyéb hátrányos helyzetűek, idősek, mozgáskorlátozottak nem.¹⁹

Norvégiában is a szolgáltatás a központi könyvtár, illetve könyvtárak köré szerveződött. A legnagyobb könyvtár Oslóban van, de Bergenben és Trondheimben is van hangskönyveket és braille könyveket gyűjtő kisebb könyvtár.

Az 1970-es években még egyértelműen centralizált volt a szolgáltatás, de a közművelődési könyvtárak fejlődése, információs központokká válása megújította a norvég könyvtári rendszert is. 1986-tól – egyelőre kísérleti jelleggel – megjelentek a hangoskönyvek a könyvtárakban is.

A központi könyvtárat egy évben kb. 5500 kölcsönző veszi igénybe, de postai úton is hozzá lehet jutni a könyvekhez. A könyvtár állománya kb. 10 000 hangoskönyvcím, és kb. 4500 Braille-könyv.²⁰

A skandináv országok a közöttük meglévő gazdasági és kulturális együttműködést a vakok könyvtári szolgáltatásában is akarják valósítani, pontosabban a hangoskönyvek és a braille kiadványok szolgáltatásában, országok közötti cseréjében és kölcsönzésében. Ennek fő feltétele, hogy a produktumok szabványos méretben jelenjenek meg, ennek érdekében például a finn központi könyvtár állományának Clarck and Smith kazettáit átjátszák a szabványos sztenderd kazettákra.

Hollandiában ugyan még fel sem merült a szolgáltatás decentralizálásának gondolata, az öt vakokat és csökkentlátókat kiszolgáló könyvtár olyan magas szinten oldja meg feladatát, hogy egyaránt képes ellátni dokumentumokkal az országban és az országon kívül élő hollandul „olvasó” vak embereket.

A szolgáltatást ebben az országban nem csupán a vak olvasók, de az egyéb hátrányos helyzetűek is használhatják és használják. A könyvtárakat 90–95%-ban az állam tartja fenn. A könyvtárak közül a három legnagyobb: a *Nederlandshe Blind Bibliothek*, a *Le Sage ten Broek Bibliothek* és a *Christelijke Blindenbibliotheek in Nederland*.

A *Nederlandshe Blind Bibliothek* szolgáltatásait kb. 6000 vak ember veszi igénybe. Egy nap – a korszerű sokszorosító gép segítségével – 1800 hangoskönyvcímet állítanak elő, és egy címből 30–40 példány készül.²¹

Az evangélikus vakkönyvtár – a *Christelijke Blindenbibliotheek* – braille állománya 5200 cím, ennek legnagyobb része népszerű, szórakoztató irodalom, és 14 folyóirat. Egy évben körülbelül 550 címet készítenek, ez havonta több mint 11 000 Braille oldalt jelent. A hangoskönyvállományuk 5060. Évente 800–900 hangoskönyvcímet vesznek fel. Az állományuk 65%-a szórakoztató irodalom, 30%-a tankönyv és 5%-a szakirodalom.²²

A katolikus könyvtár, a *Le Sage ten Broed*, állománya 1800 Braille dokumentum és 26 000 hangoskönyvcím. Az állományból a használók 80%-a a szépirodalmat igényli, és csupán 20% olvas szak- és népszerűítő irodalmat.

A hollandiai szolgáltatásokra jellemző, hogy nem csupán az országban élő olvasókat, de a határokon kívülieket is ellátják olvasmányokkal. Ennek következtében igen nagy a külföldi postai kölcsönzés.

Bár meglehetősen korszerű tendencia és követendő is a szolgáltatásnak a közművelődési könyvtárakon keresztül történő megszervezése, a holland példa arról tanúskodik, hogy centralizáltan is megoldható a vakok ellátása, ha megfelelő az állam anyagi támogatása és több nagykönyvtár gyűjteményére támaszkodva, jó postai szolgáltatás biztosítja a kölcsönzés zavartalanását.

Magyarországon alakult ki a szocialista országok közül először a teljeskörű hangoskönyvtári szolgáltatás.

A központi könyvtár alapjait 1903-ban rakták le 23 braille kötettel, amelyek gróf *Andrássy Dénes*nek a verseit tartalmazták. A könyvek száma viszonylag gyorsan növeke-

dett, 1906-ban 94, két évvel később 220, 1910-ben már 553 volt. 1909-től a *Vakokat Gyámolító Országos Egyesület* már két állandó másolót bízott meg a kötetek előállításával, ettől az évtől van adat arra is, hogy könyvtárost bízta meg a könyvek kezelésére, először *Imre Lidiát*, majd *Schléglit* Idát. A könyvtár mind az első, mind a második világháborút megsínylette, a két világháború után csak 1950-ben kezdték el újra a könyvek másolását, amikor ezt a munkát a *Vakok Szövetsége* fizette. A szövetség ugyanis 1945-től saját kezelésébe vette a könyvtárat.²³ Ma a könyvtár állománya több mint 11 000 braille kötet. A Szövetség 1963-ban megkezdte a hangszalagok gyűjtését is a Hangoskönyvtár számára, ez a gyűjtemény ma 1300 címet tartalmaz. Egészen az 1980-as évek elejéig ez a két könyvtár volt hivatva arra, hogy a vak olvasókat ellássa dokumentumokkal, mind Budapesten, mind az ország egész területén.

Néhány közművelődési könyvtár 1982-ben hozzákezdett a hangoskönyvek gyűjtéséhez. Két központi támogatás is segítette a könyvtárakat, hogy gyűjteményüket növeljék. A helyzet alapvetően 1986-ban változott meg, amikor a Vakok Szövetsége a Soros Alapítvány támogatásával új, a legkorszerűbb igényeket is kielégítő másoló stúdiót kapott a saját és az ország közművelődési könyvtárai igényeinek kielégítésére. Emellett mód nyílt arra, szintén alapítványi segítséggel, hogy a közművelődési könyvtárak igen olcsó áron szerezhessenek be hangkazettákat, és így az állományukat többszörösére növeljék. Ezekkel a lehetőségekkel megteremtődtek a feltételei annak, hogy Magyarország is belépjen azon országok közé, ahol a központi könyvtár szolgáltatásai mellett, a közművelődési könyvtári hálózat keretében látják el az ország vak olvasóit hangoskönyvekkel.

Fontos megjegyezni, hogy a hangoskönyveket nálunk sem csupán vak olvasók hallgathatják, hanem bárki, aki hallgatni kívánja azokat.

A magyar könyvtárügy ezzel a fejlesztéssel felzárkózott – ezen a téren – a fejlett könyvtárüggyel rendelkező országok közé.

IRODALOM

1. KELLER, Helen: (1880–1968), aki maga is vak volt, igen sokat fáradozott a vakok érdekében. Az Egyesült Államok Kongresszusi Könyvtári Bizottsága előtt elmondott beszédét Francis A Koestler: *The Unseen Minority* (New York, 1976) című könyvében idézi.
2. THOMSEN, Paulli: The establishment of a library service to visually handicapped people in African developing countries. = *IFLA Journal*, 1985. No. 11. 36. p.
3. PETERSEN, Jes: Library service for the blind in Denmark and Sweden. = *Scandinavian Public Library Quarterly*, 1983. No. 1. 3. p.
4. SCHAUDER, Donald E. – CRAM, Malcolm D.: *Libraries for the blind – an international study*. Peter Peregrinus Ltd. 1977. 4. p.
5. *Library service for the Blind and physically handicapped*, i.m. 23. p.
6. PERHEENTUPA, Liisa: The Finnish Library for the blind. = *Scandinavian Public Library Quarterly*, 1969. No. 3. 149–159. p.
7. CAHLING, Ulla: The supply of books to the blind and partially sighted in Sweden. = *Scandinavian Public Library Quarterly*, 1970. No. 2. 84–95. p.

8. Library service for the visually handicapped in Japan. = National Diet Library Newsletter, 1982. 1–8. p.
9. Library service for the blind and physically handicapped, i.m. 16. p.
10. i.m. 31. p.
11. MATHEWS, David A.: Libraries and the visually disabled. = Hospital Libraries. London. 1981. 271. p.
12. MATHEWS, David A.: i.m. 277. p.
13. Standards of service for the Library of Congress Network of Libraries for the blind and physically handicapped. Chicago, 1979. 72. p.
14. WEINBERG, Belle: The Kurzweil machine : half a miracle = American Libraries, 1980. No. 10. 603–604. p.
15. HENRY, Michael: Services for the visually handicapped in Manchester City Libraries. = Audio-visual Librarian, 1984. No. 4. 195–199. p.
16. PETERSEN, Jes: Statement by the Danish Minister of Cultural Affairs on improvements of the information facilities for the blind and otherwise handicapped. = Scandinavian Public Library Quarterly. 1986. No. 19. 76–81. p.
17. JOHANSEN, Anna: Talking Newspapers in Danish Public Libraries = Scandinavian Public Library Quarterly, 1984. No. 2. 37–40. p.
18. BLOMBERG, Barbro: Talboks- och punktskifsbiblioteket. = Biblioteksbladet, 1985. No. 13. 291–292. p.
19. PERHEENTUPA, Liisa: Library provision for the visually handicapped in Finland = Scandinavian Public Library Quarterly, 1981. No. 2. 58–61. p.
20. GRANHEIM, Else – CARLSEN, Jo: Library services to visually handicapped in Norway. = IFLA Paper, 1986. 8 p.
21. Libraries for the blind. Den Haag, 1984. 16 p.
22. The evangelical library for the blind in the Netherlands. Ermelo, 1983. 12 p.
23. CSAPÓ Edit: A vakok és csökkentlátók könyvtári ellátása. = Hátrányos helyzetű olvasók könyvtári ellátása. Bp. 1984. 89–90. p.

BIBLIOTERÁPIA A KÖNYVTÁROSI MUNKÁBAN

BARTOS ÉVA

A társadalmi esélyegyenlőtlenségek felismerése és kimondása, majd ennek nyomán a hátrányos helyzetű rétegek felzárkóztatására irányuló törekvés – mint ahogy arra az előző írások is utaltak – a hatvanas évek végén, a hetvenes évek elején indult meg hazánkban. Ez a kérdés a területünkön, a könyvtárügyben mint a hátrányos helyzetű rétegek könyvtári ellátása megszervezésének kérdése jelentkezett. Külföldi példák nyomán, áldozatkész egyéni kezdeményezések révén születtek az első próbálkozások. Ezt a kérdést részben mint technikai, szervezési, részben pedig mint tartalmi problémát kellett megoldani. Nyilvánvalóvá vált, hogy speciális társadalmi rétegek megközelítése csak speciális, differenciált módszerekkel és formákkal lehetséges. Ekkor terelődött a figyelem egy tulajdonképpen több ezer éves, de gyakorlatilag a múlt században felelevenített eljárásra: a *biblioterápiára*.

A biblioterápia kifejezés a görög „*biblion*” (‘könyv’) és a „*therapeia*” (‘gyógyítás’) szavak összetételéből származik. Az olvasással magával egyidős az a hit, hogy a műalkotások olvasása befolyásolhatja egy személy attitűdjeit, érzelmeit, viselkedését. Gyönyörű példáját találjuk többek között az ősi hindu orvoslásban, ahol a lelkiileg megzavart embernek egy mesét adtak meditáció céljára, amelyben az ő egyéni problémái öltének testet. A mesére épülő kontempláció révén a beteg meglátta szenvedéseinek mibenlétét és a megoldás lehetőségét, s egyúttal megtalálta az énjéhez vezető belső utat is.

A múlt századi felelevenítés orvosok nevéhez fűződik, akik elsősorban a gyógyítás elősegítése érdekében alkalmazták. Az olvasás révén a betegnek a gyógyulásba vetett hitét, életkedvét igyekeztek megtartani, a beteg személyiségére jelentős harmonizáló, kiegyensúlyozó, probléma- és feszültségoldó hatást tenni. A kórházakon kívül hamarosan más, olyan intézmények is átvették a módszert, melyeknek lakói a világtól való rövidebb-hosszabb izoláció következtében fokozott feszültségátásoknak, az egyhangú, ingerkezény környezet révén pedig lelki-érzelmi elsivárosodásnak voltak kitéve (javító-nevelő és büntető intézmények, átmeneti otthonok, gyermekotthonok, öregek otthonai stb.).

Századunk hatvanas éveiben a biblioterápia valóságos mozgalommá szerveződött az Egyesült Államokban, európai és skandináv államokban, ekkor ugyanis előtérbe került a biblioterápiának egy egészen tág értelmezése, melynek a gyógyítás fogalmával már szinte nincs is kapcsolata. Alkalmazni kezdték teljesen „normális”, egészséges egyénekből álló csoportokban is, azzal a céllal, hogy a személyiségfejlődést elősegítsék, az önismeretet elmélyítsék, a mentális egészség megtartását erősítsék. A biblioterápia ebben az értelmezésében tehát egyszerűen egy olyan csoporttevékenységet jelent, amely az irodalmi művek

nyomán kialakult beszélgetések, az egymás közötti élménymegosztás révén elősegíti az önfejlesztést.

Az irodalmi műveknek az egyes olvasókra gyakorolt hatását már számtalan esztétikai, lélektani, szociológiai, pedagógiai szempontú vizsgálat próbálta megfejteni; feltárni azt a mechanizmust, melyet a műalkotás a befogadóban megindít. Mindenesetre tény, hogy ebben a folyamatban sok az esetleges tényező: megfelelő tartalmakat közvetítő művet talált-e az olvasó, megértette-e a mű üzenetét, jól értette-e azt, mit mondott a számára, milyen érzelmeket váltott ki belőle, milyen gondolatokat indított el benne. Ezt az esetlegességet némileg csökkenti, ha lehetőség van megbeszélni az olvasottakat, s még teljesebb hatást remélhetünk, ha csoportosan történhet a mű megbeszélése. Az irodalmi mű nyújtotta élmény csoportos feldolgozása többoldalúan képes befolyásolni a személyiséget. Az írói üzenet így biztosabban eljut befogadójához, s a mű hatásához hozzáadódik a csoporthatás (ti. közösségi magatartásformák is tanulhatók közben), harmadik elemként pedig a foglalkozásvezető-könyvtáros hatása, akinek felkészültsége, emberi magatartása biztosságot, segítséget jelent a résztvevőknek, ő maga is megerősíti, hitelesíti számukra a mű által közvetített erkölcsi-emberi tartalmakat.

A biblioterápiát e tágabb értelmében jellegzetesen könyvtári, könyvtárosi tevékenységnek tekintik világszerte, s a könyvtári szolgáltatások között tartják számon. E felfogásnak az az alapja, hogy e tevékenység részelemei a könyvtárosok mindennapi munkájában is pontosan kimutathatók: rendszeresen végeznek irodalomajánlást, műveket választanak ki sajátos olvasói igényeknek megfelelően, gyakorta vezetnek műértelmező, műmegbeszélő foglalkozásokat ifjúsági klubokban, szakkörök keretében, olvasótábori csoportokban stb. Biblioterápiás tevékenység esetében ezeket az elemeket kell szintetizálni, hiszen egy speciálisan meghatározott cél érdekében összeállított olvasóprogramon való közös végighaladásról van szó.

A könyvtárosok e munka végzéséhez rendelkezhetnek szerencsés, jó adottságokkal, a biblioterápiás csoportvezetést mégis tanulni kell. A technikai ismereteket szinte automatikussá kell tenni, mint az autóvezetésben, hogy a vezető a közlekedési szituációkra tudjon összpontosítani. A jártasság szintjén megtanult és begyakorolt csoportvezetést pedig ki kell egészítse egy sajátos, segítő-tanácsadó magatartás, attitűd, melynek értelmében a foglalkozás vezetője csupán megpróbálja a mű tartalmának minél teljesebb kibontásával helyes irányba terelni a nézeteket, új szempontokra irányítani a figyelmet, támogatásokat, kapaszkodókat adni az egyéni továbbgondoláshoz.

A foglalkozásvezetők (biblioterapeuták) felkészítése tehát elméleti és gyakorlati jellegű kell legyen egyaránt: az irodalmi, a pszichológiai, a pedagógiai és szociológiai ismeretek elsajátítása mellé csoportvezetési gyakorlatot is kellene szereznüik.

Nos, ez a kiképzés nálunk nagyrészt autodidakta módon valósult meg ez ideig. A hozzáférhető külföldi szakirodalom, a saját kezdeményező kedv és az olvasáspedagógusi felelősségérzet jelentették az alapját azoknak a próbálkozásoknak, melyek fellelhetők már hazai gyakorlatunkban. Indult biblioterápiás tevékenység kórházi osztályokon, elítéltek körében, alkoholisták és egyéb szenvedélybetegek körében, veszélyeztetett helyzetű gyerekek, öregek stb. körében. Az ezekről szóló beszámolókat közreadja egy megjelenés alatt álló kiadvány („*Biblioterápiás olvasókönyv*” – kiadja az OSZK–KMK).

Véleményem szerint azonban sokkal több próbálkozás kellene! Hiszen továbbra is akut probléma a sokféle indítékú társadalmi beilleszkedési zavar, a rétegek és egyének identitászavarai, a lelki elsivárosodási folyamatok, az emberi felelősség hiánya akár gyerekekkel, akár öregekkel szemben; az empátia, a tolerancia társadalmi méretű hiánya, hogy többet ne is soroljunk hirtelen.

Ez a cikk – terjedelménél és rendeltetésénél fogva sem vállalkozik „kiképzésre”, azaz a csoportvezetés elméleti, módszertani kérdéseinek ismertetésére. Az említett kiadvány, a „Biblioterápiás olvasókönyv” majd részben elvégzi ezt. Nem kívánok tehát teljes foglalkozáselemzéseket bemutatni, jegyzőkönyvekkel, előkészítő és utóértékelő elemzésekkel. Ízelítőül a rendelkezésemre álló anyagból egyes jellemző mozzanatokot szeretnék csupán kiemelni, melyek révén kézzelfoghatóbbá válnak e munka szépségei és nehézségei egyaránt.

Egy kis lépéssel közelebb az emberekhez...

Kábítószervelező fiatalok gyógyításába építették be azt a biblioterápiás sorozatot, amelyből példát hozok. Az irodalmi művek sorában az ötödik foglalkozáson került sor *Tamási Áron: Igazítani a világon* című novellájára.

Ebben a történetben Gergelykét az apja a csúnya, taszító külsejű kerékgyártó mesterhez akarja adni tanulni. A kisfiút kétségbe ejti a csúnya ember, s nem akar beállni hozzá. A konfliktus úgy oldódik meg, hogy az apa kérésére a mester aláveti magát az orvos műtétjének, aki eltávolítja a rút szemölcsöket, a borbély pedig a maga módján kicsinosítja a mestert. S így, mindannyiuk megértő, alkalmazkodó magatartása eredményeként békében élnek tovább, a kisfiú sorsa el van egyengetve, a világ pedig „kijáztatva”. Ilyen kis dolgokon múlik az emberek békéje és harmonikus együttélése!

A foglalkozásokon középponti figurává vált egy 30 év körüli, intelligens fiatalember, legyen most a neve: *Jo*. Általában teljesen rendhagyó módon viselkedett, ha éppen olyan hangulata volt, otthagya az egészet. Ezt a „kinti” életében is mindig így csinálta, nem tolerált senkit és semmit, komoly alkalmazkodási, beilleszkedési problémákkal küzdött. Az emberekről általában rossz véleménye volt, nem sokat számítottak neki a kapcsolatai. Sikerült is teljesen kapcsolattalanná válnia. Erről így vallott egy alkalommal:

„ – Rengeteg embert ismerek, együtt dolgoztam évekig emberekkel, van gyerekem meg feleségem, hat testvérem – és amikor bekerültem ide, s meg kellett neveznem valakit, akit velem kapcsolatban értesíthetnek ... hát legalább negyedóra kellett, amíg tudtam egy nevet és címet mondani, amire azt mondhattam, hogy talán ezt... Ennek én vagyok az oka ... persze, engem sem választana senki a földön, de ennek csak örülök, ez célom is volt: a függetlenség! Roppantul nem szeretek senkinek, senkihez tartozni.”

Nos, ezen a foglalkozáson Tamási Áron írásával kapcsolatban *Jo* készségesen elismerte, hogy szerencsére ilyen emberi kapcsolatok is vannak, de realitásukban erősen kételkedett:

„ – Tételezzük fel, hogy az apa és a fiú között minden jó, minden rendben van, tökéletes a kapcsolat, meg az egyetértés és szépül, csinosodik a világ ... És akkor odateszik a székét, a mester meg azt mondja, nem ül bele. Akkor mi van?! Szóval, a gyalogmester nem fog beleülni a valóságban! No, meg az orvos, aki egy szóra kijött! Meg a borbély, aki szintén egy szóra kijött! Jó, mondjuk, ezt a kettőt meg

lehet oldani, mert a pénz azért elég nagy úr... De ha mondjuk, az én szakállam nem tetszik valakinek és rajtam keresztül úgy akarja szebbé tenni a világot, hogy megborotvál... Hát, nem lenne szerencséje a világnak! Ilyen ronda maradna!”

Aztán hosszan folyik a beszélgetés, egymás győzködése, viták, saját élmények mesélése, de főleg a Tamási Áron optimizmusán való hitetlenkedés. És egyszer csak, mintegy másfél óra múlva *Jo*, mintha csak ön maga előző szavaira válaszolna szinte szó szerint, csak sokkal csendesebben, így nyilatkozik:

X : – Tehát akkor nem ültél volna bele a székbe, azt mondd?

Jo : – Én? Hát attól függ, milyen kedvem van. De nem tartom valószínűnek. Mert eleve nem is tárgyaltam volna azzal az apával! ... Hacsak nem szimpatikus az a kis emberke...

Y : – És ha igen?

Jo : – Hát akkor viszont beleültem volna a székbe.

X : – A szakállad árán is ?!

Jo : – Akár még úgy is. A szakállam kinő. Nem lennék kétségbeesve.

Tulajdonképpen nem történt semmi látványos dolog. *Jo* apró kis győzelmet aratott ön maga felett, s ezzel talán egy kis lépést tett az emberek felé. Úgy érzem, ez nem is kevés!

Néha az ember telibe talál ...

Egy rehabilitációs célú, ún. utógondozó csoportban dolgoztuk fel *Mrozek: Az őrangyal* című novelláját. A résztvevők kórházi kezelésen átesett alkoholistáknak és hozzátartozóiknak voltak (házastárs, szülő, gyerek), akikkel szövetkezve igyekeztünk megtartani a pillanatnyilag elért eredményt, s a gyógyult beteget segítségükkel és megértésükkel mielőbb „normál kerékvágásba” zökkenteni. A csoport szakmai vezetését orvos és pszichológus végezte, a biblioterápiás foglalkozások – személyemben – könyvtárosa bizattak.

A *Mrozek*-novellában egy kisfiú mellé kirendelt őrangyalról van szó, aki a megengedett, szokásos angyali eszközökkel nem tudja megnevelni védencét. Sem a szép szó, sem a türelmes nyájasság nem használ a kisfiú haszontalankodásaival szemben. Ekkor az őrangyal – megszegve a reá előírt törvény szellemét – áttér a drasztikus módszerekre: rúgás, pofozás, verés. S, lám, egyszerűen csodálatos javulást ér el. A kisfiú engedelmes, jó gyerekké válik, minden gyermekies haszontalansággal felhagy, mert az angyal könnyörtelenül és folytonosan lesújt rá. A gyermek vegytannal kezd foglalkozni szülei nagy öröme – majd egy éjszaka levegőbe röpti a házukat egy saját készítésű bombával. Ő maga pedig előre összecsomagolt hátizsákjával, előre megváltott, Dél-Amerikába szóló hajójegyével, őrangyalát lerázva, eltávozik.

Többféle összetételű csoportban dolgoztam már ezzel a novellával, s a feldolgozásban különböző szintekig jutottunk el. A leggyakoribb közelítési mód szerint mint nevelési problémát szokták kezelni a történetet. Alkoholistáknak esetében még rendszerint számítani lehet egy „aktuális” szempont felmerülésére is, ti. annak belátására, hogy a kívülről ráerőltetett, rákényszerített „javulás” senkinél nem hozhat eredményt, csak ha belső elhatározással, meggyőződéssel is alá van támasztva.

A szóban forgó foglalkozás alkalmával ugyancsak a nevelési problematika körülről jutottunk el, illetve az előbb említett „belátás” is megszületett valahogy. A szokásostól eltérően azonban, ennek a foglalkozásnak volt egy váratlan, nagy pillanata, mely mindannyiunkat megrendített.

Éppen azt boncolgattuk, hogy a novella befejezése, a levegőbe röpítés, vajon váratlanul éri-e az olvasót, lélektanilag megmagyarázható-e vagy sem és miért. Ekkor kért szót egy idősebb férfi, (aki egyébként egyedül vett részt a foglalkozáson, hozzátartozó nélkül), s rendkívül zaklatottan, indulatosan kezdte a véleményét kifejteni:

„ – Fantasztikusan excesszív volt a befejezés, érthetetlen az író részéről, hogy egy ilyen befejezést produkált egy nagyon szépen felépített és logikus mű után! Kérem szépen, én a saját esetemet mondom el. Nekem van egy fiam, igen rossz tanuló volt az elemiben. Drákói módszerrel megmondtam, hogy az egyes osztályzat 5 korbácsütés, a kettes 3 korbácsütés, a hármas 1 korbácsütés, amikor az ellenőrzőjét hozza. Lehet, hogy én egy szadista őrült vagyok, de kérem szépen, amikor látom ezeket a fiatalokat, akiknek a rendszer olyan hinterlandot ad, hogy nyugodtan beszélhetnek, nyugodtan kifejtik a véleményüket, de viszont ezzel szemben olyan fenyegető eszköz, ami megszüntesse már gyermekkorban ezt a ... mit tudom én ... szipuzást vagy mit. Állítom, hogy egy jól irányított pofon sokkal többet ér, mint egy hegyibeszéd!”

E viharos kifakadás, s az előadott nevelési módszer, mely kísértetiesen hasonlított a novellában az őrangyal által kidolgozott fenyegetési „szabályzathoz” (hogy ti. milyen rosszkodásért mennyi és milyen ütésfajta jár), meghökkentette a csoport tagjait, s bevallom engem is.

Ekkor szinte ösztönösen megkérdeztem:

„ – Tessék mondani, mi lett a fiával?”

Ő büszkén és diadalmasan körülnézett, s azt mondta:

„ – Zenepszichológus lett! ... (csend, majd halkán hozzátette) ... Amerikában él ... ”
Ez volt az a pillanat, mikor senki nem tudott megszólalni. Stílusosan szólva, az angyal a mi szobánkon is átrepült, láttuk egymás arcán. Nem volt szándékomban ennyire célba venni valakit, ezt a véletlen hozta így. Talán ebben a pillanatban értett meg ő is valamit kettőjük elrontott kapcsolatából, talán ebben az összefüggésben még sosem gondolta végig, hogy ő is hibázhatott?! Ezen a foglalkozáson megszületett a csoda, mindannyiunknak katartikus élménye volt.

Betejezesül csak annyit még: ez a módszer, természetesen, csepp a tengerben a társadalmi együttélést nehezítő bajok orvoslásában. De úgy érzem, ha valamit tud segíteni a lelki egészség megőrzése, a személyiség stabilizálása, a tolerancia, a konfliktustűrő- és megoldó képesség kialakítása terén, akkor kötelességünk ezt a lehetőséget is megragadni. Könyvtárosnak ennél szebb feladat ritkán adatik!

**KÖNYVTÁRI
ÉS DOKUMENTÁCIÓS
SZAKIRODALOM**

REFERÁLÓ LAP

18. ÉVF. 1986. 2. SZÁM
86/288—86/553

AZ ORSZÁGOS SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR
KÖNYVTÁRTUDOMÁNYI
ÉS MÓDSZERTANI KÖZPONT
KIADVÁNYA

A Könyvtári és Dokumentációs Szakirodalom (KDSZ) című referáló lapot az 1987. évi 2. számtól nem a Műsák Közművelődési Kiadó, hanem az OSZK KMK adja ki.

Az új kiadó – adminisztratív gazdasági okokból – kéri, hogy az intézmények a Könyvért megrendelőjegyzékén rendeljék meg az egyes példányokat.

Azok az intézmények, amelyek nincsenek szerződéses viszonyban a Könyvtárellátóval, megrendeléseiket az OSZK KMK szervezési és propaganda osztályára küldjék.

Ára: 30,- Ft